अहिंसात्मक राजनैतिक विज्ञान

लेखकः
ग्लेन डी. पेज

अनुवादकः
डा. प्रदीप ढकाल

प्रकाशकः
चेतनालय
काठमाडौँ, नेपाल

सर्वाधिकारः लेखकमा
(अनुसन्धान र शैक्षिक प्रयोगका सन्दर्भमा गरिने नक्कलमा
लेखकलाई कुनै आपत्ति हुने छैन ।

समर्पण

रिचार्ड सि. स्नाइडर
१९१६-१९९७

एच. ह्युबर्ट विल्सन
१९०९-१९७७

एक विज्ञान जसले आफ्ना संस्थापकलाई बिर्सन
संकोच मान्दछ त्यो बिलुप्त हुन्छ ।

अल्फ्रेड नर्थ ह्वाइटहेड

विषय सूची

नेपाली संस्करणको प्राक्कथन
भूमिका
विषय प्रवेश

प्रथम अध्याय
के एक अहिंसक समाज सम्भव छ ?

दोस्रो अध्याय
अहिंसक समाजका लागि शक्तिहरू

तेस्रो अध्याय
राजनीति विज्ञानको अर्थ

चौथो अध्याय
समस्या समाधान

पाँचौ अध्याय
संस्थागत समस्या समाधान

छैठौं अध्याय
अहिंसक वैश्विक राजनीति विज्ञान
परिशिष्ट अ
परिशिष्ट आ
परिशिष्ट इ
परिशिष्ट ई
टिप्पणीहरू
सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

लेखक परिचय

ग्लेन डी. पेज (१९२९) अमेरिकाको हवाई विश्वविद्यालयका राजनीतिशास्त्रका अवकाश प्राप्त प्राध्यापक हुन् । साथै होनोलुलुस्थित नाफारहित संस्था वैश्विक अहिंसा केन्द्र (Center for Global Nonkilling) का संस्थापक अध्यक्ष हुन् । उनले आरम्भिक शिक्षा फिलिप्स एक्जीटर एकेडेमी, प्रिन्सटनबाट लिएका हुन् भने स्नातकोत्तर अध्ययन हार्वड विश्वविद्यालय र पिएचडीको उपाधि नर्थ वेस्टर्न विश्वविद्यालयबाट प्राप्त गरेका हुन् ।

उनले सियोलको राष्ट्रिय विश्वविद्यालयमा (१९५९ देखि १९६१), प्रिन्सटनमा (१९६१ देखि १९६७) सम्म अध्यापन गरेका थिए । उनको कार्यकालमा नै हवाई विश्वविद्यालयले पाठ्यक्रममा र गोष्ठीमा 'राजनैतिक नेतृत्व' र 'अहिंसक राजनैतिक विकल्प' जस्ता विषयलाई समावेश गरेको थियो । कोरियाली युद्धका अनुभवी श्री पेजले 'द कोरियन डिसिजन, जुन २४-३०, १९५० (१९६८)', 'साइन्टिफिक स्टडी अफ पोलिटिकल लिडरसिप' (१९७७) र 'टु नन्भायोलेन्ट पोलिटिकल साइन्सः फ्रम सिजन्स अफ भायोलेन्स' (१९९३) आदि जस्ता पुस्तकहरूको रचना पनि गरेका छन् ।

हालैमात्र आफ्नो जीवनको ८५ औं बसन्त पार गरेका ग्लेन हवाईको होनोलुलुमा बस्दछन् । विश्वमा शान्तिको स्थापना हुनेछ र मानवताले आफ्नो मूल स्वभाव र स्वरूपमा विकसित हुन पाउने छ भन्ने कुरामा लेखक आशावादी छन् ।

प्रकाशकको भनाई

शान्ति, मानवता र आध्यात्मिकताका क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने उद्देश्यले सन २०१२ मा स्थापित यस चेतनालय प्रा.लि ले वैश्विक अहिंसा केन्द्रका अध्यक्ष तथा प्राध्यापक ग्लेन डी. पेजद्वारा लिखित बहुचर्चित पुस्तक अहिंसात्मक राजनैतिक विज्ञान प्रकाशन गर्न पाउँदा हामी आफूलाई भाग्यमानी ठानेका छौँ । यस महान कार्यका लागि यस संस्थाका निर्देशक तथा मेरा मित्र डा. प्रदीप ढकाललाई म हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

विश्वका ३० वटा भन्दा बढी भाषामा अनुवाद भइसकेको यो पुस्तकको मूल उद्देश्य राजनैतिक विज्ञानले विश्वलाई अहिंसात्मक मार्ग देखाउनु पर्दछ भन्ने नै हो । यो पुस्तकले विश्व समाज शान्ति र अहिंसातर्फ नै लम्किनुपर्दछ भन्ने तथ्यलाई वैज्ञानिक अध्ययनद्वारा पुष्टि गरेको छ ।

नेपाली संस्करणका लागि लेखकको शुभकामना मन्तव्य

अहिंसात्मक राजनैतिक विज्ञानको यो नेपाली अनुवाद भविष्यको हिंसारहित विश्वतर्फ लम्किने विचार र कार्यका लागि एक ऐतिहासिक निमन्त्रणा हो । म यस कार्यका लागि डा. प्रदीप ढकाललाई हृदयदेखि नै आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । उहाँले मानवमा रहेको अहिंसात्मक गुण र क्षमतालाई व्याख्या गरेको पुस्तकलाई आफ्नो सिर्जनात्मक गुणको प्रयोग गरी नेपालीमा अनुवाद गर्नुभएको छ । अनि प्रत्यक्षरूपमा ५ देशमा रहेका १ करोड ४० लाख भन्दा बढी नेपालीभाषीलाई हार्दिक श्रद्धा व्यक्त गर्न चाहन्छु जसले यस पुस्तकमा रहेको अहिंसात्मक गुणलाई आफू, परिवार, आफ्ना कार्यक्षेत्र, देश र विश्वमै प्रयोगमा ल्याउनेछन् । यो नेपाली अनुवाद अरु २५ भाषामा गरिएका अनुवादसँगसँगै ३ अरब मानिसहरूलाई सम्बोधन गर्ने लहरमा सामेल भएको छ, जसमा नेपालको छिमेकी भारतमा बोलिने हिन्दी र उर्दु पनि समावेश छन् । साथै नेपालको छिमेकी देश चीनमा बोलिने चिनियाँ भाषामा पनि यही २०१४ भित्र नै यो पुस्तकको प्रकाशन हुँदैछ ।

पाठकहरूले अहिंसात्मक ज्ञानको बारेमा अझै बढी जान्न उत्सुक हुनुहुन्छ होला । धेरै कुराहरू वैश्विक अहिंसात्मक केन्द्रको आधिकारिक वेबसाइट (www.nonkilling.org) बाट पनि थाहा पाउन सक्नुहुन्छ । यस केन्द्रको अभियान हो – अहिंसात्मक विश्व प्राप्तिका दिशामा सिर्जनात्मक कार्यबाट परिवर्तन गर्दै जीवनको सम्मानयुक्त समाजको निर्माण । यसका लागि मानवमा रहेको आध्यात्मिक, वैज्ञानिक, कुशलता र कलात्मक क्षमतालाई एक गर्दै अघि बढ्नु जरुरी हुन्छ ।

हरेक नेपाली अहिंसात्मक विश्वका केन्द्र बन्न सक्दछन् । अनि अहिंसक नेपाल अहिंसक विश्वको निर्माणको नेतृत्वकर्ता बन्न सक्दछ ।

अब अरु हत्या र हिंसा नगरौँ ।

नयाँ बर्ष २०१४ **ग्लेन डी. पेज**
होनोलुलु, हवाई, अमेरिका

नेपाली संस्करणका लागि शुभकामना मन्तब्य

राजनीतिको सैद्धान्तिक धरातल अहिंसात्मक हुन्छ । राजनीति शान्ति र समुन्नतिको मार्ग हो । यद्यपि राजनीतिले आफ्नो ऐतिहासिक चरणमा नै बाटो बिराएको चाहिँ सत्य हो । त्यही राजनीति कार्यरूपमा पनि शान्ति र अहिंसाको मार्गमा नै लम्किनुपर्दछ भन्ने सोच र अहिंसात्मक मार्गबाट नै हरेक व्यक्ति, परिवार, समाज र विश्वमा सुख-शान्ति आउन सक्दछ भन्ने तथ्यलाई गहन अध्ययनका माध्ययमबाट यसमा पुष्टि गरिएको छ । यस पुस्तकमा उल्लेख भएजस्तै गरी मूलरूपमा मानवको स्वभाव अहिंसक नै हुन्छ । तर वर्तमान विश्व यस्तो दशामा पुगिसकेको छ कि मानव भनेको हत्या गुण भएकै प्राणी हो भन्ने मान्यता राख्दछ । यथार्थमा राजनीतिले बाटो बिराएको तथ्यलाई स्वीकार गर्दै यसलाई पुनः यसको अहिंसात्मक मार्गमा नै डोऱ्याउन जरुरी छ ।

विज्ञानको बिकासले संसारले ठूलाठूला उपलब्धि प्राप्त गऱ्यो, फलस्वरुप जीवनमा अभूतपूर्व परिवर्तन आयो । मानिसको जीवनशैलीमा परिवर्तन आउन थाल्यो तर यसको समानान्तर प्रतिष्पर्धा र अगाडि बढ्ने दौडमा मानिसमा भातृत्व, प्रेम, सद्भाव, संवेदना, सन्तोष, सहिष्णुता र करुणा लोप हुँदै गयो । कुण्ठा, हतासा, असन्तोष, घृणा र असुरक्षाको भावना बढिरहेको छ । संवेदनहीनताका कारण हिंसाको क्रियाकलाप बढिरहेको छ, जसले विश्व शान्तिलाई खल्बलाएको छ । हिंसाको कारण पत्ता नलगाइकन शान्तिको स्थापना सम्भव छैन । पूर्वीय समाजमा हिंसाका तीन प्रमुख कारण जमीन, सम्पत्ति र नारीलाई मानिन्छ तर यो पूरातन सोच मात्र हो । वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा हिंसाका अनेकौं कारणहरु छन् :

१. राजनैतिक वा अन्य शक्ति प्राप्त गर्न
२. धर्म संस्कृति, परम्परा, रीतिरिवाज
३. शक्ति प्रदर्शन
४. अस्तित्व रक्षा र समाप्ति
५. स्वभावजन्य
६. इतिहास निर्माण र बिध्वंश
७. कानूनी
८. मनोरञ्जन
९. शत्रुता, रिसइबी
१०. अन्य बिबिध कारणहरु

इतिहासको उषाकालदेखि नै अनेक रुपमा हिंसाको प्रयोग भएको पाइन्छ । जमीनमाथि स्वामित्व स्थापित गर्न, मानिसले मानिसलाई अधीनमा राख्न, दास बनाउन, साथै खनीजको लागि, तेलको लागि, पानीको लागि हिंसाको प्रयोग भयो । राजनीतिमा शक्ति प्राप्त गर्न, दम्भ र शक्ति प्रदर्शन गर्न, आफ्नो इतिहास बनाउन अरुको इतिहास मास्न हिंसा नै प्रयोग भयो । युद्ध हिंसाको बिकृत रुप हो । आफ्नो अस्तित्व बचाउन अरुको अस्तित्वलाई निस्तेज गर्न युद्धलाई माध्यम बनाइयो । धर्म, परम्परा, रीतिरिवाज, सभ्यता, संस्कृतिको आडमा हिंसालाई महिमायुक्त बनाइयो । यहीक्रममा नै हिंसाले सभ्यता, संस्कृति र परम्पराको रुप लिन थाल्यो ।

हिजोको दिनमा मानव चेतनाको बिकास नभएको समयमा भएका हिंसाको परिणामले मानिसलाई हुने अनुभूतिको बारेमा बताउन त मुश्किल होला । तर पछिल्लो समयमा भएको सम्पूर्ण हिंसाको परिणाम नकारात्मक, अवसादपूर्ण, आत्मग्लानि र अपराधबोधले ग्रसित हुन्थ्यो भनेर सहजै आँकलन गर्न सकिन्छ ।

भारतीय सम्राट अशोकले राज्य बिस्तारको क्रममा थुप्रै रक्त बगाए । कलिंगको युद्धमा ठूलो नरसंहार गरेर बिजय प्राप्त गरेका अशोक अन्ततः अहिंसा र शान्तिको लागि बुद्धको शरणमा पुगे । त्यति धेरै जीवन समाप्त गरेपछि, शान्ति माथि निर्मम प्रहार पश्चात् मानव मन कसरी शान्त हुन सक्छ ? त्यहाँ विजयको उन्मादभन्दा आत्मग्लानि र अपराधबोधको भार धेरै बढी थियो । त्यसैले आफ्नो अपराधप्रति प्रायश्चित गर्दै उनी शान्तिको खोजीमा बुद्धको शरणमा गए । त्यस्तैगरी, आफ्नो आविष्कार डाइनामाइटको दुरुपयोगले हिंसामा अभूतपूर्व बृद्धि गरेपछि अल्फ्रेड नोबेलको अशान्त मनले प्रायश्चित स्वरुप शान्ति नोबेल पुरस्कारको स्थापना गरे ।

मानिसले परिवर्तनका लागि, अधिकार प्राप्तिका लागि आफूमाथि भएको अन्याय वा बिभेदको लागि हिंसालाई सर्बोत्तम बिकल्प ठान्न थाल्यो । के यो सही बाटो हो त ? महात्मा गान्धी, मार्टिन लुथर किंग र नेल्सन मण्डेलाले यो दर्शनलाई अस्वीकार गरे । उनीहरुले भनेनन् मात्र, गरेर पनि देखाए । यस संसारमा अहिंसाभन्दा ठूलो शस्त्र अरु केही छैन । अन्य हतियारको असर शरीरमा हुन्छ तर अहिंसा र शान्तिले हृदय र आत्मालाई नै जगाउन सक्दछ ।

हिंसाको मार्गबाट आउने परिबर्तन क्षणिक हुन्छ साथै बिनाशकारी पनि । सूर्य नआस्ताउने राष्ट्रको उपमा पाएको र आश्चर्यजनक सामरिक क्षमता भएको संयुक्त अधिराज्यको हैकमबाट एक निशस्त्र ब्यक्तिले अहिंसात्मक आन्दोलनबाट नै भारतलाई

मुक्त गराए । हो, महात्मा गान्धीको अहिंसाको मार्गले त्यो परिणाम निकाल्न सम्भव भयो ।

नेल्सन मण्डेलाले आफूहरुमाथि भएको अमानवीय व्यवहारको बदला हतियार उठाएका भए आज दक्षिण अफ्रिकाले कंगो र रुवाण्डाको नियति भोगिरहेको हुने थियो । रंगभेदको बिरोधमा शान्तिपूर्ण अहिंसात्मक संघर्ष गरेका कारण एक अश्वेत व्यक्ति श्वेत व्यक्तिहरुको मात्र हैन सारा विश्व राजनीतिको रोलमोडल बन्न पुगे ।

मार्टिन लुथर किंगले आफ्नो समुदायमाथि भएको बिभेद र पक्षपातको बिरुद्ध हिंसाको पथमा हिँडेको भए के साम्प्रदायिक विद्वेषको अग्निपथबाट अमेरिका आज विश्वको महाशक्ति बन्न सम्भव हुने थियो ? तिनै नेताको अहिंसा र शान्तिको पथ प्रदर्शनका कारण आज एक अश्वेत व्यक्ति अमेरिकाको राष्ट्रपति हुने मार्गको शिलान्यास भएको थियो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन ।

विश्व परिवेशका यी उदाहरणलाई हेर्दा पनि निसंकोच रुपमा भन्न सकिन्छ कि हिंसाको मार्ग, बिध्वंश र बिनाशको जननी हो भने शान्तिको मार्ग सिर्जना र उन्नतिको मुहान हो ।

यति हुँदाहुँदै पनि आज हिंसा सामान्य, सहज र स्वीकार्य भइरहेको छ । निर्धनभन्दा निर्धन देशहरु पनि जनताको रोटी र औषधिमा खर्चिनुपर्ने पैसाले हतियार खरिद गरिरहेका छन् । क्षणभरमा मानव सभ्यता नै समाप्त पार्ने बिध्वंशकारी हतियारको भण्डारणको होड चलिरहेको छ । ठूला र शक्तिशाली भनिएका राष्ट्रहरु मात्र हैन अति कम बिकसित राष्ट्रहरुको शिक्षा र स्वास्थ्यको बजेट भन्दा रक्षा बजेट बर्षेनी ठूलो हुँदै गइरहेको छ ।

शान्ति र भाइचाराको शिक्षा दिने धर्महरुले समेत हिंसाको आयतन बढाइराखेका छन् । अरुलाई मार्ने र आफू पनि मर्ने आत्मघातीलाई शहीदको उपमा दिने, स्वर्गको बासको भ्रम र स्वप्न बाँडेर नरसंहार गर्न अभिप्रेरित गर्ने र त्यसलाई जेहादको नाम दिने कार्यहरुबाट आज मानवता आक्रान्त छ ।

यी र यस्ता पक्षको सम्बोधन गरी शान्तिपूर्ण विश्वको निर्माण कसरी गर्न सकिन्छ त भन्ने चिन्तन वर्तमानमा चलिरहेको छ । यसरी हेर्दा सर्बप्रथम त शिक्षा प्रणालीमा सुधार आवश्यक छ । बैज्ञानिक बिकास र प्रबिधिको प्रतिष्पर्धाप्रति हामी यसरी समर्पित भयौँ

कि रोबोटमा रुपान्तरित भइरहेको अनुभूति पनि गर्न सकिरहेका छैनौँ । संवेदना र करुणाको अभावमा मानव र यन्त्रमानवमा भिन्नता नै के हुन्छ र ?

हाम्रो शिक्षाले अधिकारको ज्ञान त दियो तर कर्तव्य र जिम्मेवारीबोधको महसुस गराउन सकेन । शक्ति र सत्ताको सदुपयोग गहन जिम्मेवारीका साथ हुन्छ भन्ने सामान्य ज्ञान पनि हामी मध्ये कतिलाई थाहा छ, सोच्नै पर्ने भएको छ । अहिले त प्रेम, करुणा, नैतिकता, सहिष्णुताको भावना सिकाउनु पर्दछ भन्ने हाम्रो शिक्षा प्रणालीले आवश्यक ठान्दैन । मानवलाई मानव हो भन्ने चेतना दिने अध्यात्म त झन अन्धविश्वासको जड हो भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

त्यसैले अब हामी सचेत हुनुपर्दछ कि अबको शिक्षा बैज्ञानक त होस तर संवेदनाबिहीन नहोस्, प्रतिष्पर्धी होस् तर नैतिकतारहित नहोस्, यान्त्रिक होइन भावपूर्ण होओस् ।

धेरैजसो मानवजन्य बिकृति र नकारात्मकताको जडका कारणले हिंसाभाव बढिरहेको छ । तसर्थ अहिंसा, करुणा र शान्तिको मार्ग अबको अन्तिम तथा निर्बिबाद बिकल्प हो । शिक्षा, स्वास्थ्य, बिकास र निर्माणको लागि जस्तै अहिंसा र शान्तिको लागि अब सामूहिक प्रयत्न र यस्ता संस्थाहरुबीच सहकार्यको आवश्यकता छ । समाज परिवर्तन र सदियौँदेखि जरा गाडेको समस्याको निदानमा राजनैतिक प्रतिबद्धता र प्रयत्नको आवश्यकता छ । नीति निर्माण गर्ने ठाउँमा पहुँच, जनताबीच प्रत्यक्ष सम्पर्क, जनतासँग परिचित जनप्रतिनिधिहरु भएको हुँदा राजनैतिक पार्टीलाई यस अभियानमा जोड्न सके शीघ्रातीशीघ्र सकारात्मक परिणाम आउने छ । यही बिचारलाई हृदयंगम गरेर सहअस्तित्व समाजवाद, राष्ट्रिय अखण्डता र सामाजिक सद्भाव र शान्तिको मूल उद्देश्य राखेर स्थापित अखण्ड नेपाल पार्टी यस अभियानमा अग्रसर छ ।

अहिंसात्मक समाज निर्माणमा हाम्रो पहिलो प्रयास - ईश्वरका नाममा गरिने प्राणीहत्याको प्रथा अन्त्य

आदिमकालमा जब मानवलाई खेतीको बारेमा पनि ज्ञान थिएन । त्यस समय जंगलमा रहेको जनावरहरुको शिकार गरी पेट पाल्ने गर्दथे । शिकार नै तिनीहरुको मुख्य कार्य थियो र मनोरञ्जन, सम्पत्ति र आहाराको स्रोत पनि । बाढीले जब तिनीहरुको बासस्थल उजाड बनाउँथ्यो, भूकम्पले बिनाश गर्थ्यो, आँधीबेहरीले पीडा दिन्थ्यो, चट्याङले तर्साउँथ्यो, भूक्षयले जीवन समाप्त गर्दथ्यो, तब त्यो एक अदृश्य शक्तिको क्रोधको कारणले हो भन्ने बुझाई थियो उनीहरुमा । त्यो अदृश्य शक्ति क्रोधित भयो भने बिपत्ति आउने र प्रसन्न भएमा आफ्ना लागि सहयोगी हुने तथ्यको बुझाई बिकसित हुँदै जाँदा

उक्त शक्तिलाई उनीहरुले ईश्वर भने । ईश्वरलाई क्रोधित हुन नदिने, खुशी पारेर आफूप्रतिको अनुकम्पा बनाई राख्न आवश्यक ठाने । ईश्वरलाई खुशी पार्न मूल्यवान चीज चढाउनु पर्दछ भन्ने सोचाई बन्यो । उनीहरुसँग मूल्यवान दुई चीज मात्र थियो । आफ्नो जीवन र आफ्नो आहार पशु । पहिलोको सुरक्षाका लागि दोस्रो अर्पण गरे । आफूले प्राप्त गरेको पशु र पंक्षीलाई देवता सामु चढाउने, रगतको भोग दिने, मासुको भाग चढाउने अनि मात्र आफूहरुले खाने चलन चलाए । यो चलन परम्परा बन्दै गयो । धर्मको आड र नाममा हिन्दु मन्दिरहरुमा पशुबली चढ्न थाल्यो । घरघरमा बिभिन्न पर्वहरुमा सबै जम्मा भएर पशुबलीको नाममा जनावरहरु काटिन थाले, रगत बग्न थाल्यो । बर्तमान युगमा यसलाई पर्बको नाम दिइयो, आहारा, मनोरञ्जन र उल्लासको माध्यम हो भन्ने बनाइयो ।

बि.सं. २०५२ देखि बि.सं. २०६२ सम्म १० बर्ष माओवादीको नाममा राजनैतिक युद्धको प्रारम्भ भयो । सेनाले आतंकी भनेर बिद्रोही नेपालीहरुको हत्या गरे । सैनिकलाई त्यो तिनको कर्तब्य हो, धर्म हो भनेर उक्साइयो । यता माओवादीहरुले एउटा सुन्दर भविष्यको कल्पना बाँडेर गाउँले युवाहरुलाई हतियार बोकाए । आफ्नो राजनैतिक बिरोधीहरुलाई मानसिक र शारीरिक पीडा दिने, अंगभंग गर्ने, अनि परिवार र समाजका अगाडि खसी काटेजस्तै गरी मानिसको हत्या गरे । दोहोरो हत्याको कारण एक दशकको द्वन्द्वकालीन समयमा चौध हजारभन्दा बढीको जीबन समाप्त भयो । मानिस काट्दा समेत माओवादी कार्यकर्तालाई सामान्य लाग्यो । शायद बाल्यकालदेखि घरको आँगनमा खसी काटेको र त्यसबाट मनोरञ्जन प्राप्त गरेको अनुभवले तिनको करुणा, संवेदनालाई शून्य बनाइसकेको थियो । रगत त आखिर रगत नै हो, त्यो चाहे जनावरको होस् वा मानिसको । यो भावनालाई फैलाउने र सचेतना जगाउने अभियानमा हामी लागिरहेका छौँ । साथै विश्वव्यापी रुपमा जागरण अभियान चलाउन पनि आवश्यक बनेको छ ।

नेपाल हिन्दुधर्मावलम्बी बाहुल्य देश हो जहाँ ८१.३४ प्रतिशत हिन्दुहरु बसोबास गर्दछन् । ९.०४ प्रतिशत बौद्ध धर्मावलम्बी मध्ये अधिकांश मांसाहारी छन् । नेपालमा अत्यन्त सानो संख्यामा रहेका जैनहरु मात्र शाकाहारी छन् । ४.३८ प्रतिशत मुस्लिम, ३.०४ प्रतिशत किराँत, १.४१ प्रतिशत क्रिश्चियन, ०.४६ प्रतिशत प्रकृति धर्म, अनि बहाई, सिख, बोन सबै धर्माबलम्बीहरुमा प्राणीहत्यालाई निषेध गरिएको छैन । अझ धर्म, संस्कार, संस्कृति र परम्पराको नाममा बिभिन्न चाडहरुमा खसी, कुखुरा, राँगा, टर्की आदि प्राणी काट्ने र त्यसको रगतले घरमा छाप लगाउने प्रचलन अत्यधिक पाइन्छ । तर यथार्थमा यी सबै अज्ञानता र अचेतनाका कारण गरिने कार्यहरु हुन् ।

प्रतिष्पर्धामा अब्बल हुने र आफ्नो व्यक्तिगत प्रभाव बढाउने दौडमा लागेको बर्तमान मानसिकतालाई शान्ति र अहिंसाको संवाहक बनाउन सरल त पक्कै छैन तर यस क्षेत्रमा काम गरेर बिध्वंस र बिनाश रोक्न गरेको सामान्य प्रयत्नले दिने सन्तोष, गर्व र खुशी शायद ठूलो पदप्रतिष्ठा र बैंक ब्यालेन्सको खुशीभन्दा धेरै बढी हुन सक्ने यथार्थको अनुभूति गराउन सकियो भने असम्भव पनि छैन ।

कतिपय मानिसहरु हिंसालाई सिमित आवरणमा मात्र बुझ्ने गरेको पाउँछौँ । मानवमाथि हुने प्रहार, मारकाट मात्रै हिंसा हो भन्ने बुझ्नु उपयुक्त हुँदैन । जनावर, चरामाथि हुने आक्रमण र प्रहार आफैमा ठूलो समस्या नलाग्न सक्छ तर यो धेरै प्रकारको हिंसाको उत्प्रेरक हुन सक्छ । हिंसा आमाको गर्भबाट कसैले सिकेर आउँदैन । यो प्रबृत्ति हो जुन हामीले आफ्नो वरिपरिको वातावरणबाट प्राप्त गरेका हुन्छौँ । धर्मको नाममा, परम्पराको नाममा, संस्कृतिको नाममा, मनोरञ्जनको नाममा आहाराको नाममा जब हामीले जनावरहरुको बध गर्दछौँ तब हत्या जायज हो भन्ने पाठ पनि सिकिरहन्छौँ । जनावरहरुको रगत बगाउने दिनचर्याले हामीलाई जीवन समाप्त पार्नु, रगत बग्नु र बगाउनु सामान्य लाग्दछ । जीवन समाप्त गर्ने प्रक्रियामा लागिरहँदा सबै प्रकारको करुणा, संवेदना पनि शून्यता तर्फ जान्छ । त्यसपछि मानवलाई जीवनको समाप्ति रगत बगाउनु सामान्य लाग्न थाल्छ भलै त्यो जीवन मानवकै किन नहोस्, त्यो रगत मानवकै किन नहोस् । तसर्थ मानवप्रतिको हिंसा रोक्ने हो भने अहिंसा र शान्तिको पुनर्स्थापना गर्ने हो भने सबै प्रकारको हिंसालाई अस्वीकार गर्नुपर्दछ ।

हामी धर्म परम्परा, रीतिरिवाज र संस्कृतिको सम्मान गर्दछौँ तर तिनको नाममा हुने हत्या, हिंसा रोक्न र त्यसमा सुधारको प्रयत्न गर्न सकिन्छ । पशुबलिको साटो फलफूल, खीरलाई प्रसादको रुपमा चढाउने प्रचलन स्थापित गर्ने हाम्रो अभियानको सफलताले मानिसलाई हिंसाप्रति अरुचि र बितृष्णा हुने, पीडा, बेदना, दुखको भावना पुनजीर्वित हुने वा बृद्धि हुने हुँदा शान्ति स्थापनामा यसको महत्वपूर्ण र निर्णायक योगदान हुनेछ भन्ने विश्वास अखण्ड नेपाल पार्टीलाई छ । हाम्रो एक बर्षको अभियानका क्रममा थुप्रै मठमन्दिरहरुमा पशुबलि रोकिएको छ । अहिंसात्मक बिकल्पको खोजी गर्ने क्रम बढिरहेको छ ।

यसै सन्दर्भमा, अहिंसात्मक राजनीति शास्त्रका वैज्ञानिक प्राध्यापक ग्लेन डी. पेजको Nonkilling Global Political Science लाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर अहिंसाको सन्देश फैलाउनका लागि मेरा मित्र श्री डा. प्रदीप ढकालले गर्नुभएको कार्यको म प्रशंसा गर्दछु ।

राजनीति समाज सञ्चालनको प्रमुख कडी भएको हुनाले यो अहिंसात्मक दर्शनबाट निर्देशित हुनुपर्दछ भन्ने तथ्यलाई आत्मसात गर्दै हाम्रो पवित्र भूमि नेपालमा पुनः अहिंसात्मक दर्शनलाई स्थापित गर्नु नितान्त आवश्यक बनेको छ । नेपालमा अहिंसात्मक सिद्धान्त सदियौँदेखि नै विद्यमान छ । एक मानिसले अर्को मानिसको हत्या गर्नु त परै जाओस् अर्को कुनै जीवको पनि हत्या गर्नु हुँदैन भन्ने सनातन धर्म र परम्परा तथा बुद्धको जन्मभूमिमा फैलिएको शान्तिको सन्देश हामीकहाँ विद्यमान छ । हाम्रो देशलाई एक सभ्य र पूर्णरूपमा मानवता र शान्ति स्थापना भएको देशको रूपमा परिकल्पना गर्न सकिन्छ । यसका लागि अहिंसात्मक राजनैतिक सिद्धान्त र त्यस सिद्धान्तलाई नेतृत्व गर्ने अहिंसावादी राजनैतिक नेतृत्वको खाँचो वर्तमानमा टड्कारो बनेको छ । त्यही आवश्यकताको सम्बोधनको प्रयास स्वरूप वैकल्पिक राजनैतिक शक्तिको निर्माण पनि भइसकेको सन्दर्भमा सम्पूर्ण देशवासीहरू, सम्पूर्ण राजनैतिक नेतृत्ववर्ग देशलाई शान्तिपूर्ण राजनीतिका मार्गमा डोऱ्याउनका लागि एकजुट हुनु जरुरी छ । पुरातन सोच र विचारलाई एकातिर थन्काएर शान्तिपूर्ण राजनैतिक अभियानमा सामेल हुनु पनि जरुरी छ ।

अहिंसात्मक राजनैतिक विज्ञानका क्षेत्रमा यो पुस्तक एउटा कोशेढुंगाको रूपमा रहेको छ । विश्वभरि नै अहिंसात्मक विचार र अभियानलाई निर्दिष्ट दिशा र मार्ग दिनका लागि यो पुस्तक अत्यन्तै सहयोगी हुने विश्वास लिएको छु । लेखकको अहिंसात्मक अभियानलाई आफ्नो मेहनतद्वारा नेपालमा पनि फैलाउनका लागि अघि बढ्नु भएका मेरा मित्र डा. प्रदीप ढकाललाई म यस महान कार्यका लागि हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

श्री कुमार खड्का
संविधानसभा/व्यवस्थापिका संसद सदस्य,
सिंहदरबार, काठमाडौँ, नेपाल ।
वि.सं. २०७१ भाद्र ५

अनुवादकको कलम

ग्लेन डी. पेजसँग मेरो भेट सन २०१२ को डिसेम्बर १५ मा अमेरिकाको हवाईको होनोलुलुमा भएको थियो । यस्तो लाग्दथ्यो कि हामी त्यस भेट भन्दा अघि पनि कहीँ कतै साथै हिँडेका थियौँ, रमाएका थियौँ । त्यसै दिन मैले निर्णय गरेको थिएँ – यस्तो खालको व्यक्तित्वको अहिंसा र शान्तिपूर्ण विश्वको सपना पूरा गर्नका लागि थोरै मात्र भए पनि म काम आउन सक्छु कि ? त्यही क्रममा ग्लेनले नेपाली अनुवादको प्रसंग उठाउनु भयो जसलाई मैले सहजै स्वीकार गरेँ । एउटा यस्तो व्यक्तित्व जसको जीवन अहिंसात्मक विश्वको कल्पनामा बितेको थियो उनको सम्मानका लागि मेरो यो सानो प्रयास पाठकहरू समक्ष प्रस्तुत गरेको छु । म उहाँको यस अद्वितिय कार्यको सम्मान गर्दै नेपाली भाषामा यसको अनुवाद गर्न दिनु भएको स्वीकृतिका लागि आभार पनि प्रकट गर्दछु ।

के साँच्चि नै एक अहिंसक समाज सम्भव छ त ? राजनीतिशास्त्रका प्राध्यापक तथा अहिंसक नेता ग्लेन डी. पेज स्वयम्ले उत्तर दिएका छन् - हो, सम्भव छ । सम्पूर्ण विश्वका मानव हृदयहरू जाग्ने हो भने र हरेकले आफूमा रहेको आध्यात्मिक गुणलाई उजागर गर्ने हो भने र हरेक व्यक्ति अहिंसाको केन्द्र बन्ने हो भने ।

नेपाली परम्परामा सदियौँदेखि नै अहिंसाको सिद्धान्त पाइन्छ । हाम्रा ऋषिमूनिहरूले 'अहिंसा परमोधर्म' अर्थात् 'अहिंसा नै सबैभन्दा ठूलो धर्म हो' भनेका छन् । हाम्रो आध्यात्मिक परम्परा हरेक तत्वमा ईश्वर हुन्छ र त्यस ईश्वरको श्रद्धा र पूजा गर्नुपर्दछ भन्ने सिद्धान्तमा अडिएको छ । जुन तत्वको पूजा गरिन्छ त्यसको हत्या गरिँदैन । त्यसैले हाम्रो देशमा अहिंसक भावना सदियौँदेखि कायम छ । अर्कोतर्फ गौतम बुद्धले त पूर्णरूपमा नै अहिंसात्मक दर्शनको प्रतिपादन गरे । मानिसको मात्र होइन जीवहत्या नै नगर्नु भन्ने सिद्धान्तलाई अगाडि ल्याएर विश्वशान्तिको सन्देश दिने जैन दर्शनका प्रवर्तक महावीरको देन पनि त्यत्तिकै गहन छ । यसरी हेर्दा अहिंसाको परम्परा हाम्रो देशमा सदियौँदेखि नै चलिरहेको छ ।

तर वर्तमान समयमा सर्बत्र हत्याहिंसाको भावना प्रबल छ । एक मानिसले अर्को मानिसमा रहेको जीवनको श्रद्धा गर्न नसकी हत्या गर्ने गर्दछन् । आदिम जंगली अवस्थामा रहँदा आफूभन्दा अर्को मानव समूह देख्नासाथ आक्रमण गर्ने प्रबृत्तिबाट माथि उठिसकेर सबै मानवहरू एकै जाति हुन भन्ने चेतना आइसकेको छ । तथापि एक मानिसले अर्को मानिसको हत्या गर्न कत्ति पनि हिच्किचाउँदैन । पहिले आत्मरक्षाका लागि एकले अर्कोको हत्या गर्दथे भने अहिले ती कारणका दायरा बदलिएका छन् ।

अहिले मानप्रतिष्ठा, धनसम्पत्ति, ईर्ष्या आदिका लागि नै एकले अर्कोको हत्या गर्ने गरिन्छ । कतिपय देशहरू मानवतालाई राजनैतिक सिमानामा बन्द गरेर मानप्रतिष्ठा र वैभवका लागि हातहतियारको प्रयोग गरी मानव हत्या गरिरहेका छन् । प्रकृतिको विनास गरी वैज्ञानिक विकासको दुरूपयोग गरेर विनाशक हतियारको निर्माण गरी आफ्नो अहंकारको शमनका लागि आफ्नै मानवजातिको संहार गर्नमा उद्यत छन् केही स्वार्थी राजनैतिक नेताहरू । अनि आफ्नो यस अहंकारलाई राष्ट्रिय हितको नामाकरण गर्दै आममानवलाई अन्धकारमा रुमलाइरहेका छन् र यसलाई राजनीति नाम दिएका छन् । तर राजनीतिको खोलमा आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थ, महत्वाकांक्षा र अहंकारको पूर्ति गरिरहेका छन् र जसको पूर्तिका लागि आफ्नै समाज र देशभित्रका मात्र होइन अर्को देशका मानिसहरूको हत्या गर्न पनि पछि परेका छैनन् ।

हामी मानिस हौँ, एक विवेकशील प्राणीको रूपमा बाँच्न सक्ने सम्भावना बोकेका प्रकृतिका अनुपम रचना हौँ । त्यसैले यी हत्या र हिंसाका श्रृंखलाको अन्त्य गरेर एक अहिंसक विश्वको सिर्जना गरौँ भन्ने आग्रहका साथ यस पुस्तकको नेपाली भाषामा अनुवाद गर्न स्वीकृति दिने वैश्विक अहिंसक केन्द्रका निर्देशक तथा मेरा मित्र जोम इभान्स पिमलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । राजनैतिक अभियानमा अहिंसा र शान्तिलाई आदर्श मान्दै अघि बढिरहनु भएका एवम् यस नेपाली संस्करणमा शुभकामना मन्तब्य लेखेर यस अभियानलाई अगाडि बढाउनका लागि गुन लगाउनु भएका मित्र श्री कुमार खडकाज्यूप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु । मेरी जीवनसंगिनी डा. रुचि सक्सेना ढकालको साथ र सहयोग स्मरणीय छ । पुस्तक प्रकाशनका लागि बैनी प्रज्ञा ढकालले निभाएको भूमिका पनि अविष्मरणीय छ । निश्चय पनि मूल पुस्तकलाई जस्ताको तस्तै पस्किन त कठिन नै हुन्छ । मैले आफ्नो सक्दो प्रयास गरेको छु । तथापि यसमा अनेकौँ कमी र कमजोरी पनि छन् । ती कमजोरीहरू प्रति म पाठकहरूसँग क्षमा पनि माग्दछु ।

अहिंसक समाज सम्भव छ, शान्तिपूर्ण विश्वको निर्माण पनि सम्भव छ – त्यो पनि हाम्रै कालमा । भावी पुस्तालाई वर्तमानको कर्तव्यको जिम्मेवारी हस्तान्तरण गर्ने बिडम्बनाबाट हाम्रो युग मुक्त हुनेछ भन्ने आशा गर्दछु ।

अहिंसक विश्व, अहिंसक मानव समाज – एक सम्भव सत्य हो ।

डा. प्रदीप ढकाल
भाद्र ५, २०७१
काठमाडौँ, नेपाल ।

भूमिका

यो पुस्तक समीक्षा र विचारका लागि सम्पूर्ण विश्वका राजनीति शास्त्रका अध्येताहरू र प्रबुद्ध प्राध्यापकहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । हत्या मानव जीवनको अनिवार्य अंग हो र यो धारणा राजनीतिक सिद्धान्त तथा व्यवहारमा स्वीकृति अनिवार्य छ भन्ने प्रचलित मान्यतामा न त समयले न त विद्धताले नै कुनै अन्तर ल्याउन सकेको छैन । यो पुस्तकमा अभिव्यक्त हत्याविहिनताको धारणाप्रति जिज्ञासु हुँदै हरेक व्यक्ति आफ्नो विचारले यस धारणालाई अझै समृद्ध बनाउँदै एक अहिंसक भविष्यतर्फ लम्किने छन् ।

सम्भवत: यो अंग्रेजी भाषाको पहिलो पुस्तक हो जसले 'हत्याविहीनता' जस्तो शब्दलाई आफ्नो शीर्षकमा समेटेको छ । यो शब्दले हाम्रो ध्यानलाई 'शान्ति' र 'अहिंसा' भन्दा पनि पर लगेर नष्ट भइरहेको मनुष्यका जीवनतर्फ केन्द्रित गर्दछ । यहाँनेर धेरै मानिसहरूले आरोप पनि लगाउन सक्छन् कि हत्याहीनतामा केन्द्रीत हुनु अत्यन्त नकारात्मक, संकीर्ण र केही महत्वपूर्ण तत्वको आशा गर्नु जस्तै हो । हुन सक्छ कि यस सन्दर्भमा गान्धीको चेतावनी अहिंसाको परिभाषा हत्याहीनताको रूपमा गर्नु अहिंसाको विचारलाई संकीर्ण गर्नु हो भन्ने लाग्न सक्दछ । गान्धीका लागि अहिंसा आफ्नो उच्चतम स्वरूपमा विचार, शब्द र कर्म तीनै पक्षबाट अहिंसा थियो ।

तर पनि पाठकका रूपमा सायद गान्धी पनि विविध प्रकारको हिंसाको स्रोत र त्यसको मलजल गर्ने हत्याबाट मुक्तिको धारणा, अहिंसाको राजनैतिक विमर्शमा एक महत्वपूर्ण कदम साबित हुन्छ भन्ने कुरासँग सहमत हुने थिए होला ।

यो पुस्तकको धारणा (Thesis) हो कि हत्याविहिन विश्व समाज सम्भव छ । राजनीति शास्त्रको प्राज्ञिक विषय र यसको सामाजिक भूमिकामा परिवर्तन द्वारा यस अवधारणालाई फलदायी बनाउन सकिन्छ । हत्या मानव स्वभाव तथा सामाजिक जीवनको अपरिहार्य विशेषता हो भन्ने धारणा र मान्यतालाई राजनीतिको अध्ययन तथा व्यवहारमा स्वीकार गर्नु जरुरी छ । तर यहाँनेर निम्न लिखित प्रश्न उठाइएको छ : प्रथम, यो मानिएको छ कि मनुष्य जैविक रूपमा अनुकुलन द्वारा हत्या गर्न र हत्याविहिनता दुवैमा सक्षम छ । दोस्रो, आफूमा मार्न सक्ने क्षमता हुँदाहुँदै पनि अधिकांश मानिसहरू हत्यारा भएका छैनन् । तेस्रो, हत्याविहिनताको सम्भावना सामाजिक संस्थानमा देखिएको छ । यदि रचनात्मक रूपमा यसलाई समाहित र रूपान्तरित गरियो भने यो संस्थाले हत्याविहिन समाजमा आफ्नो महत्वपूर्ण योगदान दिन सक्दछ ।

चौथो, वर्तमान तथा सम्भावित बैज्ञानिक प्रगतिद्वारा हत्याका कारणहरू, हत्या नगर्ने कारणहरू तथा हत्याद्वारा हत्या नगर्ने मार्गतर्फ लम्किने कारणहरूलाई बुझ्नमा सम्बन्धित मनोबैज्ञानिक तथा सामाजिक कारक (जसले हिंसालाई बढावा दिन्छ) मा परिवर्तनकारी हस्तक्षेप गर्न सम्भव छ ।

पाँचौं, मनुष्यको अरुलाई मार्न सक्ने क्षमतालाई आफ्नो प्रकृति मान्नु र हिंसालाई त्यसको विशेषता मान्नुले अध्ययनको मूल अनुशासनमा समस्या उत्पन्न गर्दछ । छैटौं, संहारकतालाई स्थानीय र विश्वस्तरमा विनासको व्यापक ईच्छापूर्तिको दिशामा बढ्नका लागि राजनीतिशास्त्रीहरूलाई (जो अहिलेसम्म मानवको असंहारक सामाजिक परिवर्तनकारी क्षमताको विषयमा विश्वस्त छैनन्) आमन्त्रण गरिन्छ ताकि उनीहरू असंहारकतालाई एउटा समस्याको रूपमा स्वीकार गरून् । त्यसैले यसलाई एक शुद्ध सिद्धान्तका रूपमा आगमक (Inductive) तथा निगमात्मक (Deductive) तत्वहरूको मेलबाट सापेक्षिक (Hypothetical) अनुसन्धान गरौं । संदेहवादी तथा आस्था राख्नेहरू द्वारा गरिएको अनुमानमा आधारित विश्लेषण र भूमिका निर्वाहले पनि राजनीतिशास्त्रको विषयलाई यस दिशामा अग्रसर गर्न सक्दछ । जसरी परमाणु हतियार निवारणका समर्थक र आलोचक सीमित तथा विश्वस्तरमै पनि पूर्ण तथा सीमित आणविक युद्धका प्रभावहरूका सैद्धान्तिक विश्लेषणमा लागि रहेका छन्, ठीक त्यसैप्रकार अहिंसक र हिंसा स्वीकार गर्ने राजनीतिशास्त्री विश्वव्यापी जीवनमा हत्यामुक्त परिस्थितिको प्राप्तिको प्रतिबद्धताको शर्त, प्रक्रियाहरू तथा परिणामहरूको रचनात्मक र आलोचनात्मक अन्वेषणमा सामेल हुन सक्दछन् ।

मूल रूपमा यो पुस्तक राजनीतिशास्त्रका अध्येताहरू तथा व्यवहारकर्ताहरूसँग सम्बन्धित छ । यो स्पष्ट छ कि अन्य विद्धतापूर्ण विषयहरू तथा व्यवसायको अन्वेषण तथा योगदान बिना हत्यामुक्त तथा अहिंसात्मक समाजको प्राप्ति सम्भव छैन ।

हार्वडका समाजशास्त्री पितिरिम ए. सोरोकिनको नयाँ कृति 'द वेज एन्ड पावर अफ लव' (१९५४) मा परोपकारी, स्वार्थहीन प्रेमको व्यवहारिक विज्ञानको निर्माण यस कथनको ज्वलन्त उदाहरण हो । अर्को छ WHO को World Report on Violence and Health (२००२) जसको निष्कर्ष छ - 'मानव हिंसा जोगाउन सकिने रोग हो' । हामीलाई हत्यामुक्त प्राकृतिक र जीव विज्ञान, हत्यामुक्त व्यवसाय तथा जीवनका हरेक क्षेत्रबाट आएका हत्यामुक्त मानवहरूको आवश्यकता छ । यसका अतिरिक्त भूतकालीन र वर्तमान मानव क्षमताहरूको विस्तारलाई बुझ्नका लागि हामी स्थानीय सन्दर्भ तथा संस्कृतिभन्दा अगाडि गएर आफ्नो ज्ञान र अनुभवलाई बाँड्नु

पर्दछ । आदर्श रूपमा संवेदनशील, संज्ञानात्मक रूपमा सही तथा व्यवहारिक रूपमा प्रासंगिक हुनका लागि अहिंसात्मक राजनीति शास्त्र आफ्नो परिकल्पना र सहभागितामा विश्वस्तरको हुनपर्दछ ।

सन २००२ मा पहिलोपटक प्रकाशित भएपछि यस पुस्तकले पाठकहरूको एकदमै राम्रो प्रतिक्रिया पाइरहेको छ । उदाहरणका लागि रसियन राजनैतिक वैज्ञानिक प्राध्यापक विलियम स्मिनोर्भको व्याख्या छ - यस पुस्तकको आधारभूत तत्व २१ औं शताब्दिको विश्वमा सर्वमान्य मूल्य बन्नुपर्दछ । साथसाथै यसलाई आत्मबोधको कार्यक्रम पनि बनाइनुपर्दछ । भूतपूर्व भारतीय प्रधानमन्त्री आई. के. गुजराल सल्लाह दिन्छन् - यो पुस्तक सम्पूर्ण राजनैतिक शास्त्रका विभागहरू र सम्पूर्ण मानिसले पढ्नु पर्दछ ।

पाठकका प्रतिक्रिया र विश्वका ३० भन्दा बढी भाषामा भएका अनुवादले दर्शाउँदछ कि विश्वव्यापी रूपमै यस पुस्तकमा रहेको अहिंसात्मक भावना स्वीकार गरिँदैछ ।

परिचय

अहिंसाको नीति विज्ञान

विषय प्रवेश

एक चेतावनी : तपाईंका हातमा जुन पुस्तक छ त्यसको यदि व्यापक रूपमा र गम्भीरतापूर्वक अध्ययन गर्ने हो भने यसले विश्वमा प्रचलित कैयौँ मूल्य तथा ती मूल्यलाई आकार दिने संस्थाहरूप्रतिको निष्ठालाई ध्वस्त गरिदिन्छ । यी मूल्य, लक्ष्य, प्राथमिकता, ईच्छित परिणाम, घटना तथा कार्यहरू र ती सँग सम्बन्धित संस्थाहरूमा मूल्य पनि समावेश छ र जसको सम्बन्ध शक्तिको प्राप्ति वा त्यसको प्रयोगसँग छ । शक्ति त्यस्तो प्रक्रियाको नाम हो जसको माध्यमबाट मानिसहरू आफ्नो र अरुको लागि निर्णय गर्नमा प्रयोग गर्दछन् तथा जसले उनीहरूलाई ती निर्णयहरू मान्नका लागि बाध्य गर्दछन् (लासवेल र केपलेन १९५०:७५) । युद्ध गर्ने तथा सार्वजनिक व्यवस्थाको उल्लंघन गर्नेहरूलाई दण्डित वा मृत्यु दिने अधिकार सरकार र नीति निर्माताहरूका अतिरिक्त पनि शक्तिसँग सम्बन्धित संस्थाहरू विद्यमान छन् । उदाहरणस्वरूप हतियारको निर्माण, उत्पादन, विक्री तथा प्रयोगको धम्कीसँग सम्बन्धित ठेकेदारहरूका केही संगठनबाट निर्मित अर्थव्यवस्था शक्तिसँग अर्न्तक्रिया गर्दछ । 'बल प्रयोगको कूटनीति' माथि अनुसन्धान गर्नेहरू तथा शक्तिको रणनीति तयार गर्नेहरूमा विश्वविद्यालयका होनहार शिक्षकहरू पनि सामेल छन् । हिंसक खेल तथा मनोरञ्जनका विशेषज्ञ, खेलकूद तथा कलासँग सम्बन्धित संगठन पनि यसै श्रेणीमा आउँदछन् । गर्भपात तथा ईच्छामरणमा सहयोग गर्नेहरू, अस्पताल र स्वास्थ्य केन्द्रमा कार्यरत चिकित्सक र स्वास्थ्यकर्मी पनि शक्तिसँगको अर्न्तक्रियाका उदाहरण हुन् । सरकारी तन्त्रको जानकारीबिना या समर्थनमा हतियारहरूको निर्माण र प्रयोग गर्ने निजी सेना पनि यसमा सामेल छन् । यसैप्रकार पारिवारिक दुर्व्यवहारकर्ता अथवा उत्पीडित (कैयौँ संस्कृतिमा दोषी पति वा पत्नीसँग दुर्व्यवहार गरिन्छ) या फेरि त्यस्ता धार्मिक संगठन जसका निष्ठावान अनुयायी स्वीकृत धर्म सिद्धान्तहरू र नियमको गलत व्याख्या गरेर हिंसालाई प्रोत्साहन दिन्छन् । यिनीहरू पनि यस्ता संस्थामा सामेल छन् जसले शक्तिको मूल्यलाई प्रतिपादन गर्दछन् ।

समाजको प्रत्येक महत्वपूर्ण खण्ड आफ्नो समुदायको शक्ति प्रक्रियाहरूबाट प्रभावित हुन्छ या तिनीहरूलाई प्रभावित पार्दछ । दुवै एकअर्कालाई निर्देशित र नियन्त्रित गर्दछन् । दुबैले एक अर्कासँग काम लिन्छन् र एक अर्कालाई सुधार्दछन् । कहिले सकारात्मक

प्रलोभनबाट त कहिले नकारात्मक दुख र कष्टबाट । सुरक्षाकर्मीद्वारा कार्यालयहरू, कलेज, मनोरञ्जन स्थल, होटल, चिकित्सालय र कहिलेकाहीँ घरपरिवार तथा धार्मिक स्थलमा गरिने अन्तरंग कार्य यो श्रेणीमा आउँछन् । योग्य र सजग व्यक्ति यो मान्दछन् कि हत्या अथवा हत्याको धम्कीयुक्त शक्ति संस्थाहरू त्था सामाजिक संस्थाहरूका बीचमा अन्तर्क्रिया आधुनिक तथा प्राचीन समाजका समस्याहरू हुन् ।

प्रस्तुत रचनामा प्रा. ग्लेन डी. पेजले व्यवस्थित रूपमा ती समस्याहरूको सामना गर्दछन् जुन कि व्यक्तिगत, सामाजिक र वैश्विक परिप्रेक्ष्यमा हत्या र त्यसको भयसँग जोडिएको छ । एकातिर व्यापक रूपमा स्वीकृत मानवीय दावी, माग, मूल्य तथा न्यूनतम सार्वजनिक तथा नागरिक सम्मान र अधिकार तथा अर्कोतर्फ, प्रासंगिक विरोधाभास र ती मूलभूत लक्ष्य तथा उद्देश्यको वचन जुन सामाजिक संगठनका प्रत्येक स्तर (सानो समूह, स्थानीय, राष्ट्रिय तथा वैश्विक) एवम् भिन्न भिन्न संस्थाहरू (सरकारी, आर्थिक, शैक्षिक, प्रशिक्षण सम्बन्धी, चिकित्सा सम्बन्धी, सामाजिक, पारिवारिक तथा धार्मिक) मा जोडिएको छ । यिनीहरूका बीचको व्यवहारिक तथा तार्किक विसंगति दर्साउँदै पेजले मूल कुरालाई परिभाषित गरेका छन् ।

यो पुस्तक अहिलेको समयमा प्रकाशन हुनुको अर्थ यो होइन कि हत्याको प्रादुर्भाव हालसालै भएको हो या त्यसमाथि अहिले बल्ल ध्यान गएको हो । यसको अर्थ यो पनि होइन कि यो पुस्तक लेखकको अध्ययनशीलता तथा वैज्ञानिक कुशलताबाट उत्पन्न कल्पनाशीलताको प्रमाणस्वरूप अगाडि आएको हो । अहिले यसको प्रकाशनले यसतर्फ संकेत गर्दछ कि नारी र पुरुषहरूलाई हिंसाको मानव संगठनहरू र समुदायमा व्यापक भूमिका छ भन्ने थाहा हुँदाहुँदै पनि समस्या समाधानको विचारधारा तथा उपकरणका यस्तो प्रभावशाली भण्डारको अभाव थियो जसले हत्याको समस्याको विश्लेषण र पूर्वानुमान गर्न सक्दछ तथा वैकल्पिक नीति अपनाएर हत्याको सम्भावनाहरू घटाउँदछ र मानव अन्तर्क्रियाहरूमा अहिंसक प्रतिमानको विकास गरेर जीवनको प्रत्येक क्षेत्रमा मूल्यलाई प्रभावित गर्दछ ।

आज यस भण्डारमा कैयौँ प्राज्ञ, वैज्ञानिक तथा विद्वानहरूको ज्ञान तथा कुशलता विद्यमान छ जुन उनीहरूको तथा उनीहरूकै संस्थाको वरिपरि हत्याको बाबजुद र त्यसको परिणामस्वरूप उत्पन्न भए । समस्या समाधानको यस भण्डारमा दार्शनिकहरूबाट प्रतिपादित समस्याहरू छन्, लक्ष्य र रुचिमा यस्ता पूर्वधारणा र स्पष्टीकरण छन् जुन व्यवहारमा गलत साबित भइसकेका छन् । इतिहासकार, जनसंख्या विशेषज्ञ, अर्थशास्त्री तथा अन्य हत्या तथा हत्याविहीनता तथा सबै लक्ष्य र मूल्यमा मानव परिप्रेक्ष्यको इतिहास लेखिरहँदा मानवशास्त्री, जीव वैज्ञानिक तथा समाजशास्त्री

जीवन प्रदान गर्ने उद्देश्यले यस्ता निम्न, असामान्य झुकावलाई बाधा पुऱ्याउने स्थिति र अवसरलाई प्रेरित गर्ने परिस्थितिको अध्ययनको बोझ उठाइरहेका छन् । यसैगरी अन्य मानिसहरू पनि अवाञ्छित झुकावलाई रोक्न तथा बाञ्छित झुकावलाई प्रेरित गर्ने हस्तक्षेपको अभावमा आफ्नो भविष्यवाणी तथा अनुमान क्षमताको प्रयोग गरिरहेका छन् । सार्वजनिक क्षेत्रमा प्रवुद्ध तथा अनुभवी स्त्री तथा पुरुषहरूमा वैकल्पिक तथा सम्भव, व्यवहारिक नीति सम्बन्धि सक्षम निर्माणकर्ताको संख्या बढिरहेको छ । यी मानिसहरू अहिले विशिष्ट वर्गभन्दा तल्लो स्तरमा रहँदै हत्याविहिनताको पक्षमा नवप्रवर्तन गर्दछन् । तर पनि मानव प्रवृत्ति, परिस्थिति तथा सम्भावनाहरूको प्रबुद्ध विशेषज्ञ हुनाको नाताले यी मानिसहरू हिंसाका विशेषज्ञलाई जसले बिसौँ शताब्दीलाई अहिलेसम्मको सबैभन्दा हिंसक शताब्दी बनाए तिनलाई कडा चुनौती दिन्छन् । यिनीहरू मानव सम्मानप्रति झुकाव राख्ने वैकल्पिक परिप्रेक्ष्यको विकास हुनेबेलासम्म आफ्नो प्रभावको विकासको प्रतीक्षा गर्दछन् । रक्तरञ्जित बीसौँ शताब्दीमा अहिंसक नीतिहरूको विज्ञानको विकास तथा त्यसको स्थापना एक उत्तम र स्वागतयोग्य व्यङ्ग हो ।

हत्याका संयन्त्र तथा तिनको क्षमतासँग ग्लेनको परिचय कोरिया युद्धको प्रशिक्षण तथा युद्धका हत्याहरूमा भाग लिँदाका बखतमा भएको थियो । प्राज्ञिक पेशामा शिक्षक र विद्यार्थीका रूपमा फर्किंदा अध्ययनका विषयको रूपमा उनले राष्ट्रहरूका बीचको सम्बन्धमा सरकारका महत्वपूर्ण सदस्यहरूद्वारा विदेश नीति निर्माण सम्बन्धी निर्णय प्रक्रियाको अध्ययनलाई चुने (स्नाइडर, ब्रुक तथा सेपिन १९६२) । अनेकौँ भाषाको ज्ञान हुनु तथा समाजशास्त्रको विस्तृत ज्ञानका कारण उनले राजनीतिशास्त्रको कैयौँ उपविषयमा योगदान दिए । (उदाहरण - पेज १९७७) । आफ्नो ५० वर्षको अध्ययनकालका बीचमा जब ग्लेन पेजले आफ्नो जीवनको लक्ष्यको विवेचना गरे तब उनले पाए कि उनको चिन्तन विभिन्न परिप्रेक्षबाट हत्याको समस्या, लक्ष्य, परिस्थिति तथा सम्भावनाहरू तथा वैकल्पिक हत्या विहिनताको शिक्षा र सार्वजनिक व्यवहारतर्फ प्रेरित छ । अतः यो पुस्तक जुन पाठक सामु पस्किइएको छ, लेखकको अध्ययनको उत्तरार्द्धको फल हो जसको चिन्तन हत्याको पूर्वानुमानलाई चुनौति दिंदै वैकल्पिक हत्यामुक्त राजनीतिशास्त्रको वक्तव्यमा परिणत हुन्छ ।

म लेखकलाई चार दशक अघिदेखि नै चिन्दछु । यी चार दशकमा विकसित अहिंसाप्रति जागरणको म प्रशंसा गर्दछु तथा हत्या र हत्याको धम्कीको भार, विस्तार र क्षेत्रको विकासको भर्त्सना गर्दछु । लेखकसँगको मित्रता या उनीप्रतिको मेरो सम्मान नै जुन दुबै अत्यधिक छन्, मलाई यस पुस्तकको महत्वलाई ती मानिसहरूका बीचमा प्रतिस्थापित गर्नका लागि प्रेरित गर्दैन जो वैश्विक व्यवहारका साथमा आफूलाई जोड्दछन् र विश्वका कुनै पनि सम्प्रदाय अथवा क्षेत्रका भएता पनि मेरो सहवैश्विक र लोकतान्त्रिक

नागरिक हुन् । यसका प्रेरणा हुन् ती वैज्ञानिक र विद्धतापूर्ण विषय जुन बृहद र शान्तिकामी छन् जसले मानिसहरूको ध्यान खिचेका छन् र मूल्य निर्माण र प्रवाहमा भएको संकुचित र हिंसक सहभागिताप्रति खेद पनि व्यक्त गरेका छन् ।

यो पुस्तक एकजना राजनीतिशास्त्रीद्वारा लेखिनु यसको तागत पनि हो र कमजोरी पनि । राजनीतिशास्त्र त्यो अन्तिम समाजशास्त्र हो जसले विज्ञानलाई त्यसको आधुनिक अर्थमा बुझ्दछ । एक शास्त्रका रूपमा यदि यो विज्ञान भन्न योग्य छ भने यसको सिमानाको विशालताले यसको संकुचित विज्ञान हुनुको कमजोरीलाई ढाकिदिन्छ । यो श्रेष्ठताको कारणले एक नयाँ शाखाको जन्म भएको छ जुन नीति विज्ञानको नामले चिनियो । नीति विज्ञान एक यस्तो विज्ञान हो जुन अलग अलग मूल्य तथा तरीकाको प्रयोग गरेर सामाजिक घटनाहरूलाई एक समस्याको दृष्टिले हेर्दछ । (लसबेल तथा मेकगल १९९२) । पेजको यो रचना मानव सम्मान सम्बन्धित नीति अनुकूलित समाजशास्त्रको समकक्ष छ तथा त्यसलाई परिष्कार गर्न रचनात्मक रूपबाट योगदान दिन्छ ।

म यो सबै कुरा आफ्नो ५० वर्ष लामो समयको बुझाई र शक्तिसम्बन्धित संस्थाहरूसँगको अनुभवको आधारमा लेखिरहेको छु । यो अनुभव मलाई अमेरिकाका विभिन्न विश्वविद्यालयमा रहँदा, अध्ययन गर्दा, पढाउँदा तथा प्रशासनमा भाग लिने क्रममा भयो । मैले यो अनुभव अमेरिकाका स्थानीय, राज्यस्तरीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा सामुदायिक शक्ति प्रक्रियाहरूको अध्ययनको विशेषज्ञको रूपमा प्राप्त गरेँ । मैले आफ्नो प्रशासनिक अनुभवको एक शिक्षा यो पनि लिएँ कि क्याम्पसका सीमित प्रांगणमा हत्या तन्त्र एवम् त्यससँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूको उपस्थितिलाई हामीमध्ये धेरैले देखेको नदेख्यै झैँ गरिदिन्छौँ । जब यसतर्फ ध्यान आकर्षित गराइन्छ तब हामी यस किसिमका उपस्थितिलाई व्यवसायको आवश्यकताको श्रेणीमा हालेर त्यसको औचित्य ठहराउने कोशिस गर्दछौँ । जुन प्रकारले हाम्रा कलेज तथा विश्वविद्यालयका क्रियाकलाप र प्रशासन चलाइन्छ, त्यो एउटा कारोबार भन्दा भिन्न भएको छैन । प्रशासन, व्यवस्थापन, संगठन र प्रविधिको ज्ञान बढाउने विद्यालय एक प्रकारका कारोबार नै हुन् जुन बाणिज्य तथा वित्तिय क्षेत्रमा देशको प्रगतिको निर्धारक हो ।

अन्य सामाजिक क्षेत्रको तुलनामा राजनैतिक जीवनमा बल प्रयोगको केन्द्रीय भूमिका स्पष्ट देखिन्छ । राज्यको परिभाषामा त यो छ नै, साथै यसको अस्तित्व सार्वजनिक व्यवस्थाका लागि बनाइएको बजेट, आन्तरिक सुरक्षा, विदेश तथा प्रतिरक्षा नीतिमा पनि छ । राजनैतिक संगठनहरूमा निर्वाचित कर्मचारीहरू र मेयरको सुरक्षाका लागि निर्भरता तथा चुनाव अभियानका लागि खर्च हत्या सम्बन्धित उद्योगहरूबाट प्राप्त गर्नुले यही

कुरालाई दर्शाउँदछ । यहाँसम्म कि हाम्रा घर, स्कुल, अस्पताल तथा पूजास्थलमा जुन सुबिधा र सुरक्षा सामुदायिक प्रहरीद्वारा गरिन्छ त्यसमा पनि बलको नै अस्तित्व छ ।

राजनीतिशास्त्र शक्ति सम्बन्धित संस्थाहरू तथा त्यसका अंगहरूको अध्ययनको विशेषज्ञ भएकोले त्यो शक्ति तथ्यको भूमिका र व्यवहारलाई विस्तृत अध्ययनमा योगदान दिन्छ भन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । राजनीतिशास्त्रले यस दिशामा कदम पनि बढाएको छ । यदि हामी अमेरिकी राजनीति, तुलनात्मक राजनीति र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको परिचयात्मक पुस्तकमा आँखा दौडाउने हो भने हामी पाउँदछौँ कि यिनमा सरकारहरूको अर्न्तसम्बन्धमा हिंसा तथा बलको प्रयोगलाई सांस्कृतिक अनियमितताको रूपमा लिइएको छ न कि केन्द्रीय विषयको रूपमा । आधुनिक राजनीति विज्ञानको यो सीमित स्थितिलाई ग्लेन पेजद्वारा अभिव्यक्त हत्या विहिनताको विचारको केन्द्रीय परिकल्पनालाई स्वागतयोग्य बनाउँदछ । पेजको यस पुस्तकमा हामीलाई हत्याको समस्याको निराकरण सम्बन्धी महत्वपूर्ण बौद्धिक खुराक पाइन्छन् जुन लक्ष्य स्पष्ट गर्नका लागि सहायक हुन्छन् । यो पुस्तकमा हामीले यस्ता झुकावको विषयमा ज्ञान प्राप्त गर्दछौँ तथा यस्ता आधारभूत तत्वहरूको अध्ययन गर्दछौँ जुन यदि अब रोकिएन भने हत्याको समस्यालाई पर हटाउनुको सट्टा त्यसलाई जारी राख्दछौँ ।

यस पुस्तकमा ती विश्वव्यापी नीतिहरूको दिशा परिवर्तनको प्रयास गरिएको छ जुन सहृदयी र करुणाप्रति झुकाव हुँदा हुँदै पनि अहिलेसम्म हिंसालाई बढावा दिइरहेका छन् । सायद, अब यही नीतिले नै हिंसाको बिरोध गर्नेछ । यो पुस्तकले हत्यामुक्त विकल्पहरूको विकासमा प्रोत्साहनको रेखाचित्र कोर्नेछ । यस प्रकारका प्रयासले संयोगका साथसाथै सकारात्मक व्यवहारलाई जोड्दछ । आजकलको नवविकसित सांस्कृतिक विकासक्रममा आनुवंशिक विकासका ठाउँमा मानसिक प्रतिकात्मक विकासबाट उत्पन्न परिप्रेक्ष्यका अनुरूप यो प्रयास हुनेछ । आज किताब र पत्रिकाहरूमा सांस्कृतिक अथवा 'सहविकास'को चर्चा भइरहेको छ । यद्यपि यी सिद्धान्त अहिलेसम्म पूर्णरूपमा स्थापित व्यवस्थाहरूमा अपनाइएको छैन । तथापि यिनका प्राचीन व्याख्याहरू स्पष्ट तथा सुलभ छन् । यिनै व्याख्याहरूका आधारमा हामी हत्यामुक्त विचार, संस्था तथा व्यवहारको विकासको दिशा एवम् सम्भावनाहरू तय गर्न सक्दछौँ । (डाकिन्स १९७६ र १९८९)

अहिंसाको विचार (विषयबस्तु, प्रतीक, विचार र व्यवहार) अन्य विचारहरूजस्तै जीवित रहन्छन् अथवा समाप्त हुन्छन् । ठीक त्यसैगरी जसरी विद्वानहरू मान्दछन् कि आनुवंशिकताहरू जीवित रहन्छन् अथवा समाप्त हुन्छन् । जीवन या मरण आफ्नो अनुकुल गर्ने अथवा प्रतिष्पर्धाको क्षमताहरूमा निर्भर छ । अहिंसाको विचारको लामो आयु यसको पुनरावृत्ति तथा नक्कललाई बढावा दिन्छ । यो तथ्य अहिंसाको विचारणीय

विकासमा फाइदाजनक हुन्छ । अहिंसाको विचारको यो श्रेष्ठता मानव स्मृति, उपासनाका संग्रहहरू, विश्वास, गीत, कविता र शान्तिपूर्ण परिप्रेक्ष्य तथा क्रियाकलापमा अंकित छ । सांस्कृतिक स्मृतिहरूमा संरक्षित हुनुका अतिरिक्त अहिंसक व्यवहारको पुनरावृत्ति सरल छ । यस्तै पुनरावृत्ति राष्ट्रमा सेना नराख्ने र समाजबाट मृत्युदण्ड समाप्त गर्ने निर्णयमा यो पुनरावृत्ति भएको छ । शान्तिमाथि अनुसन्धान गर्ने संस्था तथा मध्यस्थताबाट विवाद तथा संघर्षलाई समाप्त गर्ने सेवाहरूमा पनि यसको पुनरावृत्ति देख्न सकिन्छ । अहिंसाको विचारको उत्पादकताको अनुमान यहाँबाट पनि लगाउन सकिन्छ कि यसको अनुसरण कति सहजरूपमा गर्न सकिन्छ तथा गरिरहिएको छ । हत्यामुक्त संस्थाहरूलाई जीवित राख्नका लागि यो पनि आवश्यक छैन कि यो विचारको हुबहु नक्कल गरियोस् । विभिन्न संस्कृतिहरू, वर्गहित, व्यक्तिगत परिस्थितिहरूमा अहिंसाको विभिन्नताहरूले वैकल्पिक हत्यामुक्त नीतिहरूको दिशामा नयाँ प्रयोग प्रस्तुत गर्दछन् ।

यो विचारका नवप्रवर्तकको नमूनाको सफलता कस्तो प्रकारको सहयोगी अथवा असहयोगी स्रोतबाट पाइएको छ भन्ने कुरामा निर्भर गर्दछ । आज जब विश्व समाजको विभिन्न क्षेत्रमा मूल्य परिवर्तन देखिएको छ, यति राम्रो अवसर हत्यामुक्त विचारधाराका लागि उपलब्ध हुन सक्दैन । अनि बीसौँ शताब्दीमा नै बास्तविक प्रजातान्त्रिक राज्यहरूको जन्म, स्थापना र प्रसार भएको हो भन्ने कुरा मान्नै पर्दछ (केरटनिक्की २०००) । पछाडि हट्ने, प्रतिगमन या सुस्त गति भए तापनि लोकतन्त्रको स्थिरता र विकासको भविष्य उज्ज्वल छ । प्रजातान्त्रिक शासक अप्रजातान्त्रिक शासकहरूको तुलनामा युद्धको लागि कम इच्छुक हुन्छन् भन्ने प्रमाण हामीले लगातार पाइरहेका छौँ (ओनिल तथा रसेट १९९९, गोवा १९९९) । यसैप्रकार अकालका समयमा पनि अलोकतान्त्रिक शासकको तुलनामा लोकतान्त्रिक शासक उचित नीति अपनाउँदछन् (सेन १९९९: १६, ५१-३, १५५-७, १७९-८२) ।

लोकतान्त्रिक युगको साथसाथमा उत्तर आधुनिक विचारको पनि आगमन भएको छ जस अनुसार विस्तृत सहभागिताको अपेक्षा केवल, धन र शक्ति प्राप्तिबाट मात्र होइन अन्य मूल्यबाट पनि गर्न सकिन्छ । सम्पूर्ण विश्वमा आत्मसम्मान र अरूप्रति सम्मान राख्ने आस्था हत्यामुक्त विचारधाराको पोषक हो । यस्तै प्रकारका विचार हत्यासँग सम्बन्धित संस्थाहरूमा पनि स्थान बनाइरहेका छन् । प्रहरी अहिले दंगा र विरोध प्रदर्शनहरूलाई बढी शान्तिपूर्वक एवम् कुशलतापूर्वक सम्हाल्दछन् । सैनिकहरू विश्वमा मान्य सिद्धान्तका आधारमा विजय प्राप्त गर्ने कोशिस गर्दछन् । समाजका अन्य क्षेत्रहरूमा पनि दुर्व्यवहार तथा हत्याका विकल्पहरू देखिइरहेका छन् । जस्तो कि अनुग्रह गृह (Fabor

House), अहिंसा सम्बन्धी पाठ्यक्रम तथा अर्न्तआत्माको आधारमा विरोध गर्नेहरूलाई नयाँ विस्तृत दर्जा दिइएको छ ।

अहिंसाका पक्षमा विकासवादी झुकावमा बढावा दिने कुरा पनि अन्ततः ईच्छाशक्ति, समर्पण, जनमानसको सद्भावनाभन्दा पनि ज्ञानको आधारशिलाको बढी महत्व छ जसबाट वैकल्पिक पाठ्यक्रमको कार्ययोजना निर्माण र लागू गर्न सकिन्छ । त्यसैले पनि यहाँनेर अहिंसात्मक राजनीतिक विज्ञानको ठूलो महत्व छ ।

आदरणीय पाठकहरू, तपाईँहरूको सामुमा विज्ञान तथा नीतिको यो विशेष कृति प्रस्तुत छ । तपाईँहरूलाई यो अनुरोध छ कि तपाईँहरू त्यसबेलासम्म आफ्नो निर्णयलाई सुरक्षित राख्नुस् जबसम्म तपाईँहरू यो पुस्तकको हत्यामुक्त वैश्विक राजनीतिशास्त्रको तर्कसँग पूर्णरूपमा परिचित हुनुहुँदैन । यो तपाईँहरूको अधिकार पनि हो । यदि तपाईँ यो तर्कसँग सहमत हुनुहुन्छ भने तपाईँहरूका लागि अवसरहरूको भण्डारमा स्थान सुरक्षित छ । जहाँ तपाईँ समान परिवेश भएका हरेक समाज, वर्ग, हित तथा व्यक्तित्व भएका स्त्री र पुरुषको जागरणको प्रेरणा बन्न सक्नुहुनेछ । यसप्रकारका स्त्री र पुरुषहरूलाई कुनै पनि स्तरका संकट या तनावमा तपाईँ बल प्रयोगका स्थानमा अनुनय गर्ने रणनीतिको प्रयोग गर्दै मानवीय सम्मानका सम्भावित वैश्विक राज्यका मूल्यहरूलाई प्रभावित गर्न सक्नु हुनेछ ।

जेम्स ए. रोबिन्सन
पेन्साकोला, क्रिसमस १९९९
बेइजिङ, नयाँवर्ष, २०००

अध्याय -१

के एक अहिंसक समाज सम्भव छ ?

कसैले सोधेको एक सामान्य प्रश्नबाट दर्शनशास्त्रको उत्पत्ति हुन्छ, अनि विज्ञानको पनि । - बर्ट्रेण्ड रसल

कुनै राष्ट्रद्वारा उठाइएको प्रश्न नै उसको राजनैतिक विकासको मापदण्ड हो । उक्त राष्ट्र असफल हुनाको कारण यही हो कि उक्त देशले आफैसँग सही प्रश्न सोधेन । - जवाहरलाल नेहरू

के अहिंसक समाज सम्भव छ ? यदि छैन भने किन ? यदि छ भने किन ?

'अहिंसक समाज' को अर्थ के हो त ? एक यस्तो मानव समुदाय जहाँ सानादेखि लिएर ठूलासम्म, स्थानीय देखि विश्वस्तर सम्म कसैले पनि अर्को मनुष्यलाई न त आफू मार्दछ न त मार्ने धम्की नै दिन्छ; यस्तो समाज जहाँ मनुष्यलाई मार्नका लागि न त हतियार बनाइन्छ, न त ती हतियारको प्रयोगको कुनै औचित्य नै हुन्छ; न त समाजको स्वरूप यथास्थितिमा राख्नका लागि न त परिवर्तन गर्नका लागि नै - कहिल्यै पनि धम्की र हत्या हिंसाको सहारा लिइँदैन ।

अहिंसक समाजको परिभाषाका क्रममा भन्न सकिन्छ कि अहिंसक समाज त्यही हो जहाँ न त मनुष्यको संहार हुन्छ न त उसलाई मार्ने धम्की नै दिइन्छ । यस्तो अहिंसक समाजको विशेषता नै यो हो कि यहाँ मानिसको हत्या गरिदैन । साथै यसमा अन्य जीव र पशु जगत्को हत्या नगर्नुलाई पनि सामेल गर्न सकिन्छ । यस्तो समाजमा कसैलाई मार्ने धम्की पनि दिइँदैन । अहिंसाको अवस्था आतंकबाट सिर्जना हुँदैन ।

यस्तो समाजमा हत्याका हतियार नै हुँदैनन् (केवल संग्रहालयमा जहाँ मानव जातिको हत्या आतंकको इतिहास दर्शाइएको होओस्) । यस्तो समाजमा कसैको पनि प्राण हरण गर्नु कुनै पनि दृष्टिले वैध र न्यायिक मानिँदैन । अर्कोतर्फ यो पनि सत्य हो कि कसैलाई मार्नका लागि हतियारको आवश्यकता पर्दैन, लात्ती र मुड्कीले पनि मार्न सकिन्छ तर यस्तो अहिंसक समाजमा त त्यस्तो शारीरिक शक्तिको पनि प्रयोग गर्ने इच्छा नै हुँदैन । यहाँ धर्मले पनि हिंसालाई पवित्रता प्रदान गर्दैन र न त धर्मादेशमा त्यो संहार गर्ने भावना विद्यमान रहन्छ । शासनले पनि यसलाई वैध मान्दैन । राष्ट्र भक्ति दर्साउनका लागि यसको आवश्यकता पर्दैन । कुनै पनि क्रान्तिकारीले हत्याको सिफारिस गर्दैनन् । बौद्धिक जमात्ले यसको पक्षपोषण गर्दैनन् । कलाकार यसमा रमाउँदैनन् । सहज र

सरल बुद्धिले पनि यसको सिफारिस गर्दैन । वर्तमान समयको कम्प्युटर प्रणालीको भाषामा भन्नुपर्दा यो समाजमा हत्या र रक्तपातको न त कुनै 'हार्डवेयर' (संरचना) नै छ न त सफ्टवेयर (कार्यक्रम) नै छ ।

यस्तो समाजको संरचना रक्तपात र हत्यामा आधारित हुँदैन । यस्तो समाजमा त्यस्तो कुनै पनि सामाजिक सम्बन्धको अस्तित्व हुँदैन जुन यथास्थितिमा रहिरहन र परिवर्तन गर्नका लागि हिंसाको अपेक्षा गरोस् । प्रभुत्व दर्शाउन र बहिष्कारका कुनै पनि सम्बन्ध (राजनैतिक सिमाना, सरकार, सम्पत्ति, लिंग, जाति, वर्ग, आध्यात्मिक वा धर्म निरपेक्ष समुदाय आदि) को समर्थन वा चुनौती दिनका लागि हत्या रक्तपातको आवश्यकता नै पर्दैन । फेरि यसको अर्थ यो पनि होइन कि यस्तो समाज बन्धनमुक्त, भिन्नता रहित र संघर्षमुक्त हुन्छ । तर पनि निश्चित कुरा त के हो भने समाजको संरचना र प्रक्रिया हिंसामा आधारित हुँदैन । हत्या उद्देश्यमा कुनै पनि वैध वा अवैध व्यवसायको सम्भावना न रहँदैन ।

अहिंसक समाजमा जीवनको यही विशेषता हुन्छ कि न त मनुष्य हत्या हुन्छ न त हत्या गर्ने धम्की नै दिइन्छ । यस्तो समाजमा न त हत्याका उपकरण नै हुन्छन् न त तिनलाई उपयुक्त ठहऱ्याउने प्रयास नै हुन्छ । साथै कुनै पनि समाज हत्याको धम्की र हिंसाको प्रयोगमा निर्भर हुँदैन ।

के अहिंसक समाज सम्भव छ ?

यो प्रश्नको उत्तर व्यक्तिगत अनुभव, व्यवसायिक प्रशिक्षण, सांस्कृतिक परिवेशका शर्तले भरिएको हुन्छ । यिनै शर्तका आधारमा राजनीति शास्त्रका विद्वानहरूले अरुका व्यवहारको व्याख्या गर्दछन् । यिनै प्रभावको वशमा उनीहरूसँगै हामी पनि परिरहेका छौँ ।

'यो पूर्णरूपमा हाम्रो सोच भन्दा पर छ !'

एक ग्रीष्मकालीन सेमिनारका क्रममा बीस अमेरिकी राजनीति शास्त्रीले सर्वसम्मत रूपमा दिएको उत्तर हो यो । 'नेशनल एनडाउमेन फर द हयुमनिटिज' ले सन् १९७९ मा पाश्चात्य राजनीतिक दर्शनको क्याम्पसमा पढाईका लागि पुनर्विचार गर्नका लागि यो सेमिनार आयोजित गरिएको थियो । त्यहाँ के अहिंसक राजनीति तथा अहिंसक राजनीति शास्त्र सम्भव छ ? भन्ने प्रश्न सोधिएको थियो । उक्त सेमिनारमा अमेरिकी राजनैतिक विज्ञानका चार प्रमुख क्षेत्रलाई समान रूपमा प्रतिनिधित्व गराईएको थियो - राजनीतिक

सिद्धान्त, अमेरिकी सरकार, तुलनात्मक राजनीति र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध । उक्त गोष्ठीमा एक व्यक्ति बाहेक अरु सबै पुरुष थिए ।

उक्त गोष्ठीका तीन प्रमुख तर्कले यो प्रश्नलाई दृढतापूर्वक स्थापित गरेर विवादको अन्त गरिदिए :-

१. पहिलो - मनुष्य प्राकृतिक रूपमा नै हिंसक छ । मानिस एक यस्तो खतरनाक सामाजिक पशु हो जुन हिंसाका लागि सधैँ जिम्मेवार छ ।
२. दोस्रो - साधन र स्रोतको कमी, प्रतिष्पर्धा र संघर्ष हिंसाको कारण बन्दछ ।
३.तेस्रो - सदैव आशंकित र त्रसित बलात्कारको सम्भावनाका कारण महिलाको रक्षाका लागि पुरुषहरूको सक्रियता र तत्परताले हिंसाको अपेक्षा राख्दछ । (अमेरिकी महिलाको कसैले मेरो बच्चा मार्ने धम्की दिन्छ भने त्यसलाई पनि म मारिदिन्छु भन्ने तर्कमा सबै मौन रहे । यसै तर्कका साथसाथै आएको हिटलर र होलोकास्ट जस्ता अपराधलाई अहिंसाबाट कसरी रोक्ने ? भन्ने तर्कले अहिंसक राजनीतिको सम्भावनाको प्रश्न अनुत्तरित नै बन्यो । मानव स्वभाव, आर्थिक संकट र यौन आक्रमण जस्ता प्रश्नहरूले अहिंसात्मक राजनैतिक विज्ञान र व्यवहारलाई अविचारणीय बनाईदिएका छन् ।

पश्चिमी राजनीतिक विचारहरूसँग सम्बन्धित र पाश्चात्य राजनीतिक दर्शनको दृष्टिबाट पुनर्विचारित विशिष्ट ग्रन्थको उल्लेख पनि यस विषयमा अनावश्यक छन् । चीनमा दण्ड दिने न्यायसंगत परम्परा र भारतमा कौटिल्य पनि यही निष्कर्षमा पुगेका छन् । असल समाजको रचना र संरक्षणका लागि स्पष्ट र निहित रूपमा हिंसाका लागि तत्परताको आवश्यकता सम्झिएको छ ।

प्लेटो (४२७-३४७ ई.पू) को आदर्श राज्य 'रिपब्लिक' मा दार्शनिक शासक (गार्जियन्स) जुन योद्धा वर्गबाट चुनिएर उत्पादन गर्ने समूह र गुलामहरूको बलका आडमा शासन गरेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा लियोन हेराल्ड क्रेगको टिप्पणी उल्लेखनीय छ कि एक निरपेक्ष अध्येताले शायदै उपेक्षा गर्दछ कि प्लटोको 'रिपब्लिक' मा युद्धको राजनीतिक जीवनको मात्र होइन सम्पूर्ण जीवनको आधारभूत तथ्य मानिएको छ, जसको प्रत्येक महत्वपूर्ण निर्णय लिने बखतमा ध्यान हुनुपर्दछ (क्रेग १९९४:१७, सैगन १९७९) । अरस्तुको 'पोलिटिक्स' मा (३८४-३२२ ई.पू) कुनै व्यवस्थित राज्य जुन चाहे एक व्यक्ति, केही व्यक्तिहरू अथवा धेरैबाट शासित हुन्छ - त्यहाँ सम्पतिवाल वर्ग शासन चलाउनका लागि आफ्नो साथमा हतियार राख्दछन् । साथै उनीहरू सेनालाई गुलाम (दास) लाई वशमा राख्नका लागि र शत्रुपक्षद्वारा आफ्ना मानिसहरूलाई दास बनाउने प्रक्रियालाई

रोक्नका लागि आवश्यक मान्दछन् । यहाँनिर के देखिन्छ भने न त प्लेटो न त अरस्तु नै सैनिक युद्धको समस्याको स्थायी अस्तित्वप्रति कुनै प्रश्न नै गर्दैनन् ।

मकैयावली (१४६९-१५२७) आफ्नो पुस्तक 'द प्रिन्स'मा शासकहरूको आफ्नो शक्ति कायम राख्नका लागि तथा राज्यको अस्मिताको विस्तार, प्रतिष्ठा एवम् प्रसिद्धिका लागि हत्या अपराधलाई वैध ठहराएका छन् । व्याँसोको धूर्ततापूर्ण शासन पनि उत्तम हुन्छ तर यदि आवश्यक पऱ्यो भने शासकले सिंहको आक्रमणसँग पनि पछि हट्नु हुँदैन । उनले गणतन्त्रको शक्तिलाई सुदृढ गर्नका लागि नागरिक सेनाको गठनको निर्देशन दिएका छन् ।

थोमस हब्सले (१५८८-१६७९) ले पनि 'लेभियथन' मा युद्धमा विजयको प्राप्ति तथा सामाजिक व्यवस्थालाई कायम राख्नका लागि सरकारद्वारा गरिने हिंसालाई उचित मानेका छन् । मनुष्य स्वभाव नै हिंस्रक भएको हुनाले एक प्राकृतिक राज्यमा असंगठित जीवन उपद्रोको कारण बन्दछ । तर मनुष्यमा जिजीविषा छ त्यसैले मनुष्यले आफूलाई सुरक्षा प्रदान गर्ने केन्द्रीय विधानलाई स्वीकार गर्दछ जुन विधानमा सुरक्षाका लागि हत्या गर्ने शक्ति पनि छ । एक व्यक्ति आत्मरक्षाका लागि अरुको बध गर्ने अधिकार राख्दछ । यहाँनेर हब्स सशस्त्र बिद्रोहलाई वैध ठहराउने तर्क भन्दा अगाडि नै रोकिन्छन् ।

यो काम जोन लक (१६३२-१७०४) द्वारा लिखित 'सरकारप्रति टिप्पणी' (Two Treaties of Government) मा पूरा गरिएको छ । लक पनि प्लेटो, अरस्तु, मकैयावेली र हब्ससँगै यो मतसँग सहमत छन् कि राजनैतिक शासन मनुष्यलाई हिंसाका लागि तत्पर गर्दछ । तर उनी क्रान्तिकारी आन्दोलनको औचित्यका विषयमा भने हब्स भन्दा पनि अगाडि रहेको देखिन्छ । जब एक प्रभुत्व सम्पन्न निकाय मनोमानी गर्ने वा अत्याचारी बनेर मुलभूत अधिकारको हनन् गर्दै निर्दयी र हिंस्रक बन्दछ तब दबित नागरिकहरूले त्यस्तो शासन व्यवस्थालाई त्यसैगरी फ्याँक्नु पर्दछ जसरी एक प्राकृतिक राज्यमा हत्यारालाई मारिन्छ । सभ्य समाजका नागरिकले निरकुंश शासकलाई नष्ट गरिदिनुपर्दछ ।

हब्स तथा लकको शासक-शासित परस्पर द्वन्द्वको दोहोरो औचित्यको सिद्धान्तको कार्लमार्क्स (१८१८-१८८३) र फ्रेडरिक एंगेल्स (१८२०-१८९५) द्वारा वर्ग संर्घषको रूपमा 'कम्युनिष्ट मेनिफेस्टो' मा वर्णन गरिएको छ । सम्पन्न वर्ग प्राणघातक शक्तिद्वारा भएपनि आफ्नो हितको संरक्षण र संवर्द्धन गर्दछ । तर जब भौतिक तथा सामाजिक सम्बन्ध नाजुक अवस्थामा पुग्दछ तब शोषित वर्ग जुर्मुराउँदछन् र समाजको आर्थिक तथा राजनैतिक ढाँचा बदल्नका लागि क्रान्ति गर्न सक्दछन् । तर आधुनिक चुनावी

प्रक्रिया भएको प्रजातान्त्रिक पद्धतिमा शान्तिपूर्ण परिवर्तन पनि सम्भव छ । भविष्यमा कुनै समय जब आर्थिक शोषणको अन्त हुनेछ तब वर्गमा आधारित राज्य समाप्त हुनेछ । तर संक्रमण कालमा आर्थिक कारणले हिंसाप्रति झुकाव चाहिँ राखिरहन्छ ।

लक र मार्क्सको तर्कलाई समेत ख्याल गर्दै र हब्सको शब्दलाई प्रतिध्वनित गर्दै जिन ज्याक रुसोले (१७१२-१७७८) The Social Contract मा राजनैतिक संगठनको आधारको रूपमा 'सामाजिक सम्झौता' को सिद्धान्त प्रस्तुत गरेका छन् । सामूहिक रूपमा नागरिक राज्यका सम्प्रभु र प्रजा दुवै हुन् । उनीहरू नै यी दुवैका निर्माणकर्ता पनि हुन् । 'सामान्य इच्छा' ले सञ्चालित कानुनका निर्माता र त्यसको अनुशासित रूपमा पालन गर्ने शासन र शासकप्रति रुसोले आफ्नो निष्ठा व्यक्त गरेका छन् । संविधान मै रहेर राज्यले युद्ध र विजयको अधिकारको दावा गर्न सक्दछ, राजद्रोहीलाई फाँसी पनि दिन सक्दछ र अपराधीको हत्या पनि गर्न सक्दछ । साथै शासकले राज्यको रक्षाका लागि आफ्नो प्राणको बलिदानी दिन आम नागरिकलाई निर्देशन पनि दिन सक्दछ ।

> जब कुनै शासन व्यवस्था कुनै नागरिकलाई आदेश दिन्छ - 'तिमी राज्यको हितका लागि बलिदान होऊ' । तब यसको अर्थ हुन्छ कि तिम्रो जीवन प्राकृतिक उपहार मात्रै होइन, राज्यप्रदत्त एक सशर्त उपहार पनि हो (The Social Contract Book II अध्याय ५) ।

यस अर्थमा भन्न सकिन्छ कि रुसोको लोकतान्त्रिक सामाजिक संविधान हत्या र आक्रमणको भावनायुक्त छ ।

बीसौँ शताब्दीका जर्मनीका प्रसिद्ध राजनैतिक अर्थशास्त्री एवम् समाजशास्त्री मैक्स वेबर (१८६४ - १९२०) ले आफ्नो कृति 'Politics as a Vocation' (यो म्युनिख विश्वविद्यालयमा १९१८ मा दिएको भाषण हो) मा राजनीति एक अहिंसक उद्यम हो भन्ने विचारको खण्डन गरिएको छ । उनको दृष्टिमा हिंसा राजनीतिको एक महत्वपूर्ण साधन हो । ऐतिहासिक रूपबाट हेर्दा सबै प्रभावशाली राजनैतिक संस्थाहरू शक्तिका लागि हिंसक संघर्षबाट नै पैदा भएका हुन् । वेबरले आधुनिक राज्यको परिभाषा यसरी दिएका छन् - राज्य त्यो मानव समुदाय हो जो निश्चित क्षेत्रमा शारीरिक शक्तिको औचित्यपूर्ण प्रयोगको एकाधिकारको दावी गर्दछ । अतः आफ्नो र अरुको आत्माको खोजी गर्नेवालाहरू राजनीतिको मार्गबाट अलग हुनुपर्दछ किनकि राजनीतिमा यो भन्दा विलकुल भिन्न कार्यहरू गरिन्छ र त्यो पनि हिंसाले (वेबर १९५८ : १२१, ७८, १२६) ।

यस तथ्यबाट हेर्दा वेबर र उनका पूर्ववर्ती दार्शनिकको परम्परामा निपुण आचार्यहरू अहिंसक राजनीति एवम् अहिंसक राजनीतिशास्त्रलाई 'सोचभन्दा परको' मानेका छन् । सन १९५० को दशकमा एक वरिष्ठ राजनीतिशास्त्रीका सामु जब उनको एक विद्यार्थीले 'राजनीति'लाई परिभाषित गर्न आग्रह गऱ्यो तब उनले उत्तर दिए - 'म राज्यको मृत्यु-कारोबार शक्तिको अध्ययन गर्दछु ।'

धर्मद्वारा अनुमोदित हिंसालाई स्वीकार गर्ने दार्शनिक परम्पराको प्रतिध्वनि संयुक्त राज्य अमेरिकाभरको राजनीतिक इतिहास र संस्कृतिमा पनि सुनिन्छ । विद्वान नागरिकहरू अहिंसक समाज असम्भव मान्दछन् । उनीहरूले अमेरिकी क्रान्तिको जन्म दिने लेक्सिङ्गटनमा बन्दुकका आवाज सुनेका छन् । स्वतन्त्रताको घोषणामा, लकको क्रान्ति सन्देशलाई उचित ठहराउने घोषणामा यसलाई सुनेका छन् । 'स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच वा मर' जस्ता बिद्रोही नारालाई न्यू हेम्पसायरमा गुञ्जिएको सुनेका छन् । संघको विजयको प्रेरक गीत 'गणतन्त्रको युद्धगीत' (Battle Hymn of the Republic) मा तथा 'डिक्सी' (फौजी भान्सा घरमा गाइने गीत) मा माझीहरूका गीत (Marine Hymns) मा अहिंसक समाज सम्भव नभएको भाव झल्किरहन्छ । अझ यो गुञ्जिन्छ सैनिक प्रमुखको रूपमा राष्ट्रपतिद्वारा गरिने उद्घाटन समारोहका एक्काइस तोपको सलामीमा, जो राष्ट्रको हिंसक अतीत र वर्तमान सैन्यबलको सम्झना दिलाउँदछन् । राष्ट्रपतिको 'ईश्वर अमेरिकालाई आशिर्वाद देऊ' मन्त्रद्वारा अभिमन्त्रित, बलिदान र संहारको भावनालाई प्रेरित गर्ने झण्डा, राष्ट्रगीत र सशस्त्र सेनायुक्त समारोहहरूमा यो आजीवन दोहोऱ्याइरहिन्छ (ट्वेन १९७०) ।

हत्या र हिंसाले संयुक्त राज्य अमेरिकाको उद्भव, क्षेत्रीय विकास, राष्ट्रिय एकता र विश्वशक्तिको रूपमा स्थापित हुन योगदान दियो । मृतक र घायल, स्थानीय वा विदेशी, सैनिक वा गैरसैनिक नागरिकको कहिल्यै गणना भएन, तर अमेरिकाको आक्रमण शक्ति बढ्दै गयो । अरु देशका राजनीतिशास्त्रीहरू पनि आ-आफ्ना राजनैतिक व्यवस्थामा गणना गरुन् कि अमेरिकाको तुलनामा कति बढी वा कम मानिस मारिए ।

दासताका जञ्जिरमा जकडिएको अमेरिकामा नयाँ राष्ट्रको उदय औपनिवेशिक राजतन्त्रीय शासनका विरुद्धको सशस्त्र गणतान्त्रिक विद्रोहबाट भएको हो । स्वतन्त्रताको नारामा यहाँका मूल निवासीमाथि बल प्रयोग गरी रक्तपातपूर्ण विजय गरेर तथा उत्तर र दक्षिणका छिमेकी देशको प्रभाव र व्यापारीद्वारा जमीन खरीद गरेर यो राष्ट्रले आफ्नो महाद्विपीय सत्ताको स्थापना गरेको थियो । राष्ट्रिय एकता नाम दिइएको यस गृहयुद्धमा

७४,५४२ परिसंघिय (Confederate) सैनिक र १४०,४१४ संघ समर्थकहरू मारिएका थिए ।

अमेरिकी राज्य बाहिर समुद्रपारी पनि विस्तार गर्दै अमेरिकाले हवाई (१८९८), पोर्टोरिको, गुयाम र फिलिपिन्स (१८९८), पूर्वी समोआ (१८९९) तथा प्रशान्त महाद्वीपीय राष्ट्रलाई (१९४५) नियन्त्रणमा लियो । फिलिपिन्समा यसले औपनिवेशिक शासनका विरुद्धमा जानेहरूलाई दमन गऱ्यो (१८९८-१९०२) । आणविक धम्कीका बलमा जापानलाई आफूसँग व्यापार गर्न बाध्य बनायो (१८५३-५४) ।

आफ्नो युद्ध र हस्तक्षेपको नीति अन्तर्गत यो नवोदित राष्ट्र अमेरिकाले आफ्नो हितको उजागर र तिनको रक्षा गऱ्यो । यसले ब्रिटेन (१८१२-१४), मेक्सिको (१८४६-४८), स्पेन (१८९८), जर्मनी, अष्ट्रिया, हंगेरी, टर्की र बुल्गेरिया (१९१६-१८), जापान, जर्मनी र इटली (१९४१-४५), उत्तर कोरिया र चीन (१९५०-५३), उत्तरी भियतनाम (१९६१-७५), अफगानिस्तान (२००१ -) र इराक (१९९१, २००३ -) का विरुद्धमा युद्ध गऱ्यो । पेकिङ (१९००), पनामा (१९०३), रुस (१९१८-१९), निकारागुआ (१९१२-२५), हैटी (१९१५-३४), लेबनान (१९५८), डोमिनिकन रिपब्लिक (१९६५-६६) तथा सोमालिया (१९९२) मा सैनिक हस्तक्षेप गऱ्यो । त्यस्तै गरि ग्रेनेडा (१९८३) र पनामा (१९८९) मा सत्ता परिवर्तन गरेर तथा हैटी (१९९२) मा आक्रमणको धम्की दिएर अमेरिकाले आफ्नो प्रभुत्व लादिदियो । कम्बोडिया (१९७०), लाओस (१९७१) मा आक्रमण गरी आफ्नो इच्छानुसारको शासन व्यवस्था होस् भन्ने चाहयो । प्रतिशोध लिनका लागि लिबिया (१९८६), अफगानिस्तान (१९९८) र सुडान (१९९८) मा आक्रमण गऱ्यो भने आफ्नो शक्तिको प्रदर्शन गर्न रणनीतिक प्रभावका लागि इराक (१९९३), बोस्निया (१९९५) र युगोस्लाभिया (१९९९) मा आफ्नो प्रभावको प्रयोग गऱ्यो ।

दोस्रो विश्वयुद्ध पछिका ५० वर्षमा संयुक्त राज्य अमेरिकाले गैर पूँजीवादी राष्ट्र, क्रान्तिकारी र अन्य प्रकारका शत्रुका विरुद्ध संघर्ष गर्दै विश्वलाई आफ्नो प्रभावमा ल्याउनका लागि आफ्नो प्राणघातक शक्तिको विस्तार गऱ्यो । क्रान्तिकालमा १००० भन्दा पनि कम सेना भएको देशमा १९९० मा १५ लाख सेना भए जसमा स्त्री र पुरुष दुबैको उपस्थिति छ । पेन्टागनमा योजनाकारहरूको संख्या २३,००० पुग्यो । वैज्ञानिक श्रेष्ठता र देशको सर्बोत्तम आधुनिक हतियार उद्योगका लागि कांग्रेस र राष्ट्रपतिद्वारा अनुमोदित पच्चीस हजार अरब डलर रकम बार्षिक कर भुक्तान गर्ने करदाताबाट यो सम्भव हुन सक्यो । सन १९४०-९० सम्मको समयमा परमाणु हतियार कार्यक्रमका लागि ५८ खरब डलर भन्दा बढी खर्च गरेको छ अमेरिकाले (Schwartz १९९८) । अमेरिकाले समुद्रपारीका देशमा पनि आफ्नो सैन्य गठबन्धनको निर्माण गऱ्यो ।

अमेरिकाले अन्य देशका बासिन्दालाई प्रशिक्षित गर्ने र हतियारयुक्त बनाउने कर्म पनि गऱ्यो (जुन कर्मले यसका शत्रु, कहिलेकाहीँ मित्र र यहाँ सम्मकि आफ्नै मानिसको हत्या गर्ने सम्मको कार्य गर्दथे) । यसका साथै पैसाका लागि हतियारको व्यापार व्यवसायमा यो देश प्रमुख आपूर्ति गर्ने राष्ट्र बन्यो । अमेरिकाले अत्यन्त विनाशकारी हतियार (मानवको प्राणघातक र कल्पनाको अन्तिम बिन्दु) को निर्माण गऱ्यो जसले गर्दा जमीन, जल तथा अन्तरिक्षमा आफ्नो संहारक शक्ति लागू गर्न सक्षम बन्यो ।

सन १७७६ को स्वतन्त्रता घोषणा पश्चात् अघि बढेर सन १९९० दशकसम्ममा अमेरिका 'विश्वको सबैभन्दा ठूलो सैन्यशक्ति र सर्बाधिक विकसित अर्थ व्यवस्था' को रूपमा आफ्नो परिचय दिन थाल्यो (राष्ट्रपति डब्ल्यु. जे. क्लिन्टनले १९ फेब्रुवरी १९९३ को आफ्नो बार्षिक भाषणमा बोलेका थिए) । तीन सेनाका संयुक्त अध्यक्ष जनरल जोन शालिकाश्वीलीका शब्दमा संयुक्त राज्य अमेरिका 'विश्वहित' लाई ध्यानमा राख्ने 'विश्व राष्ट्र' बनेको छ । सन १९९५ मा आणविक बमद्वारा जापान विजय गरेको ५० औँ बर्ष मनाउँदै हवाई द्वीपमा राष्ट्रपतिले सेनालाई सम्बोधन गर्दै भने - 'तपाईंहरू सधैँ सर्बोत्कृष्ट प्रशिक्षण प्राप्त र विश्वको सर्बोत्तम युद्ध शक्तिले सुसज्जित हुनुहुनेछ ।' उनले घोषणा गरे 'हाम्रो देश यस धर्तीमा सबैभन्दा शक्तिशाली राष्ट्रको रूपमा रहनुपर्दछ जसमा हामी हाम्रो युगको तामसिक शक्तिलाई परास्त गर्न सकौँ' । यस निश्चयको घोषणा चीफ अफ स्टाफ जनरल रोनाल्ड फोजलमेनद्वारा सन १९९६ मा आयोजित हवाई रणनीतिको व्याख्या गर्ने बेलामा गरियो जतिबेला उनले भने कि 'अमेरिकाको उद्देश्य पृथ्वीको सामुन्ने घुम्ने प्रत्येक बस्तुलाई खोज्ने, ठीक गर्ने, पछ्याउने र त्यसलाई लक्ष्यमा निर्धारित गर्नु हो ।' उनले अझै खुलासा गरे -'हामी यसलाई अहिल्यै गर्न सक्छौँ र जतिबेला चाह्यो त्यत्तिबेलै' (१३ डिसेम्बर १९९९ मा हेरिटेज शिलान्यासका क्रममा, वासिङ्टन डी. सी. मा दिइएको भाषण) ।

बीसौँ शताब्दीको अन्त्यमा अमेरिकी नेताले बीसौँ शताब्दीलाई 'अमेरिकी शताब्दी' को रूपमा मनाउन चाहन्थे साथै तेस्रो सहस्राब्दीको पहिलो शताब्दीलाई 'दोस्रो अमेरिकी शताब्दी' बनाउन चाहन्थे । यस्तो हिंसक गुणयुक्त विजय संस्कृतिका बीचमा एक अहिंसक संयुक्त राज्य अमेरिकाको सहज रूपमा कल्पना गर्न सकिँदैन । हिंसा र हिंसाको धम्कीले राष्ट्रिय स्वतन्त्रताको सिर्जना गऱ्यो र दासताको अन्त्य गऱ्यो । नाजीवाद र फासीबादलाई परास्त गऱ्यो, होलोकास्टको अन्त्य गऱ्यो, परमाणु बिस्फोटबाट क्षतबिक्षत जापानमा जीवनको रक्षा गऱ्यो, विश्वव्यापी साम्यवादी विस्तारलाई रोक्यो, सोभियत साम्राज्यको पतन गराइदियो र अब २१ औँ शताब्दीको सम्पूर्ण कालमा पूँजीवादी अर्थव्यवस्था तथा लोकतान्त्रिक स्वतन्त्रताको प्रसारका लागि नेतृत्वकर्ता शक्ति बन्ने दावी गरिरहेको छ अमेरिकाले ।

अमेरिकीहरूलाई 'अहिंसक समाज सम्भव छैन' भन्ने कुराको विश्वास दिलाउनका लागि राजनीतिशास्त्र पढ्ने प्राध्यापकदेखि विद्यार्थी सम्मलाई कुनै पनि दर्शन र राष्ट्रिय राजनैतिक परम्पराको आवश्यकता नै छैन - दिन प्रतिदिन भैरहेका हत्याहरूले नै पुष्टि गरिदिन्छन् ।

प्रति वर्ष १५ हजार भन्दा बढि अमेरिकी आफ्नै देशवासीबाट मारिन्छन् (सन २००८ मा १४१८०, ५.४ प्रति १००००० मानिस, जुन सन १९०० मा १.२ थियो भने १९४५ मा ५.७ थियो) । जबकि यो संख्यामा प्रहरी र नागरिकबाट गरिएको न्यायिक हत्या (३७१ र २४५ सन २००८ मा) सम्मिलित छैन । दोस्रो विश्वयुद्धको ७५०,००० को तुलनामा त्यस पछिको युद्धमा ६,५०,०५३ मानिस मारिए । यी मानव हत्याको कारण घातक आक्रमण (सन २००८ मा ८,३४,८८५, जुन २७४.६ प्रति १,००,००० हो) थियो, यस्तो हतियार सहितको आक्रमणले व्यक्तिलाई मार्ने वा गम्भीर घाइते बनाउँदछ (FBI : २००९) । अमेरिकी समाजमा आत्महत्या त झन एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई गर्ने हत्या भन्दा बढी छ (सन २००६ मा ३३,३०० जुन १०.९ प्रति १,००,००० हुन्छ) । आत्महत्याको प्रयास त अझ २५ गुणा बढी छ । बार्षिक गर्भपातको घटना १० लाख भन्दा बढी छ ।

अमेरिकामा पिटाई, शिर काट्ने, वम विष्फोट, जलाउने, डुबाउने, फाँसी, धकेल्ने, विष पिलाउने छुरी रोप्ने घाँटी दबाउने, जस्ता क्रियाबाट हत्या गरिन्छ । अधिकतम हत्या गोली प्रहारबाट हुन्छन् (२००८ मा ६६.९%) । पहिल्यै योजना गरेर, अचानक गरिएका, व्यवसायिक हत्याराबाट तथा दुर्घटनाबाट हत्या गरिन्छन् । यसका साथै पति पत्नी बिचको कलह, बच्चा प्रतिको दुर्व्यवहार, नशा पिएर झगडा गर्ने, गाली गर्ने, लडाई गर्ने, मद्यपान, नशालु पदार्थको व्यापार, गुण्डा बिच मुठभेड, जुवा, आगो लाउने, अपहरण, वेश्यागमन, बलात्कार, डकैती, अपराध लुकाउने जोखिम, देवी देवता या शैतानी शक्तिको आदेशका हत्या आदि जस्ता क्रियाकलापहरू पनि चलिरहन्छ । यथार्थमा कुनै पनि ठाउँ, घर, स्कुल, गल्ली, राजमार्ग, कार्यालय, पूजास्थल, जेल, पार्क, शहर, गाउँ, जंगल, देशको राजधानी सुरक्षित छैनन् । व्यक्तिगत, क्रमिक रूपमा, सामुहिक अथवा निरुद्देश्य कारणका रूपमा मार्ने कार्य गरिन्छ । यिनमा अधिकांश पुरुष (२००८ मा ७८.२%) छन् । तर सन १९७६-८४ का बीचमा मारिएका पतिपत्नीमा पत्नीको संख्या (९,४८०) पतिको संख्या (७,११५) भन्दा बढी थियो (मर्सी र साल्जमेन १९८९) । हत्याराहरू एक्लै, दुईजना, समुह, धर्म, साम्प्रदायिक गुट, आतङ्कवादी तथा राज्यद्वारा परिचालित व्यक्ति थिए । हत्यारामा पुरुष प्रमुख थिए (२००८ मा १,१७६ महिलाको तुलनामा १०,५६८ पुरुष) । अहिले कम उमेरका पुरुषहरू बढी यस्ता हत्या अपराधमा

संलग्न रहेका छन् । सन १९८० मा अनुमान गरिएको थियो कि एक अमेरिकीका लागि उसको जीवनकालमा हत्याको शिकार बन्ने सम्भावना गोराका लागि प्रत्येक २४० मा १ तथा काला र अन्य अल्पसंख्यकमा ४७ मा १ रहेको छ (रोजेनवर्ग र मर्सी १९८६: ३७६) । यो जानकारी सिनेटका प्रमुख नेता तथा रिपब्लिकन पार्टीका नेता ट्रेन्ट लटले राष्ट्रपति क्लिन्टनको भाषण प्रति बिचार व्यक्त गर्दा दिएका थिए । २१ जनवरी १९९८ मा राष्ट्रपतिले भनेका थिए कि - 'हिंसापुर्ण अपराधले हाम्रो देश स्वतन्त्रताको भूमिबाट भयको भूमिको रूपमा परिणत गरिरहेको छ ।'

समाचार माध्यमहरू प्रत्येक दिन अमेरिकी संहारकताको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछन् । एक छोरीले आफ्नी आमाको टाउको काटेर प्रहरी स्टेशनको नजीकै फुटपाथमा फ्यालिदिई । एक आमाले आफ्ना दुई छोरालाई पानीमा डुबाएर मारिदिई । दुई छोरा मिलेर आमा-बाबाको हत्या गरे । संचारमाध्यमले यतिमात्र होइन अझै बताउँछन् कि हत्याराहरू वेश्याको शिकार गर्दछन् । एक समलैङ्गिक कामुक व्यक्ति जवान केटालाई फकाएर आफ्नो वासनाको पूर्ति गर्दछ र उसको शरीर टुक्रा-टुक्रा गरेर फ्रिजमा राखेर खान्छ । एक बन्दुकधारी व्यक्ति विश्वबिद्यालयमा प्रवेश गरी १५ जनाको हत्या गर्दछ । दुई युवक गाउँको माध्यामिक विद्यालयमा बन्दुकले आफ्ना ४ सहपाठी केटी र एक शिक्षकको हत्या गर्दछन् र एक शिक्षक र अन्य ९ सहपाठीलाई घाइते बनाउँछन् । कोलोराडोको लिटिलटन भन्ने ठाउँमा अवस्थित कोलम्बाइन हाई स्कुलमा हतियारयुक्त दुई युवकले आफ्ना १३ सहपाठीलाई मारे, २८ जनालाई घाइते बनाए र आफुहरूले पनि आत्महत्या गरे । ११ देखि १८ वर्षसम्मका स्कुले विद्यार्थीले सन १९९२-२००६ का विचमा ३३० आफ्नै सहपाठी, शिक्षक, मातापितालाई मारिदिए । स्वचालित हतियारले सज्जित एक व्यक्ति शहरी स्कुलका बच्चालाई खेल मैदानमै हत्या गरिदिन्छ । भियतनाम युद्धबाट फर्किएको एक सैनिकले आफ्नो मेसिनगनले एक भोजनालयमा २० व्यक्तिलाई मारिदिन्छ र १३ जनालाई घाइते बनाउदछ । सेनाको एक सिपाही चर्चमा आएका श्रद्धालुहरूको हत्या गर्दै चिच्याउँछ - 'मैले पहिल्यै हजार हत्या गरिसकेको छु र अझै हजार हत्या गर्नेछु ।'

हब्सको शिकारी प्रबृत्तिवाला नागरिक र लकद्वारा व्यक्त वेबरको राज्यप्रति आशंकाका तुलनामा आज एक यस्तो राज्य खडा भएको छ जहाँ कमसेकम ७ करोड राइफल, ६.५ करोड हेन्डगन, ४.९० लाख कम दुरीका बन्दुक, ८० लाख लामो दुरीका बन्दुक (कुक र लुडविग १९७७) छन् । बन्दुकको उत्पादन, ब्यापार, आयात-निर्यात ठुलो ब्यवसाय बनेको छ जसमा दसौं हजार वैध र अवैध ब्यवसायी डीलर बनेका छन् । ४.४ करोड युवकसँग पेस्तोल छ जुन बर्तमान कुल अमेरिकी परिवारको कमसेकम एक तिहाई भाग हो । अभिभावकहरू भ्रममै रहेका हुन्छन् तर अधिकांस बच्चालाई थाहा हुन्छ कि बन्दुक

कसरी हासिल गर्नु पर्दछ भन्ने । प्रथम महिला हिलारी क्लिन्टनद्वारा प्रस्तुत एक रिपोर्टका अनुसार प्रतिदिन १३.५ लाख बच्चा स्कुलमा बन्दुक तथा अरु प्रकारका हतियार लिएर जान्छन् (नशुवा, हेम्पसायरमा फेब्रुवरी २२, १९९६ मा दिइएको भाषण) नागरिकलाई आत्मरक्षा, शिकार, मनोरन्जन र सरकारद्वारा गरिने अत्याचार रोक्नका लागि मौलिक अधिकारका रूपमा बन्दुक राख्ने हक छ जसको ग्यारेटी सन १७९१ मा अमेरिकी संविधानमा गरिएको संशोधनद्वारा गरिएको छ । जसमा भनिएको छ – एउटा अनुशासित सेना स्वतन्त्र राज्यका लागि आवश्यक भएजस्तै व्यक्तिलाई आफुसँग हतियार राख्न पाउने अधिकारको हनन् गर्न हुँदैन ।

घरेलु प्रहारको खतराबाट जोगाउनका लागि शस्त्रले सज्जित अमेरिकी प्रहरी बिद्यमान छन् । यस अन्तर्गत कानुनी शक्तिले युक्त संघिय एजेन्ट, प्रान्तीय अधिकारी र स्थानीय प्रहरी अधिकारी (२००४: ८,३६,७८७) जुन प्रत्येक १ लाख व्यक्तिका लागि ३४०) छन् । यीमध्ये सन २००८ मा ४१ जना शहीद भए (FBI २००९)। तिनको राष्ट्रिय गार्डको प्रान्तीय एकाईद्वारा तथा संयुक्त राज्यको सशस्त्र संघिय सेनाद्वारा आवश्यक परेको बेलामा आपुर्ति गरिन्छ । त्यस्तैगरी जेलमा पहरा दिनका लागि गार्डहरू नियुक्त गरिएका हुन्छन् । अहिले देशका बिभिन्न जेलमा १८ लाख भन्दा बढी कैदीले सजाय भोगिरहेका छन् जसमा सन २००७ मा फाँसीको प्रतिक्षा गरिरहेका ३२२० कैदी पनि सामेल छन् । ५० मध्ये ३६ राज्यमा (Bureau of Justice 2009) मृत्युदण्ड दिने गरिन्छ । १९७७ - २००७ को बिचमा १०९९ व्यक्तिलाई मृत्युदण्ड दिइयो । बिसौँ शताब्दीको अन्त्यमा हिंसा र बढ्दो अपराधको भयका बिचमा मृत्युदण्डलाई पुनः लागू गर्ने आवाज चर्को रूपमा उठ्यो । साथै पहिले भन्दा धेरै प्रहरी नियुक्त गर्ने, अपराधीलाई लामो समयसम्म सजायँ दिने र अझै अधिक संख्यामा जेल निर्माण गर्ने माग पनि उठिरहेको छ ।

अमेरिकामा समाजले हिंसा सिकाउँछ र संस्कृतिले त्यसलाई पोषित गर्दछ । औपचरिक वा अनौपचारिक, वैध वा अवैध रूपमा मानिसलाई हत्या कसरी गर्ने भन्ने शिक्षा दिइन्छ । अमेरिकामा २४ लाख भन्दा बढी सेना स्नातक छन् जसलाई आक्रमणको व्यवसायिक ज्ञान छ (१९९७ मा २५,५५१,०००) । अधिकांस जुनियर हाई स्कुल, हाई स्कुल, महाविद्यालय तथा विश्वविद्यालयमा प्रारम्भिक सैन्य प्रशिक्षणको सुविधा दिन्छन् । व्यवसायिक केन्द्र पनि आत्मरक्षाका लागि मार्ने प्रशिक्षण दिन्छन् । गल्लीका गुन्डाहरू हत्या गर्नका लागि गुट बनाउँदछन् । जेलहरू लुटमारको प्रशिक्षण दिने विद्यालयका रूपमा कार्य गर्दछन् । पत्रपत्रिका आफ्नो लाभका लागि लडाईँको शिक्षा प्रदान गर्दछन्, हतियार बेच्दछन् र हत्यारा भाडामा पाइने बिज्ञापन छाप्दछन् । भिडियो गेम र कम्प्युटरका खेलहरू युवा खेलाडीलाई कृत्रिम रूपमा गल्लीको लडाईँ, खुल्ला मैदानको

लडाईँ, वायु-समुद्र-अन्तरिक्षको लडाईँको तरीका सिकाइरहेका छन् । उनीहरूलाई विध्वंसक प्रविधिमा निपुण बनाइरहेका छन् । कृत्रिम र काल्पनिक खेलबजार शरीरमा एड्रिनालीन हर्मोन बढाएर उत्तेजक बनाई 'मार वा मर' को खेल पनि मनोरन्जन हो भन्ने सिकाइरहेका छन् । कुनै समय कलेजको प्रांगणमा 'सहपाठीको हत्या'को खेल खेल्ने सन्की चलन प्रचलित थियो । वास्तविक वा कृत्रिम हत्याहरू बाल्यकालमा हतियारका खेलौनासँग खेल्ने खेलकै एक रूप हो ।

उत्तेजक तरीकाबाट हिंसाको शिक्षा फैलाएर तथा संचार माध्यमबाट संप्रेषणद्वारा मानव जीवनको मूल्यलाई संवेदनाशून्य बनाइएको छ । कार्टुन, फिल्म, टेलिभिजन, रेडियो, गीत, पुस्तक, पत्रिका र व्यापारिक बिज्ञापनका निर्माता र रचयिताहरू शिक्षक बनेर यही दिशामा शिक्षा दिइरहेका छन् । मानव मस्तिष्कमा बाल्यकालदेखि युवाकालसम्म हजारौँ हिंस्रक दृष्य अंकित हुन्छन् जसमा नायक तथा खलनायक नाटकीय मानिसहरू, सम्पत्ति, पशु र प्रकृतिको बिनाश गरेको देखाइन्छन् । सिनेमाका अग्रिम बिज्ञापनमा रक्तपातपूर्ण र क्रुरताका दृष्यका साथमा बारम्बार सेक्सका दृष्य देखाइन्छन् । यो सबैले संहारकताका प्रति अनुसरणको सम्मोहन बढाउँदछ ।

आजको तुलनामा प्राचीनकालका मानिसमा यस्ता प्रकारका दृश्यहरू अंकित थिएनन् जसले गर्दा मस्तिष्कमा संहारको यति दृष्य अंकित भएको होओस् । कमाण्डो तालिम लिइरहेको सेनामा हत्या प्रतिको अरुची हटाउनका लागि अति क्रुर र भयानक मारपिट भएको फिल्म हेर्नका लागि विवस गरिन्छ, जसमा फुटेको आँखा भएको मृत मुख हेर्न बाध्य गरिन्छ (वाटसन १९७८: २४८.५१) । यस्तो लाग्दछ कि सम्पुर्ण देश नै भावनाशून्य हिंसा स्वीकार गर्दै जीवनप्रति सहानुभूतिपूर्ण सम्मानबाट वन्चित हुँदै गइरहेको छ । न्यायाधीसहरू भन्दछन् कि किशोर हत्याराहरूमा मानव जीवनका प्रति कुनै सम्मान नै छैन । सभ्य समाजका लागि जतिसुकै हानिकारक किन नहोओस् संचारमाध्यमले हिंस्रक सामाजिकीकरण सिकाउँदै व्यवसायिक हत्याराको निर्माणमा जोड दिइरहेका छन् । १० लाख डलर मूल्य तिर्नुपर्ने सेनामा भर्तीको बिज्ञापन अमेरिकी सुपर बल खेलको बीचमा देखाइन्छ जहाँ मध्य युगीन योद्धाहरू आधुनिक नौसैनिकमा परिवर्तन भइरहेको देखाइन्छ ।

कतिपय अवस्थामा बोलीचाली र प्रयोगको भाषाले पनि हत्या र हिंसालाई स्वाभाविक जस्तो गरी प्रतिविम्बित गर्दछ । भाषाले संहारकलाई स्वाभाविक र अपरिहार्यताको गुण पनि प्रदान गर्दछ । अमेरिकी अर्थव्यवस्था स्वतन्त्र पुँजीवादी उद्यममा आधारित छ । अमेरिकी 'स्टक बजारमा मारकाट'को कुरा हुन्छ (Making Killing on the Stock Market) । 'वालस्ट्रिटको कथन छ कि जब गल्लीमा हत्या हुन्छ तब तपाई

खरिद गर्नु हुन्छ र मुल्यको लडाईंमा व्यापार हुन्छ । अमेरिकी राजनीति स्वतन्त्र प्रजातन्त्रमा आधारित छ । प्रचार कार्यकर्तालाई सैनिक दल या पैदल सिपाही भनिन्छ । कानुनी प्रस्तावलाई विधानसभामा पेश गरिन्छ । अनि देश गरीबी, अपराध, नशालु पदार्थ तथा अन्य कठिनाइका भीषण युद्ध छेड्छन् । राष्ट्रिय खेल बेसबल हो । अप्रसन्न दर्शक उत्तेजित हुन्छन तब चिच्याउँछन् - रेफ्रिलाई मार । खेलको प्रत्यक्ष प्रसार गर्ने व्यक्तिले जित्ने टीमलाई हत्यारा मान्दछन् त खेलाडीलाई हतियार र एक खेलाडीले अर्को खेलाडीलाई दिएको बल पासलाई बिशाल बम र हार्ने टीमलाई कम महत्वाकांक्षी ('Lack the killer instinct') मान्दछन् । शान्तिदेवको उपासना गर्ने समयमा आफ्नो धार्मिक स्वतन्त्रता माथि गर्व व्यक्त गर्दै अमेरिकी गाउँछन् - 'अग्रगामी, निष्पक्ष सिपाही' तथा क्रिस्चियन धर्मयुद्धको आत्मा प्रतिबिम्वित गर्दै सामुहिक गीतलाई पुनर्गठित गर्दै जेकवको सन्ततिको 'क्रसको सिपाही' गीत गाउँछन् । जबजब जीवन बित्दै जान्छ, समय बित्दै जान्छ तब उनीहरू भन्दछन् - 'समयको हत्या' (Killing Time) ।

जातिवादी र लिंगवादी भाषाको गलत प्रभावप्रति बढ्दो जागरुकताका कारण अमेरिकीहरूले अन्जानमै संहारको भाषा बोल्न थालेका छन् । अमेरिकीहरू अंग्रेजी भाषालाई यस्ता शब्द प्रदान गर्दछ जो इतिहासमा थाहा भएका सबै प्रकारका हतियार, तिनको प्रयोगका नियम र तिनको प्रभावलाई समेत नाम दिन सक्दछ । विश्वासघात 'पछाडिबाट छुरी रोप्नु' हो । बजेटमा 'बन्चरो' हानिन्छ । प्रयत्नलाई कसैप्रति 'प्रहार' गर्नु हो, विचार 'मारिन्छ', प्रतिपक्षी 'आलोचक' नै हुन्, कार्यको परिणाम 'झगडा' हो । वकिल 'भाडाका बन्दुक' हुन् । एक सुन्दर चलचित्रकर्मीलाई 'सुनौलो कपाल भएको बम' भनिन्छ ।

अर्कोतर्फ कठोर कुरालाई पनि सुन्दर शब्दमा व्यक्त गर्ने पारम्परिक प्रयोक्ति पनि वास्तविक हिंसा हो । 'सानो केटो' जुन विश्वको पहिलो आणविक बम हो, हिरोशिमामा बि २९ बमबर्षकद्वारा झारियो - त्यसको नामाकरण विमान चालकको आमा 'इनोला गे' को नाममा राखिएको थियो । अर्को प्लुटोनियम बम 'फ्याटमेन' लाई 'बक्सको कार' ले नागासाकीमा झाऱ्यो । अर्न्तमहाद्वीपीय मिसाइलको नाम 'पिसमेकर' राखिएको छ जसले सहरी जनसंख्याको संहार गर्न सक्दछ । जसरी खेलमा युद्धसम्बन्धी शब्दको प्रयोग हुन्छ त्यसैगरी युद्धमा खेलसँग सम्बन्धित शब्दको प्रयोग हुन्छ । हत्याको तयारी गराउने सैनिक अभ्यासलाई खेल भनिन्छ । आफ्ना नागरिक वा युद्धमा आफ्नो सैनिक टुकडी मर्ने क्रियालाई 'समानान्तर हानी' भनिन्छ । पूर्व राष्ट्रपति रोनाल्ड रेगनले भनेका थिए - 'अमेरिका कम भन्दा कम युद्ध रुचाउँदछ र अमेरिका आधुनिक विश्वको सबैभन्दा शान्तिप्रिय देश हो' (पी.बी.एस १९९३) ।

अमेरिकामा समयसमयमा संहारकताका तत्वहरू सामूहिक हिंसासँग मिलेर नागरिकमा परस्पर वा नागरिक र राज्यका प्रतिनिधिहरू बीच हिंसालाई जन्माइदिन्छ । सन १९९२ मा एक अश्वेतप्रति प्रहरीद्वारा गरिएको अत्याचारको न्यायिक माफीका सन्दर्भमा दक्षिण-मध्य लसएन्जल्समा एउटा घर जलाइएको कारणबाट भएको गोलाबारी र युद्ध घटनामा ५२ मानिस मारिए, २००० मानिस घाइते भए र ८००० जनालाई गिरफ्तार गरियो । दुई महिनाभित्रै दंगाग्रस्त स्थानले घेरिएको क्षेत्रमा भयभीत नागरिकहरूद्वारा ७०,००० बन्दुक खरिद गरिए । यो घटनाले वाट्स (१९६५ मा ३४), नेवार्क (१९६७ मा २६) र डेट्रोइट (१९६७ मा ४६) र अठारौँ र बीसौँ शताब्दीमा दासहरूको बिद्रोहमा हुने हत्याहरूको याद दिलाउँदथ्यो । सन १९६७ मा डेट्रोइटमा व्यवस्थालाई पुनः बहाल गर्नका लागि ४७०० सैनिकको आवश्यकता परेको थियो जसमा १६०० राष्ट्रिय गार्ड र ३६० मिचिगनको राजकीय सैनिक टुकडीबाट थिए । (लक १९६९)

हब्सको सर्वशक्तिमान तथा वेबरको सर्वव्यापक राज्यको कल्पना लकको दोस्रो संशोधनको साथमा मिलनको परिणाम थियो - वैको, टेक्सासको नरसंहार (१९९३) र ओक्लाहोमा सिटीको सन १९९५ को नरसंहार । वैकोमा एक सशस्त्र धार्मिक सम्प्रदायका बिरुद्ध राज्यको सशस्त्र एजेन्ट राज्यको कानून लागू गर्नका लागि गए र यस घटनामा ४ जना संघीय अधिकारी मारिए, एक दर्जन व्यक्ति घाइते भए भने अर्कोतर्फ सम्प्रदायका ८९ सदस्य (जसमा स्त्री र बच्चा समेत थिए) अग्निमा जलेर मरे । यो घटनाको दोस्रो बार्षिक समारोहमा एक व्यक्तिले ओक्लाहोमा सहरको एक संघीय कार्यालय ध्वस्त गर्ने उद्देश्यले बमले भरिएको एक ट्रकमा बिस्फोट गऱ्यो जसमा महिला र बच्चा समेत १६८ मानिस मारिए ।

अमेरिकीहरूलाई एक अहिंसक समाज असंभव छ भन्नेमा यथेष्ट प्रमाणहरू प्राप्त छन् । बीसौँ शताब्दी मानवताको सबैभन्दा हिंस्रक शताब्दी रह्यो जहाँ मानवको ठूलो संख्यामा हत्या गरियो । रुडोल्फ जे रमलद्वारा गरिएको शोधकार्य हत्यालाई ऐतिहासिक तथा वैश्विक परिप्रेक्ष्यमा राख्ने प्रयास हो । राजहत्या (नरसंहार, मृत्युदण्ड, सामूहिक हत्या र मनुष्यकृत आपदको रूपमा राज्यद्वारा आफ्ना नागरिकको हत्या) तथा युद्धमा गरिएका युद्ध हत्या (विश्व, स्थानीय, नागरिक क्रान्तिकारी र गुरिल्ला) मा भेद गर्दै रमेल, अनुमानित रूपमा इतिहासमा उल्लेख गरिएको हत्याको संख्याको गणना निम्नानुसार गरेका छन् ।

तालिका १
१९८७ मा युद्ध तथा राजहत्यामा भएको मृतक संख्या

	१९९० पूर्व	१९९०- १९८७	जम्मा
गृह हत्या	१३३,१४७,०००	१६९,१९८,०००	३०२,३४५,०००
युद्ध	४०,४५७,०००	३४,०२१,०००	७४,४७८,०००
जम्मा	१७३,६०४,०००	२०३,२१९,०००	३७६,८२३,०००

स्रोतः रमेल १९९४: तालिका १.६; ६६-७१

यसरी करीब चालीस करोड मानिसको गणना राजनैतिक तथा ऐतिहासिक हत्याको शिकारका रूपमा गर्न सकिन्छ जबकि यसमा राजहत्याहरू सम्मिलित छैनन् । रमेलको अनुसार सबैभन्दा बढी राजहत्या साम्यवादी शासनमा भयो । त्यसपछि दोस्रो बढी हत्या एकदलीय शासनमा भयो भने सबैभन्दा कम प्रजातन्त्रमा भयो । अमेरिकी नागरिकका मस्तिष्कमा आज पनि हिटलरको होलोकास्ट, स्टालिनको शुद्धीकरण अभियान, जापानीको आक्रामकता र माओवादीका हत्याहरू ताजै बनेर रहेका छन् ।

विलियम जे. एक्हार्ट तथा उत्तराधिकारीले सन १९०० देखि १९९५ का बीचमा बीसौं शताब्दीको युद्ध सम्बन्धित हत्याको गणना गरेका छन् । जसअनुसार कमसेकम १० करोड ६१ लाख १४ हजार व्यक्तिको हत्या भएको छ जसमा ६ करोड २१ लाख ९४ हजार नागरिक तथा ४ करोड ३९ लाख २० हजार सैनिक छन् (सिवार्ड १९९६ : १९) । सन १९९२ देखि १९९५ को बीचमा भएका १४९ युद्धमा कम्तीमा पनि २ करोड २० लाख ५७ हजार मानिस मारिए जसमा १ करोड ४५ लाख ५ हजार नागरिक र ७५ लाख ५२ हजार सैनिक लडाकु थिए (सिवार्ड १९९३ : २०।१) । सन १९९६ मा कम्तीमा पनि तीस युद्ध चलिरहेका छन् ।

हाम्रा टेलिभिजनहरू समयसमयमा विश्वभरी भइरहेका हत्या अपराधका दृश्यहरू देखाइरहन्छन् जसको जड पुरानो शत्रुता र कसैको तात्कालिक अत्याचार र आफ्नो आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न असमर्थ भएका कारणले हुने गरेका छन् । एउटा भयंकर त्रासदीको दृश्य देखाएपछि अर्को देखाइन्छ - समाचार माध्यम एउटा दृश्यलाई क्षणभर मात्र देखाएर अर्को दृश्यतर्फ बढ्दछन् । रक्तपातले अनेक रूप धारण गरेर आउँछन् तर मूलतः ती सबैमा हत्याको इच्छा विद्यमान रहन्छ । अन्तरराष्ट्रिय युद्ध, गृहयुद्ध, क्रान्ति, पृथकतावादी युद्ध, आतंकवादी अत्याचार, क्षेत्रीय विवाद, सैनिक सत्ता परिवर्तन, नरसंहार, जनजातीय धार्मिक हत्या, बध (assassinations), विदेशी हस्तक्षेप तथा हत्याको उद्देश्यले अंगभंग र मानसिक यातना जस्ता हिंसाका पक्षपोषकहरू हत्याका कारक तत्व बनेका छन् । फेरि कहिलेकाहीँ विदेशी शत्रुता पनि

देशभित्र र देशबाहिर पनि अमेरिकीको हत्याका कारण बनेको पाइन्छ । सन १९९३ मा इजरायल राज्यलाई समर्थन दिएका कारण अमेरिका विरोधीहरूले न्यूयोर्कको 'वर्ल्ड ट्रेड सेन्टर' मा बमबारी गरे जसमा ६ व्यक्तिको मृत्यु भयो र १०० जना घाइते भए । त्यसैगरी सन १९९८ मा नैरोबी र दार-ए-सलाम मा अमेरिकी दूतावासमा ट्रक बम आक्रमण भयो जसमा १२ अमेरिकी र ३०० अफ्रिकी नागरिक मारिए र ५ हजार घाइते भए ।

बीसौं शताब्दीको अन्त्य हुँदै गर्दा अमेरिकी नेताहरू हब्सकै शब्द प्रतिध्वनित गर्दै भन्दछन् - 'यहाँ त जंगल छ' र अझै अघि बढेर रोमन साम्राज्यको उक्ति 'यदि तिमी शान्ति चाहन्छौ भने युद्धका लागि तयार होऊ' दोहोऱ्याउँदछन् ।

आदिम विश्वास, दार्शनिक परम्परा, देशभक्तिको भावना, सञ्चार माध्यमको प्रसारण, सांस्कृतिक परम्परा र वैश्विक हत्याका सन्दर्भमा अधिकांश राजनैतिक वैज्ञानिक र उनीहरूका विद्यार्थीहरू निश्चयताका साथ अहिंसक समाजको सम्भावनालाई खारेज गरिदिन्छन् ।

विश्वविद्यालयको स्नातक कक्षामा जब के अहिंसक समाज सम्भव छ ? भन्ने प्रश्न सोधियो तब मानव प्रकृति, आर्थिक कमजोरीका कारण सम्भव नरहेको र यौन आक्रमणका विरुद्ध स्वयम् रक्षा गर्नुपर्ने तर्क दिइयो । यथार्थमा यो प्रश्नको उत्तर सांस्कृतिक विश्वासमा आधारित हुन्छ । यो प्रश्नको उत्तरमा अनेकथरी तर्कहरू अगाडि आए - 'मानिस शक्तिको लोभी, स्वार्थी, इर्ष्यालु, निर्दयी र पागल हुन्छ', 'आत्मरक्षाका लागि हत्या गर्नु मानिसको अधिकार नै हो' । 'मनुष्य आर्थिक दृष्टिबाट लालची तथा प्रतिष्पर्धी हुन्छ' । 'सामाजिक असमानताहरू र सामाजिक हित बीचको द्वन्द्वले हिंसालाई अपरिहार्य बनाएको छ । अन्य मानसिक उत्पीडन र आर्थिक कमी हत्याभन्दा पनि क्रुर पक्ष हुन्' । 'एक अहिंसक समाज सर्बसत्तावादी बन्दछ जहाँ स्वतन्त्रता समाप्त हुन्छ तथा समाज विदेशी आक्रमणको शिकार बन्दछ' । 'राजनैतिक सिद्धान्तको रूपमा अहिंसा अनैतिक हो' । 'अपराधीलाई दण्ड दिनका लागि हत्याले लाभ पुऱ्याउँदछ' । 'हतियारको आविष्कार फिर्ता लिन सकिँदैन' । 'प्राणघातक प्रविधि सधैँ विद्यमान रहन्छ' । इतिहासमा अहिंसक समाजको एउटा पनि उदाहरण छैन त्यसैले यो विचार सोचभन्दा पर छ - अर्को अर्थमा अविचारणीय छ ।

अर्कोतर्फ केही अमेरिकी विद्यार्थीहरू भन्दछन् कि - मनुष्य सिर्जनशील छ, शक्तिले भरिपूर्ण छ र करुणाले युक्त छ । त्यसैले शिक्षाको माध्यमद्वारा अहिंसक समाजको स्थापना गर्न सकिन्छ । केही वर्ग चाहिँ सीमित समाजमा अहिंसाको परिस्थिति सिर्जना

गर्न सकिए पनि बृहत समाजमा भने नसकिने तर्क राख्दछन् । तर यी सबै तर्कको निष्कर्ष यो होइन कि विश्वका अरु भागका राजनीति शास्त्रका प्राध्यापक र विद्यार्थी अमेरिकीहरू भन्दा कम हिंस्रक छन् । बरु यस निष्कर्षमा पुग्नु भन्दा अगाडि तुलनात्मक अध्ययनको आवश्यकता छ । तर पनि वर्तमान समयमा विश्वका सबै राजनैतिक शास्त्रका सम्पूर्ण पक्षमा निराशा छाएको छ ।

के एक अहिंसक समाज सम्भव छ ? यो प्रश्न विचारणीय त छँदैछ विश्वका अन्य राजनैतिक संस्कृतिमा भएकाहरूसँग जब यो प्रश्न सोधियो तब अलग्गै प्रकारका उत्तर पाइन्छ ।

'मैले त यो प्रश्नको विषयमा योभन्दा पहिले कहिल्यै सोचिन .....'

के एक अहिंसक समाज सम्भव छ ? भन्ने प्रश्नमा एक स्विडीस व्यक्तिले १९८० मा 'अहिंसक राजनीति विज्ञानको विचार' विषयमा आयोजित स्विडीस भविष्यवादीहरूको एक कार्यक्रममा भनेका थिए - 'मैले यो विषयमा पहिले कहिल्यै सोचिनँ । यस विचारमा विचार गर्नका लागि म केही समय चाहन्छु ।' र उनको यो आग्रहका विषयमा तत्काल कुनै प्रतिक्रिया आएन । न त उक्त प्रस्ताव स्वीकार नै गरियो न त अस्वीकार नै । केवल यही भनियो कि यो प्रश्नमा अझै बढी विचार गरेर मात्र उत्तर दिनु पर्दछ । सन १९९७ मा सियोलमा आयोजित वैज्ञानिकहरूको एक अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा रसायन विज्ञानको क्षेत्रमा नोबेल पुरस्कारबाट सम्मानित वैज्ञानिकले यही प्रश्नमा भने कि - 'म जान्दिन' । वैज्ञानिक आधारको अभावमा दिइएको उक्त उत्तर स्वाभाविक नै थियो । उक्त वैज्ञानिकले सम्मेलनमा यो प्रश्नमा गम्भीर रूपमा विचार गर्नका लागि अरु सदस्यसँग आग्रह गरे किनकि विज्ञान तथा सभ्यताको विकास असम्भवलाई चुनौति दिएर मात्र गर्न सकिन्छ ।

'यो विचारणीय कुरो हो, तर .....'

सन १९७९ मा रुसको मस्कोमा आयोजित अन्तर्राष्ट्रिय राजनैतिक वैज्ञानिकहरूको ११ औँ सम्मेलनमा 'अहिंसक राजनीतिशास्त्र' को एक लेखको प्रतिक्रियामा दुई रुसी विद्वानले यो प्रश्नमाथि गम्भीरता पूर्वक विचार गर्न आग्रह गरे । ती दुवै राजनीति र राजनीति विज्ञान दुवैको लक्ष्य अहिंसक समाजको निर्माण गर्नु हो भन्नेमा एकमत थिए । एक व्यक्तिले सोधे - अहिंसक राजनीति तथा राजनीति विज्ञानको आर्थिक आधार के हो ? र अर्कोले सोधे कि हामी कसरी ती कठिनाइहरूमा विजय प्राप्त गर्न सक्छौँ जस्तो कि चिली (लोकतान्त्रिक पद्धतिबाट चुनिएको समाजवादी सरकारलाई सैनिक शासनले फालिदिएको थियो), कम्पुचिया (क्रान्तिमाथि दमनका नाममा हिंसा भएको थियो) र

निकारागुआ (क्रान्तिकारी शहरी वर्ग संघर्षमा १० लाख भन्दा बढी नागरिकको हत्या भएको थियो) ?

यस्तो कुन व्यवस्था हुन सक्ला जुन न त हिंसामा निर्भर हुन्छ न त हिंसाको समर्थन नै गर्दछ । यो विचारणीय छ किनकि वर्तमानमा पूँजीवादी र साम्यवादी दुवै अर्थव्यवस्थाले हिंसालाई समर्थन गर्दछन् र त्यसैमा निर्भर पनि रहन्छन् । क्रुर यातनाको विषालु प्रभावबाट अहिंसक राजनीतिले मानवताको वचाव कसरी गर्न सक्दछ ? त्यस्तो प्रभावलाई समाप्त गर्न कसरी सक्दछ भन्ने प्रश्न विचारणीय छ । यो सम्भावना खोजिरहँदा यो प्रश्नमा गम्भीर वैज्ञानिक चिन्तनको आवश्यकता छ ।

हामीलाई थाहा छ कि मनुष्य स्वभावले नै हिंसक होइन तर ..... ।

सन १९८१ म अम्मानको जोर्डन विश्वविद्यालयमा अरबका राजनीतिक वैज्ञानिक र राजकीय प्रशासनिक विद्वानले जब अहिंसक राजनीति विज्ञानका बारेमा प्रश्न उठाए तब एक प्राध्यापकले आफ्नो सहमति व्यक्त गर्दै भने -'हामीलाई थाहा छ मनुष्य स्वभावले नै हिंस्रक होइन, तर आत्मरक्षाका लागि हामी लड्नुपर्छ' । जब मनुष्य स्वभावले नै हिंस्रक हो भन्ने आदिम तर्कमा प्रश्नचिन्ह खडा हुन्छ तब यस्तो परिस्थितिको खोजी गर्ने सम्भावना रहन्छ जहाँ कुनै हत्या नै हुँदैन ।

'यो सम्भव छैन तर .....'

हिरोशिमा विश्वविद्यालयको शान्ति विज्ञान संस्थानको दसौँ बर्षको समारोहमा उपस्थित अधिकांश जापानी सदस्यहरू अहिंसक समाजको स्थापनाको सम्भावनाको प्रश्नमा विभाजित थिए । शिक्षाशास्त्रका एक प्राध्यापकले उत्तर दिए - 'यो सम्भव छैन तर यसलाई सम्भव बनाउनु पर्दछ । यो स्पष्ट छ कि अहिंसक समाजको निर्माण तत्काल गर्न सकिँदैन तर भविष्यमा यसको सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन' । उनले प्रश्न गरे - 'एक अहिंसक समाजको रचना गर्नका लागि कस्तो प्रकारको शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ ?' यसले गम्भीर प्रश्नको सिर्जनात्मक रूपमा समाधान खोज्ने अवसर प्रदान गर्दछ ।

'यो पूर्णरूपमा सम्भव छ .....'

डिसेम्बर १९८७ मा कोरियाई सामाजिक वैज्ञानिक समितिका अध्यक्ष तथा प्योङयांगका नेता एवम् दर्शनशास्त्रका एक प्राध्यापकले बिना संकोच उत्तर दिए - 'यो सम्भव छ' । उनले आफ्ना तर्क राखे - पहिलो, मानव स्वभावैले हिंसा गर्न विवश छैन । मानव ज्ञान,

तर्क र सिर्जनशील छ जसले उसलाई संहार गर्नबाट रोक्नका लागि सक्षम बनाउँदछ । दोस्रो, गरिबीलाई हिंसाको आधार मान्न सकिँदैन किनकि मनुष्य भौतिकताको दास होइन । निम्न आर्थिक स्तरलाई सिर्जना, उत्पादन र समान वितरणका माध्यमबाट माथि उठाउन सकिन्छ । तेस्रो, बलात्कारलाई रोक्नका लागि हत्या गर्नुपर्छ भन्ने तर्कमा पनि त्यति ओज छैन किनकि बलात्कारको समस्यालाई शिक्षा तथा उचित सामाजिक वातावरणको निर्माण गरेर समाप्त गर्न सकिन्छ ।

सन २००० को फेब्रुवरीमा कोलम्बियाको मेनजेल्समा आयोजित एक सम्मेलनमा करीब २०,००० सामुदायिक नेताहरूले भाग लिएका थिए । जब तिनीहरूलाई प्रश्न गरियो - के अहिंसक समाज सम्भव छ ? तब उनीहरू मध्ये एकजनाले पनि छैन भन्नेमा हात उठाएनन् जबकि 'छ' भन्नेमा सबैका हात माथि उठे ।

कोरिया र कोलम्बियाका यी दुई उदाहरण र सकारात्मक उत्तर तिनीहरूका हिंस्रक परिप्रेक्ष्यमा उदाहरणीय नै मान्नु पर्दछ । कोरिया गणतन्त्रका मानिसहरूको हिंसक राजनैतिक परम्परा संयुक्त राज्य अमेरिकाका केही भागमा प्रचलित परम्परासँग मिल्दाजुल्दा छन् । जस्तै कि सशस्त्र उपनिवेश विरोधी क्रान्ति, एकीकरणका लागि गृहयुद्ध, युद्ध र आन्तरिक र विदेशी शत्रु बिरुद्ध आक्रमणको अधिकारको प्रयोग । त्यस्तै कोलम्बियाली समाज पनि एक दशकदेखि सेना, प्रहरी, अर्धसैनिक बल, गुरिल्ला र अपराधी हत्या र संहारबाट आक्रान्त भइरहेको छ ।

अलग-अलग सामाजिक प्रतिक्रियाहरू

पूर्वबहस र जानकारी बिना नै जब विभिन्न समूह, देश र संस्कृतिमा 'के अहिंसक समाज सम्भव छ' भन्ने प्रश्न सोधियो तब यसको समर्थन र विपक्षमा विभिन्न किसिमका तर्कहरू आए । यी तर्क र उत्तरको निरीक्षण गर्नु यहाँ आवश्यक देखिन्छ ।

सन १९९८ को मे महिनामा लिथुआनियाको विल्निलयस शहरमा 'नयाँ राजनीति विज्ञान' माथि ओपन सोसाइटी संस्थानद्वारा आयोजित सेमिनारमा उपस्थित राजनीतिशास्त्रीहरू मध्ये आठले सकारात्मक र एक जनाले नकारात्मक उत्तर दिए । सन १९९९ मार्चमा सियोल राष्ट्रिय विश्वविद्यालयमा आयोजित एक सेमिनारमा त्यहाँका स्नातक विद्यार्थीमध्ये १२ जनाले नकारात्मक र ५ जनाले सकारात्मक उत्तर दिए र २ जनाले 'सक्छ' पनि 'सक्दैन' भन्ने उत्तर दिए । सन १९९८ को फेब्रुवरी मा हवाईको होनोलुलुमा जापानस्थित Foundation for Support of United Nation ले गरेको प्यासिफिक क्षेत्रका सांसदहरूको एक कार्यक्रममा भाग लिनेहरू मध्ये ६ जनाले 'सक्छ'

५ जनाले 'सक्दैन' र २ जनाले 'सक्छ' र 'सक्दैन' दुवै भन्ने उत्तर दिए । जापानी महिला प्रेक्षक समूहमा १२ जनाले 'सक्दैन', ११ जनाले 'सक्छ' र एक जनाले 'सक्छ पनि सक्दैन पनि' भन्ने उत्तर दिए ।

सन १९९८ को नोभेम्बरमा कोलम्बियाको मेडलिन शहरमा 'शिक्षाको भविष्य' विषयमा आयोजित शिक्षा शास्त्रीहरूको एक राष्ट्रिय सम्मेलनमा २७५ सकारात्मक र ५ नकारात्मक उत्तर पाइयो । मेडलिनको एक सामाजिक कार्यकर्ताको समूहबाट ३० सकारात्मक उत्तर पाइयो भने १६ नकारात्मक उत्तर । Sicarios नामको युवा अपराधीको एक समूहमा १६ नकारात्मक र ६ सकारात्मक उत्तर आयो । जब उनीहरूलाई यसको कारण सोधियो - तब एक हत्याराले भन्यो कि - म आफ्ना दुई छोरीको जीविकाका लागि हिंसा गर्दछु किनकि म सँग कुनै रोजगार छैन । सकारात्मक उत्तर दिने एकजनाले भन्यो - यदि धनी र गरीब बीचको असमानताको खाडल पुर्ने हो भने हामीले कसैको पनि हत्या गर्नै पर्दैन ।

सन १९९७ मा महात्मा गान्धी फाउण्डेसनले क्यानाडाको एडमन्टनमा 'एक्काइसौँ' शताब्दीमा मूल्य' विषयमा एक गोष्ठीको आयोजना गरेको थियो । त्यहाँ जम्मा भएका माध्यामिक विद्यालयका विद्यार्थीको एक समूहमा जब यही प्रश्न के अहिंसक समाज सम्भव छ ? सोधियो तब ४८ जनाले 'छैन' र २५ जनाले 'छ' भन्ने उत्तर दिए । सन १९९९ मा मार्टिन लुथर किंग जुनियर अहिंसक सामाजिक परिवर्तन केन्द्रद्वारा जर्जियाको एटलान्टामा आयोजित अहिंसा सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा यही प्रश्न सोध्दा ४० जनाले सकारात्मक र ३ जनाले नकारात्मक उत्तर दिए । फेब्रुवरी २००० मा रुसको ओमस्क शहरमा १७ देखि २६ बर्षका विद्यार्थीहरू मध्ये १२१ ले नकारात्मक र ३४ ले सकारात्मक र ३ जनाले 'छ र छैन' दुवै उत्तर दिए ।

के अहिंसक समाज सम्भव छ ? विश्वभर चलिरहेका वास्तविक हिंसा र हिंसाको धम्कीका बीचमा सकिएको बीसौँ शताब्दीको हिंसक अन्त्य देखेका राजनैतिक वैज्ञानिक र तिनका शिष्यहरू यो निष्कर्षमा पुग्न सक्दछन् कि - यो पूर्णतया अविचारणीय प्रश्न हो । तर यो प्रश्नलाई गम्भीर रूपमा विचार गर्ने हो भने यसका पक्षमा पनि यथेष्ट संकेत पाइन्छन् । त्यसैले अब यो विचारणीय छ कि - यो सम्भव छ । मानव अस्तित्व संकटमा घेरिएको यथार्थका बीचमा पनि त्यसको अर्को कोणबाट आत्मिक, वैज्ञानिक र सामाजिक अनुभवले पनि हामीलाई विश्वास दिलाउँदछन् कि - एक हत्यामुक्त मानव समाज पूर्ण रूपमा सम्भव छ ।

अध्याय - २

अहिंसक समाजका लागि क्षमता

मानव प्रकृतिका बारेमा हामीमा जति ज्ञान छ - त्यस
आधारमा हामी भन्न सक्दछौँ कि यदि हामीले विकल्प अपनाउने
निश्चय गर्‍यौँ भने हिंसाको युग समाप्त हुन सक्दछ ।

डेविड एन. डेनियल्स र मार्सल एफ. जिलुला,
मनोचिकित्सा विभाग, स्टेनफेर्ड विश्वविद्यालय, १९७०

हत्यामुक्त समाज सम्भव बनाउने सोचको आधार के हो ? मानव जाति जीवनको आदर गर्ने क्षमता राख्दछ भन्ने सोच किन विश्वसनीय लाग्दछ ?

अहिंसक मानव स्वभाव

हामीले आफ्नो कथनलाई आध्यात्मिक आधारमा सुरु गर्न सक्दथ्यौँ । तर सर्बप्रथम हामी एक पूर्ण निरपेक्ष तथ्यलाई लिन्छौँ । अधिकतम मानिसहरू हत्या गर्दैनन् । ती सम्पूर्ण मानव जो अहिले जीवित छन् र ती सम्पूर्ण मानव जो कुनै दिन जीवित थिए - तिनीहरूमध्ये थोरै मानिस मात्र हत्यारा थिए । चाहे जुनसुकै मानव समाजको मानव-हत्याका विवरणहरू हेरौँ - सत्य यही हो ।

अब युद्धमा हुने हत्याका बारेमा विचार गरौँ । विश्वका सैनिक र मानव जातिका संग्रहालय अवलोकन गर्दा मानव समाजको आधा संख्या ओगटेका महिलाहरूको हत्यामा संलग्न संख्या एकदमै न्यून रहेको प्रमाण पाइन्छ । तर महिला पनि हत्या गर्दछन् भन्नेमा त कुनै शंका छैन । कतिपयले त क्रान्तिमा पनि भाग लिएका छन् । कतिपय समाजमा त महिला र बच्चाहरू पनि पराजित सैनिकलाई यातना दिन र हत्या गर्न अग्रसर भएको पनि पाइन्छ । आजकल त महिलाहरू पनि आधुनिक सेनामा हत्याका नयाँ सिपाहीका रूपमा भर्ती गरिँदैछन् । तर पनि अधिकांश महिला सैनिकहरू हत्यारा छैनन् । अनि फेरि पुरुषहरूमा पनि हत्या गर्नेहरू कम नै देखिन्छन् । हत्यारा पनि बढी यस्ता छन् जो हत्यामा अनिच्छापूर्वक भाग लिन्छन् र पछि पश्चात्ताप गर्दछन् । सम्भवतः केवल दुई प्रतिशत पुरुषहरू नै बारम्बार र बिना कुनै पश्चात्ताप हत्या गर्दछन् । लेफ्टिनेन्ट कर्णेल

डेव ग्रसमेनले युद्धमा पुरुष सैनिकको हत्याप्रति रहेको उदासीनताका कारणका बारेमा व्याख्या गरेका छन् 'युद्ध एक वातावरण हो जसमा भाग लिने मध्ये ९८ प्रतिशतलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा दुर्बल बनाइन्छ' । यस्ता दुई प्रतिशत मानिसहरू जो कि युद्धमा विक्षिप्त हुँदैनन् तिनीहरू पहिले देखि नै विक्षिप्त र आक्रामक मनोरोगी हुन् (ग्रासमेन १९९५: ५०) । यसप्रकार मनुष्य स्वभावले नै हत्यारा हो भन्ने पारम्परिक राजनीति विज्ञानको मान्यताका विपरित सैनिक प्रशिक्षणको प्रमुख कार्य हिंसाप्रति दृढ प्रतिरोध क्षमता भएका आम व्यक्तिमाथि विजय प्राप्त गर्नु हो ।

अहिंसक क्षमताको अर्को प्रभाव मानव परिवारको संरचना हो । यदि मानव स्वभावैले हत्यारा हुन्थ्यो भने आधाभन्दा बढी मानवहरू हत्यारा हुने थिए र परिवार नामक संस्था स्थापित हुन सक्दैन्थ्यो । त्यस्तो अवस्थामा पिताले मातालाई, माताले पितालाई, मातापिताले बच्चालाई र बच्चाबच्चीले मातापिताको हत्या गर्दथे । यदाकदा यस्ता हत्याहरू भएपनि तिनले हत्याको स्वभाविक नियमको निर्माण गर्दैन जसले मानव जातिको भाग्यलाई निर्धारित गरोस् । यदि त्यस्तो हुन्थ्यो भने विश्वको जनसंख्या धेरै पहिले नै घट्दै गएर समाप्त नै भइसक्थ्यो । तर यसका विपरित भौतिक विनास र दुर्व्यवहारको भयानक दशाका बाबजुद पनि मानव परिवार एक सुमधुर स्तरमा जीवनको सिर्जना गर्दै निरन्तर अघि बढिरहेको छ ।

विगत समयमा भएका हत्याको संख्याको गणना गरेर मानवीय विवेक हत्यामुक्त समाजको निर्माणको समस्या सुल्झाउन सक्दछ । एक अनुमान अनुसार १० लाख वर्ष इसापूर्व देखि सन २००० सम्म करीब ९१,१००,०००,००० मानिस जन्मिए (यो अनुमान कीफीट्ज तथा वीक्सको अध्ययनमा आधारित छ जसलाई राम्सेले एकत्रित गरेका थिए) । यदि युद्ध र शासन व्यवस्थामा मरेका मानिसको संख्यालाई बढाएर ५० लाख बनायौँ र गलतै भएपनि एक व्यक्तिले नै प्रत्येकलाई मारेको हो भन्ने मान्यता लिएर अगाडि बढ्ने र यस संख्यामा यदि हामी मानव वध (Homicide) को संख्या पत्ता लगाउनका लागि त्यसलाई ६ ले गुण गर्‍यौँ भने १००० ई.पू. देखि अहिलेसम्म ३,०००,०००,००० मानिस हत्यारा थिए । यो कच्चा र बढाइचढाई गरिएको अनुमानको अनुसार पनि मनुष्य जातिका ९५ प्रतिशत सदस्यहरू हत्यारा होइनन् । यदि संयुक्त राज्य अमेरिकामा मानव हत्याको दरप्रति १००,००० मा १० भए भने पनि जनसंख्याको केवल .०१ प्रतिशत मानिस नै प्रतिवर्ष मारिने थिए । यदि आक्रामक हत्या (सन २००८ मा प्रति १००,००० मा २७४.६) हुन्छ भने वास्तविक वा केवल प्रयास मात्र गर्ने हत्याराको कुल .२८५ प्रतिशत अमेरिकी जनसंख्या यसमा संलग्न देखिन्छन् । सम्भवतः सम्पूर्ण मानव जातिका केवल एक वा दुई प्रतिशत मानिस मात्र आफ्नै मानव जातिको हत्या गर्दछन् । हत्याराको प्रतिशत युग र संस्कृतिका अनुसार ठूलो रूपमा बदलिरहन्छ (किले १९९६)

तर मनुष्यमा जीवित रहने र आफ्नो संख्या बढाउने कुरा यसको प्रमाण हो कि मानव स्वभावमा जीवनको अभिलाषा संहारकता भन्दा बढी छ ।

आध्यात्मिक आधारहरू

हत्या र हिंसामुक्त समाजको अनुभव र विश्वासको आधार मानवको आध्यात्मिक परम्परामा विद्यमान रहेको छ । धर्मको नाममा भयंकर रक्तपात, नरसंहार, आणविक अस्त्रको ध्वंस सबै भएको चाहिँ सत्य हो (Thompson १९८८) । यो ईश्वर सृष्टिकर्ता वा परमात्माको सन्देश होइन - 'हे मनुष्य, सुन ! जाऊ र अर्को मनुष्य खोजेर मार !' यसको विपरित सन्देश त यो हो कि - जीवनको सम्मान गर ! एक अर्कालाई नमार !

विश्वका सबैजसो आध्यात्मिक विश्वासमा हत्यामुक्त रहने सिद्धान्त पाइन्छ । त्यसैले मेक्स वेबरले आध्यात्मिक प्रतिबद्धतालाई हत्याका सम्बन्धमा राजनीतिक आदेशका लागि असंगत मान्दछन् । जैन र हिन्दु धर्ममा 'अहिंसा परमो धर्म' को सन्देश छ (अहिंसा जीवनको सर्वोच्च नियम हो) । बौद्ध धर्मको पहिलो शपथ हो - 'हिंसाबाट बच' । ईसाई, जुडाइज्म र इस्लाममा 'तिमीले हिंसा गर्नु हुँदैन' भन्ने दैवी आदेश छ (एक्सोड ३०: १३) । एउटा यहुदी शिक्षा छ कि - एक व्यक्तिद्वारा कुनै अर्को एक व्यक्तिको जीवन रक्षा धेरैको जीवन रक्षा हो । एक व्यक्तिको जीवन नष्ट गर्नु विश्वको विनाश गर्नु बराबर हो (आइजनड्राथ : १४४) । यस्तै शिक्षा इस्लाम धर्ममा पनि छ - जस्तै दण्ड स्वरूप हत्याको रूपमा अथवा भ्रष्टाचारलाई फैलिनबाट रोक्नका लागि बाहेकका स्थिति छोडेर यदि कसैले कसैको हत्या गर्दछ भने त्यो सम्पूर्ण मानव जातिको हत्या समान हुन्छ । जसले कसैको जीवन बचाउँदछ, उसले मानव जातिलाई बचाउँदछ (अल कुरान - ५:३२) । बहाई विश्वासले यहुदी, ईसाई एवम् इस्लामको शिक्षालाई एकत्र गरेर सल्लाह दिन्छ - हे मनुष्य ! ईश्वरसँग डराऊ र कसैको रगत बगाउनबाट जोगिऊ (बहाउल्लाह १९८३ : २७७) ।

मानव परम्पराहरू पनि अहिंसक समाजको सम्भावनाको विश्वासले पूर्ण छन् । कन्फ्युसियसको विचारधारा अनुसार, 'जब शासकमा नैतिकता विद्यमान हुन्छ तब मृत्युदण्डको आवश्यकता नै हुँदैन' (फन्ग १९५२ : ६०) । ताओ विचारधारा अनुसार जब मानव आफ्नो इच्छा अनुसार सहज रूपबाट प्रकृतिसँग सामञ्जस्य गरेर बस्दछ तब युद्धको हतियार भए तापनि ती सँग कसैले सरोकार राख्दैन (फन्ग १९५२ : १९०) । आधुनिक समाजवादी विचारधारा अनुसार जब मजदूरहरू एक अर्काको हत्या गर्नबाट अस्वीकार गरिदिन्छन् तब युद्धको समाप्ति हुन्छ । प्रथम विश्व युद्ध विरुद्धको एक घोषणापत्रमा भनिएको छ -

> वर्गचेतनाले युक्त विश्वका औद्योगिक मजदुरहरू आफ्नो शुद्ध अन्तस्करणले मनुष्यको रगत बगाउने कार्यको बिरोध गर्दछौँ । यो 'क्वेकर' र 'फ्रेन्डली सोसाइटी' जस्ता धार्मिक कारणले होइन, बरु हाम्रो विश्वास छ कि समग्र रूपमा कार्यकारी वर्गको हित र कल्याण समान छ । हामी जर्मनको साम्राज्यवादी र पूँजीवादी सरकारको घोर बिरोध गर्दछौँ त्यहीँ हामी कुनै पनि देशका कामदारको हत्या र अङ्गभङ्गको विरुद्धमा छौँ । (टू - १९९५ : ४९, यसको उदाहरणका लागि हेर्नुहोस् वाक्सटर : २०००) ।

कुनै पनि समाजमा हत्याको अनुमोदन गर्न सकिँदैन । मानवतावादीहरूको जीवनप्रतिको सम्मान धर्मको जीवनप्रतिको सम्मानसँग समानान्तर रहेको छ ।

अध्यात्म र मानवतावादी परम्पराको संसारमा हत्यामुक्त समाजको प्राप्तिका लागि अहिंसक नीतिको उपस्थितिको के महत्व छ त ? एकातिर यसले मानवको हृदयमा जीवनप्रति सम्मानको भाव जगाउँदछ भने अर्कोतर्फ यस प्रकारको सिद्धान्त ग्रहण गर्ने, प्रतिक्रिया जनाउने र सिर्जना गर्ने सम्बन्धी मनुष्यको क्षमतालाई पनि दर्साउँदछ । यदि मानव साँच्चिकै हत्यारा हुन्थ्यो भने उसले अहिंसाका सिद्धान्तलाई ग्रहण गर्ने, सम्पादित गर्ने र सिर्जना गर्न सम्भव नै थिएन । यदि हत्यामुक्त आध्यात्मिक नीतिको आविष्कार कुनै विशिष्ट वर्गद्वारा शोषितलाई शोषक विरुद्धको क्रान्तिलाई बाधा हाल्न वा हत्यारालाई सजायँबाट जोगाउनका लागि गरिएको भए तापनि यसले यही दर्साउँदछ कि जसका विरुद्धमा यसलाई प्रयोगमा ल्याइएको भएपनि ती पनि यस भावनाप्रति सकारात्मक धारणा नै राख्दछन् ।

अहिंसाको भावनाको जन्म इतिहासको अति भयंकर रक्तपातको समयभन्दा पहिले, वा रक्तपातको समयमा वा त्यसभन्दा पछिमात्र भयो । यसको अभिव्यक्ति हत्याराहरूबाट दिइएको एक दयालु उदाहरण होइन । यो भावना कुनै तरहले जीवित रहँदै इसाई धर्मयुद्धपश्चात्, इस्लामी विजयपश्चात्, यहुदीको होलोकास्ट पश्चात्, सैन्यवादले भरिएको बौद्ध धर्म, उपनिवेशवाद पछिको जनजातीय परम्पराले युक्त विश्वलाई आक्रमण र हत्याबाट मुक्ति दिनका लागि प्रेरित गरिरहेको छ । अनि हत्यापूर्ण बीसौँ शताब्दीमा पनि अहिंसक वैश्विक परिवर्तन ईसाई टल्सटाय र मार्टिन लुथर किंग, हिन्दु गान्धी, बौद्ध दलाई लामा, मुसलमान अब्दुल गफ्फार खान, यहुदी जोसेफ अबीलयाह, पर्यावरण प्रेमी पेट्रा केली र अन्य असंख्य साहसी व्यक्तिहरूको योगदानमा प्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ ।

हरेक धर्ममा रहेको अहिंसाको भावना र त्यसको सैद्धान्तिक धारणालाई त्यस्तै समान विश्वास राख्नेहरूलाई जागृत र स्पष्ट मार्ग देखाइरहेको छ । अहिंसाको आदेश वा हत्या र त्यसको परिणामका प्रति जिम्मेवारीको भावनाले व्यक्तिगत र सामाजिक स्तरमा हत्या नगर्नका लागि प्रेरणा दिइरहन्छ । अहिंसाको जड प्रायः सबैजसो परम्परामा देख्न सकिन्छ । मानवहरूको आध्यात्मिक धरोहरले पीपलको बृक्ष समान जीवनलाई स्थायित्व प्रदान गर्दछ । आध्यात्मिक बटबृक्षको हरेक हिस्सा जीवन शक्तिको तहसम्म पुगिरहेको हुन्छ । जीवनप्रतिको श्रद्धाको भावना भएका धार्मिक र मानवतावादी विचारधाराले आध्यात्मिक आधार दिन्छ । यही आधारमा भन्न सकिन्छ - एक अहिंसक विश्व समाज सम्भव छ ।

वैज्ञानिक आधार

'हामी अहिंसालाई केवल धर्मद्वारा मात्र पाउन सक्दैनौँ' । यो भनाई भारतका एक अग्रणी धार्मिक नेता तथा प्राचीन जैन परम्परामा अहिंसाको उत्तराधिकारी आचार्य महाप्रज्ञको सल्लाह हो । जैन मतमा अहिंसा जीवनको सबै अवस्थाको हृदय हो, सबै पवित्र ग्रन्थको केन्द्रविन्दु हो र सम्पूर्ण संकल्प र मूल्यको समग्र एवम् परमाणु हो (जैन एवम वर्नी १९९३: ३९) । आचार्य महाप्रज्ञका अनुसार अहिंसक समाज प्राप्त गर्ने उपाय हो - व्यक्तिलाई ऊ स्वयम्भित्र अहिंसाको खोजी गर्नका लागि समर्थ बनाउने र आधुनिक स्नायु विज्ञान (Neuroscience) लाई साथमा लिएर आध्यात्मिक सत्यका साथ सामाजिक रूपमा यसलाई व्यक्त गर्नु । उनका अनुसार हिंसा अंतस्राविक ग्रन्थी (endocrine Glands) द्वारा उत्पन्न भावनाबाट उब्जिन्छ जुन संवेदना र असंवेदना तन्तुलाई प्रभावित गर्दछ जसको सम्बन्ध हामीले खाने भोजनसँग हुन्छ । वैज्ञानिक ज्ञान र स्नायु प्रणालीलाई बुझेर साधारण ध्यानको अवस्थामा हामी आफ्नो दिमागको ऊर्जालाई उद्देश्यपूर्ण ढंगबाट आफूभित्रको हिंसालाई खोज्न र आफूलाई अहिंसक सामाजिक जीवनका प्रति समर्पित गर्नका लागि प्रयोग गर्न सक्दछौँ (महाप्रज्ञ १९८७ र १९९४, जावेरी र कुमार १९९२) ।

अहिंसक मानवीय क्षमतामा विश्वासको वैज्ञानिक आधार के हो ? विज्ञानको विस्तृत अर्थ हो हरेक प्रकारको ज्ञान जिज्ञासा र प्रयोगबाट प्राप्त हुन्छ । जस्तो तथ्य, सिद्धान्त र विश्वस्नीयता तथा प्रमाणिकता प्राप्त गर्ने तरीका । कोही दार्शनिक जब पहिलेदेखि चलिआएको विचारप्रति प्रश्न गर्दछन् र चुनौति दिन्छन् तब वैज्ञानिक क्रान्ति सुरु हुन्छ ।

रिचार्ड ए. कोन्राडले सन १९७४ मा अहिंसाका सम्बन्धमा वैज्ञानिक अध्ययन गरे । उनले बलात्कार र नरसंहारको सामना गर्नका लागि हिंसा नै एकमात्र उपाय हो भन्ने प्रचलित मान्यताप्रति प्रश्न खडा गरे । उनका अनुसार हिंसाले समस्याको हल गर्ने

विकल्पको सिद्धान्त तीन मान्यतामा मात्र टिकेको छ । प्रथम, अहिंसक विकल्प थाहा पाइसकिएको छ । दोस्रो सबैको परीक्षण भइसकेको छ । र तेस्रो सबै असफल भइसकेका छन् । अहिंसाको समस्या हल गर्ने विकल्प काल्पनिक रूपबाट अनन्त छन् । समयको व्यवहारिक समस्या, संसाधन तथा अन्य कतिपय कारणले थाहा भइसकेका विकल्पको परीक्षण गर्नबाट रोकिरहन्छन् । त्यसैले हामी निश्चित रूपबाट यो भन्न सक्दैनौँ कि हिंसाको एउटै विकल्पबाट यिनलाई रोक्न सकिन्छ । यसप्रकार कोन्राड आफ्नो तर्क दिन्छन् कि एक व्यक्तिलाई हिंसा स्वीकार गर्न लगाउने दर्शनका विपरित गएर हामीले यस्तो दार्शनिक पक्षको खोजी गर्नुपर्दछ जसले अहिंसक विकल्पको सिर्जना र परीक्षण गर्दछ । यसप्रकारको प्रयासले हामीलाई त्यस्तो वैज्ञानिक खोजतर्फ लैजान्छ जसले मानवको 'हिंस्रक प्रकृतिबाट कुनै बचाउ हुन्न' भन्ने जस्ता विचारलाई चुनौति दिन्छ ।

'मनुष्य आफ्नो पशु स्वभावका कारण स्वाभाविक रूपमा हत्यारा हो' भन्ने मान्यतामा अहिले प्रश्न उठेको छ । तुलेन विश्वविद्यालयका मनोवैज्ञानिक लोह-संग-साई (१९६३) ले प्रमाणित गरेका छन् कि 'एउटा मुसालाई खाने बिरालो' र 'नालीमा बस्ने मुसा' लाई एउटै प्लेटमा शान्तिपूर्वक खाने शिक्षा दिन सकिन्छ । यो प्रयोग वैज्ञानिक र सामाजिक शिक्षाको सम्मिश्रण गरेर सम्पन्न गरियो । सुरुमा शीशाको पर्खालबाट अलग गरिएका दुवै प्राणीलाई सिकाइयो कि उनीहरूले समान खानाको थालीमा खाना पाउनका लागि स्वीचलाई एकै पटक दबाउनु पर्दछ । सात सय प्रशिक्षण सत्र पश्चात् तिनीहरू बीचको बिभाजनको पर्खाललाई बिना कुनै रक्तपात हटाउन सफल हुन सक्यो । साईको निष्कर्ष छ -

> हामीले विज्ञानको इतिहासमा पहिलोपटक प्रमाणित प्रयोगद्वारा यो सिद्ध गऱ्यौँ कि मुसो र बिरालो जसलाई प्राकृतिक शत्रु मानिन्छ, एक अर्कालाई सहयोग गर्न सक्दछन् । यो खोजले पशु स्वभावमा निर्मूल गर्नै नसकिने कलह र प्रेमको सहज ज्ञान हुन्छ जसले युद्धलाई अनिवार्य बनाउँछ भन्ने मनोविज्ञानको परम्परागत सिद्धान्तलाई गलत प्रमाणित गरिदिएको छ (१९६३ : ४) ।

मानिस आपसी हिंसाबाट बच्न सक्दैन भन्ने पूर्वाग्रहपूर्ण मान्यतालाई खारेज गर्दै साई आह्वान गर्दछन् कि हामीले विज्ञानमा आधारित दर्शन 'आपसी सहयोगद्वारा जीवित रहनुपर्दछ' लाई स्वीकार गर्नुपर्दछ । भौतिकशास्त्री एवम् इतिहासविद एन्टोनियो ड्रैगो संघर्ष समाधानका लागि न्युटनको यन्त्रविज्ञान तथा कार्नोसियनको प्रभावको असमानतालाई अगाडि सार्दछन् । उनी पनि वैज्ञानिक आधारमा Transcendental Cooperation को सिफारिस गर्दछन् (ड्रागो १९९४) । मनोचिकित्सक जेरोम डी.

फ्रैंक पनि परस्पर लाभकारी लक्ष्यका लागि र खतरनाक बिरोधसँग सामना गर्न सहयोगकै सिफरिस गर्दछन् (फ्रैंक १९६०: २६१ -२, १९९३ : २०४-५) ।

मनुष्यमा रहेको हत्याको गुण आफ्ना पूर्वज 'हत्यारा लंगुर' बाट आएको हो भन्ने मान्यतालाई मध्य अफ्रिकामा पाइने बोनोबो जातिका लंगुरको अहिंसक प्रवृत्तिले चुनौति दिएको छ । यो प्रजाति लंगुर जातिको बाँदरभन्दा आनुवंशिक रूपमा भिन्न छैन (कानो १९९०) । कंगोको मन्गान्दु जाति जो बोनोबो सँगसँगै उष्णकटिबन्धिय (Tropical) जंगलमा साथसाथै बस्दछन्, उनीहरू बोनोबोको हत्याको बिरोध गर्दछन् । उनीहरूलाई विश्वास छ कि कुनै समयमा बोनोबो र उनीहरूका पूर्वज नातेदार थिए र साथमा रहन्थे (कानो १९९० : ६२) । गुरिल्ला, चिम्पाञ्जी र अरु लंगुरहरूका विपरित बोनोबोले कहिल्यै पनि एकअर्काको हत्या गरेको देखिएको छैन (Wrangham र Peterson १९९०, Waal १९९७) । त्यस्तै गरी हिंसक प्राइमेट प्रजातिमा पनि 'शान्ति निर्माण' र 'प्रत्युपकार' सम्बन्धी हालै भएको अध्ययनले मानव स्वभाव केवल हिंसामा आधारित छ भन्ने दाबीलाई गलत प्रमाणित गरिदिएको छ । यो गलत धारणाले मनुष्यमा रहेको अहिंसक क्षमतालाई बेवास्ता गर्दछ (Waal १९८९ : १९९६) । जनावरको स्वभावमा एक शान्तिप्रिय पक्ष भएजस्तै मानव स्वभावमा पनि सहयोगी, कृतज्ञ, प्रगतिशील र सकारात्मक पक्ष पनि रहेका छन् । (क्रोपटिन १९१४, सोरोकिन १९५४, एलफ कोहन १९९०) ।

पशु र मनुष्यको आक्रामकताको एक तुलनात्मक अध्ययन नीतिशास्त्री एवम् मानवशास्त्री इरनेस इबल इब्सफेल्ट (१९७९ : २४०-१) ले हिंसा गर्नुहुँदैन भन्ने आध्यात्मिक आदेशका पछाडि एक जीव वैज्ञानिक आधार रहेको बताएका छन् । धेरैजसो पशु प्रजातिमा आत्मकेन्द्रित आक्रामकता स्वभाविक बनेको छ । तर मानवले जीव बैज्ञानिक आधारमा 'तिमीले कसैलाई पनि मार्नेछैनौ' भन्ने आदेशलाई ग्रहण गर्दछ । विकासक्रममा मानवले एक सांस्कृतिक विचारधारा बनाएको छ जसअनुसार कुनै-कुनै मानव पूर्णरूपमा मानव हुँदैनन् । यही विचारले मानवको जीव-वैज्ञानिक मापदण्डभन्दा माथि मानव निर्मित सांस्कृतिक आधार दिएको छ जसले यस्ता मानिसलाई हत्या गर भन्ने आदेश दिन्छ । युद्धमा यिनै दुई मानकका बीचमा संघर्ष हुन्छ र व्यक्तिको अन्तरआत्मामा द्वन्द्व हुन्छ जब उसले अर्को शत्रुसँग 'मानव' का रूपमा युद्ध गर्दछ । युद्धपश्चात् 'शुद्धीकरण' वा सामाजिक स्वीकृतिको प्रयासलाई हामी यसको उदाहरणको रूपमा लिन सक्दछौं ।

इबल इब्सफेल्टको शोधलाई पुष्टि गर्दै ग्रसमैन भन्दछन् कि सम्पूर्ण इतिहास साक्षी छ कि युद्धक्षेत्रमा यस्ता पुरुषहरूको प्रधानता रहेको छ जो युद्धमा शत्रुलाई मार्ने प्रयास गर्दैनन् । यतिसम्म कि आफू र आफ्ना साथीलाई बचाउनका लागि पनि अरुलाई मार्ने प्रयास गर्दैनन् (ग्रसमैन १९९५ : ४) । ग्रसमैन लेख्दछन् कि हत्या नगर्ने सैनिकको तुलनामा आमने-सामने हत्या गर्नेवाला सैनिकहरूमा मनोरोगीको संख्या अधिक हुन्छ । सैनिक-मनोवैज्ञानिक र मानव-इतिहासकार-मानवशास्त्रीमा परस्पर आफ्नो खोजको नीतिको उद्देश्यमा भेद छ । पहिलोको कार्य यो हो कि हिंसाको प्रतिरोध क्षमता माथि विजय प्राप्त गर्नका लागि व्यवसायिक प्रशिक्षण दिनु हो भने दोस्रोको कार्य हो कि अहिंसक मानव जीव-विज्ञानका साथ संस्कृतिमा संगति र समरूपता ल्याउनु ।

इबल इब्सफेल्टको निष्कर्ष हो :

> शान्तिका लागि विश्वव्यापी ईच्छाको मूल संस्कृति एवम् जीव विज्ञानको सिद्धान्तका बीचमा एक यस्तो द्वन्द्वको स्थिति छ जसका कारण मनुष्यले आफ्नो जीव वैज्ञानिक र सांस्कृतिक सिद्धान्तका बीचमा समन्वय ल्याउने प्रयास गर्दछ । हाम्रो अन्तस्करण नै एक आश हो र यसैमा आधारित विवेक निर्देशित क्रम विकासले नै शान्तिका मार्गतर्फ लान सक्दछ । यस आशाका पछाडि एक त्यस्तो सत्यको स्वीकृति छ कि जुन कार्य युद्धद्वारा पूरा गरिन्छ त्यो बिना रक्तपात अन्य तरीकाबाट गर्नुपर्दछ (१९७९ : २४१) ।

मानवको हत्यामुक्त क्षमतालाई मस्तिष्क विज्ञानले पनि समर्थन गर्दछ । आफ्नो यस खोजलाई Neurorealism नाम दिँदै स्नायु वैज्ञानिक ब्रुस ई. मोर्टन (२०००) ले 'व्यवहारिक आक्रामकताको दोहोरो चतुष्कोणीय मस्तिष्कको मोडल' प्रस्तुत गरेका छन् जसले हिंसा र अहिंसा दुवैको स्नायुप्रणालीको आधारलाई देखाउँदछ । मोडेलका चारै भाग एक प्रणालीमा दुई प्रकारले कार्य गर्दछन् । जुन हुन् - मस्तिष्कको केन्द्रीय प्रणाली (संवेदना), दाहिने वा बायाँ अर्द्धगोलार्द्ध प्रणाली (कल्पना एवम् बुद्धि) तथा न्यूरोसेरेब्रल प्रणाली । मोर्टनले उच्च दर्जाका आध्यात्मिक तथा सामाजिक संचेतनाका स्रोतलाई 'न्युरोसेरेबल' अन्तर्मनको प्रणालीमा राख्दछन् । यो उच्चतर स्रोत सत्यपूर्ण, सृजनात्मक, आत्मनियन्त्रित, परोपकारी, सहयोगी, सहानुभूतिपूर्ण एवम् अहिंसक छ । यसले समूहलाई दीर्घकालीन जीवनको सुविधा प्रदान गर्दछ तथा यो पूर्णरूपले मस्तिष्कमा आधारित क्रिया हो जुन सबैलाई उपलब्ध छ । चेतनाको यस स्रोतको उत्पत्तिलाई तीन प्रकारले पुकार्न सकिन्छ : मृत्युको निकट अनुभवले, नशालु औषधीको चित्तमाथि मिथ्या प्रभावबाट र सबैभन्दा महत्वपूर्ण ध्यान विधिद्वारा । दिनप्रतिदिनका सामाजिक जीवनमा

यो स्रोत स्वतः यस्तो सहक्रिया (synergy) उत्पन्न गर्दछ कि जुन हत्यामुक्त समाजको निर्माणमा सहयोगी हुन्छ । साथै यसप्रकारका धम्की हुनै नदिनमा योगदान गर्दछ ।

यसप्रकार मस्तिष्क विज्ञानले स्वतः क्रियाशिल अहिंसक प्रतिवद्धता र सामाजिक परिवर्तनलाई आधार प्रदान गर्दछ । यो विचार अहिंसक आध्यात्मिकता तथा जीव विज्ञानको हत्याप्रतिको अनिच्छाको विचारसँग पूर्णरूपमा सामञ्जस्यता राख्दछ । यो विचारधारा हिन्दु दार्शनिक विवेकानन्दको अर्न्तदृष्टिसँग पनि मेल खान्छ । विवेकानन्दले भनेका छन् - धार्मिक उपदेशकहरूले बाहिरबाट भगवान ल्याउने कोशिस गर्नु हुँदैन बरु प्रत्येक व्यक्तिले आफूभित्रै भएको ईश्वरीय गुणलाई अपनाउनु पर्दछ । यही कुरा ईसाई टल्सटायको भनाईमा पनि पाइन्छ - 'ईश्वरको साम्राज्य आफूभित्रै छ' (टल्सटाय १९७४) । यो विचार पनि १५ औं शताब्दीका भारतीय रहस्यवादी कबीरका अर्न्तज्ञानसँग मिल्दोजुल्दो छ -

दुई आँखाको बीचमै ईश्वर छ,
त्यहीं छ ईश्वरको दूत
तिम्रै शरीरभित्र तिम्रो ईश्वर बस्दछ,
किन बाहिरी आँखाले उसलाई खोज्दै भौंतारिन्छौ ?
(सेठी १९८४ : ५६-७)

मानौं कि जीव विज्ञानमा आधारित मस्तिष्क खराब भएर मानिसलाई हत्यारा बनायो भने के गर्ने ? यदि यस्तो प्रकारको हत्याको कारण जीव विज्ञान हो र संस्कृतिको परिणाम होइन भने तापनि वैज्ञानिक सुझबुझमा यस्तो शक्ति छ कि जसले यस्ता मनोरोगी हत्यारालाई हत्या गर्ने विवशताबाट मुक्त गर्न सक्दछ । मानवीय गुणलाई हानी नपुऱ्याइकन यस्तो कुरा सम्भव छ । आधुनिक स्नायु विज्ञान, अनुवंशिकी र अन्य जीव विज्ञानको विकासका साथमा यो सम्भव हुन सकेको छ । यदि हामी मानौं कि हिंसाको गुणबाट जोगिनै नसकिने छ तथा कुनै दिमागी खराबीसँग जोडिएको छ भने पनि त्यसको समाधान सम्भव छ ।

यस क्षेत्रमा विकासवादी मनोवैज्ञानिक जेम्स डब्लु प्रेसकटले र स्नायु चिकित्सक रबर्ट जी हीथले एक आधारभूत एवम् व्यवहारिक शोधका माध्यमबाट उदाहरणीय मार्ग दिएका छन् (रेस्कट १९७९, ११८-१३३) । उनको सिद्धान्तअनुसार केही व्यक्तिहरूमा हत्या गर्नै पर्ने विवशता ईलेक्टिकल सर्किट (Pleasure Pathways) को क्षतिसँग जोडिएको हुन्छ जुन मस्तिष्कको हाम्रो संवेदना र शरीरका प्रणालीको गतिलाई नियमित गर्ने ती भागसँग जोडिएका हुन्छन् । उनका अनुसार यी मार्गमा बृद्धि तथा ह्रासका कारण बच्चा

बेला सुरुवाती विकासमा शरीरका चक्राकार गतिको मात्रासँग सम्बन्धित छ । यो कुराको परीक्षण एक चिम्पाञ्जीलाई बाँधेर एक घुम्ने कुर्चीमा उसलाई चक्राकार घुमाएर गरिएको थियो । उनले यो देखे कि बाँधिएको चिम्पाञ्जी बढी आक्रामक भए र स्वतन्त्र घुम्ने चिम्पाञ्जी सामाजिक देखिए । उनले यस प्रयोगलाई अझै अगाडि बढाउँदै मस्तिष्कको एक निश्चित ठाउँमा एउटा सानो इलेक्ट्रोड राखिदिए र त्यसलाई नियन्त्रित गर्न एक प्याकेट उत्प्रेरक हत्याराको काँधमा लगाइदिए । जब डायस्फोरियाको संवेदना (भावना) अर्थात् हत्याको ईच्छा पैदा हुन्थ्यो तब व्यक्तिको आनन्ददायक मार्गलाई सक्रिय गरेर हत्याको भावनालाई समाप्त गर्न सक्दथ्यो । केही पागल अपराधी जो बर्षौंदेखि एकान्तवासमा राखिएका थिए, तिनीहरूलाई यो चिकित्सा प्रणालीबाट फाइदा भयो । ती बाहेक अन्य मानिसले पनि मानव हत्या र आत्महत्याको आग्रह बिस्तारै लुप्त भएको अनुभव गरे । यसमा नकारात्मक परिणाम पनि नदेखिएका होइनन् । सेरेब्रेलको तार टुटेको एक व्यक्तिले तत्काल नै एकजना नर्सलाई कैंचीले घोचेर हत्या गरिदियो । तथापि यो अद्भूत प्रक्रियाको सफलताले मानवलाई प्राणघातक निरासाबादबाट छुटकारा दिएको छ ।

स्टेनफेर्ड विश्वविद्यालयका २३ मनोचिकित्सकले मार्टिन लुथर किंग र सिनेटर रोबर्ट एफ. केनेडीको हत्यापश्चात् अमेरिकामा 'हिंसाको संकट' विषयमा एक समिति गठन गरेका थिए । उनीहरूको निष्कर्षमा राजनीति विज्ञानबाट सर्वथा विपरित अहिंसक आशावादको नयाँ किरण देखियो (डेनियल, जिलुला र ओचबर्ग १९७०) । जीव-विज्ञान सम्बन्धित हिंसा र आक्रामकताको पुर्ननिरीक्षण पश्चात् मानसिक गतिविज्ञान, वातावरण, क्रोध, अर्न्तसमूह संघर्ष, संचार माध्यम, बन्दुक, मानसिक विरामी, नशालुपदार्थको सेवनजस्ता कारणका विषयमा डेनियल र जिलुलाले आफ्नो निष्कर्ष यसरी दिएका छन् - यदि हामी अन्य विकल्प अपनायौं भने हाम्रो मानव स्वभावको बारेमा जति ज्ञान छ त्यस आधारमा हामी भन्न सक्दछौं कि हिंसाको युग समाप्त हुन सक्दछ ।

मनोचिकित्सक जर्ज एफ सोलोमन (१९७०) द्वारा प्रस्तुत मानव हत्या (Homicide) को एक केस अध्ययन 'मानव स्वभाव' को असहाय सन्दर्भ विपरित हिंसालाई बुझ्न योग्य एवम् उचित रूपबाट रोक्न सकिने बताएका छन् । एक प्रसंगमा एक महिलाको बिनाकारण हत्या गर्ने भावबिहिन हत्याराको सामाजिक पृष्ठभूमि यस्तो थियो - जुवाडे पिताको उपेक्षा, आमाको यौन शोषणको शिकार, बन्दुकप्रतिको प्रेम र नशालु औषधीको सेवन (ताकि कुटुम्बमा गरिएको व्यभिचारबाट बच्न सकियोस्) । अर्को सन्दर्भमा एक पूर्वपत्नीको नयाँ पतिको हत्याराको कथा यस्तो छ - गरिबी, आमाप्रति गरिएको हिंसाका कारण पिताप्रति घृणा, पिताद्वारा टाउकोमा गरेको प्रहारबाट शरीरमा ऐठन, आमाको उपहास, बहिनीहरूबाट गरिएको पिटाई, जलसेनाको प्रथम सैनिक बन्नु, बेश्यालयकी

एक बेश्यासँग विवाह, उसका दुई बच्चाको पिता बन्नु, जब ऊ समुद्रमा आफ्नो ड्युटीमा रहेको थियो तब पत्नीले धोका दिएको थाहा पाएपछि उसलाई पिटेर आफ्नो हातको नसा काटेर आत्महत्याको प्रयास गर्नु, पत्नीबाटै ३८ केलिवर क्षमताको बन्दुकले धम्काई खानु, यही क्रममा आफ्नो सर्भिस पेस्तोलले उसको नयाँ पतिको हत्या गरिदियो । हत्याको कारण पत्नीसँग आफ्ना बच्चाको देखभाल र उनीहरूसँग भेट गर्ने अधिकारका लागि झगडा थियो ।

सोलोमनको निष्कर्ष छ -

> एक मनोचिकित्सकको हैसियतमा मलाई यस कुरामा विश्वास छ कि मानव व्यवहारलाई सुधार्न सकिन्छ । यसलाई रोक्न र व्यवहार सुधार्नमा हाम्रो असफलताको कारण अज्ञानता हो जसलाई अझै बढी अनुसन्धानद्वारा हटाउन सकिन्छ । असफलताको कारण हो - स्वीकृत सिद्धान्तलाई लागू गर्नमा कमजोरी भएकाले नयाँ खोजप्रति उदासीनता र सामाजिक विकृतिप्रति विद्रोहको भावनाका साथै हिंसाग्रस्त व्यक्ति ठीक हुँदैन भन्ने धारणा । मानिसमा प्रगति गर्ने र रोग हर्ने दुबै क्षमता प्रबल छ - त्यसैले मानिसको हिंसात्मक प्रवृत्ति रोक्न सकिन्छ भन्ने आशा गर्न सकिन्छ (३८७) ।

हिंसा र आक्रमणको परम्परा विपरित अहिंसा र शान्ति सम्बन्धी मानवको ज्ञानले पनि एउटा अहिंसक समाज सम्भव छ भन्ने बताउँदछ (स्पोन्सल र ग्रेगर १९९४b, स्पोन्सल १९९६) । लेस्ली ई. स्पान्सल भन्दछन्, 'अहिंसक तथा शान्तिपूर्ण समाज एकदमै कम पाइन्छन् तर यसको मतलब त्यस्ता समाज छैनन् भन्ने होइन बरु ती समाजका बारेमा खोज अनुसन्धान नभएकार र सञ्चार साधनबाट पनि ती ठाउँमा कायम रहेको अहिंसा र शान्तिमा विचार नभएर हो ।' उनी अगाडि भन्दछन् - अहिंसा र शान्तिका विशेषताहरू, शर्तहरू, कारणहरू, कार्य, प्रक्रिया र परिणामलाई बुझ्नु त्यत्ति नै आवश्यक छ जति कि युद्ध र हिंसालाई बुझ्नु जरुरी छ (स्पोन्सल १९९४ a : १८ -९) ।

मानिसमा विश्वव्यापी हिंसा सम्बन्धी हब्सको मान्यतामा गरिने वैज्ञानिक बहसलाई पिएरो जोर्जी (१९९९) र जे. एम. जी. वान डर डेनेन (१९९०, १९९५) ले अगाडि बढाएका छन् । बिगत शताब्दीका जाति विज्ञान साहित्यमा भएका युद्ध तथा ५० हजार आदिवासी मानिसको सांघातिक विवेकको प्रभावको पुनर्निरीक्षण गर्दा डेनेनले २००० समुदायमा हिंसाको स्पष्ट स्वीकृति पाउँदछन् । उनी मान्दछन् कि बाँकी सम्प्रदायका योद्धाहरूको विषयमा जानकारी नहुनुको कारणबाट उनीहरू शान्तिप्रिय थिए भनेर भन्न सकिन्न । वान डर डेनेनले विश्वव्यापी मनुष्यको युद्धप्रियता सम्बन्धी मान्यताको कट्टर समर्थन गर्नमा होशियारी देखाएका छन् (१९९० : २५७, २५९, २६४ - ९) । उनी मूल आदिमतादेखि जुनी जातिसम्म 'अति युद्ध उदासीन' ३९५ समुदायका मानव जाति

विज्ञानमा उल्लेख गरिएको कुरालाई प्रमाणका रूपमा उदधृत गर्दछन् (१९९५: ५९५-६१९) ।

मानव वैज्ञानिक साहित्यको पुनर्निरीक्षण गर्दै ब्रुस डी. बोन्टाले (१९९३) यस्ता ४७ समाजहरूको पहिचान गरेका छन् जसले शान्तिपूर्ण क्षमतालाई दर्साउँदछन् । उनका अनुसार -

> शान्तिले त्यस अवस्थालाई परिभाषित गर्दछ जसमा मानिसहरू एक अर्कामा पारस्परिक सामञ्जस्यका साथ बस्दछन् । यो त्यस्तो अनुभव हो जसमा प्रौढहरू आपसमा, प्रौढ र बच्चामा तथा स्त्री र पुरुषका बीचमा न्यून शारीरिक आघात हुन्छ । शान्ति त्यहाँ छ जहाँ अन्तर्कलहलाई शान्त गर्न एवम् हिंसा रोक्नका लागि उचित तरीकाको विकास भइसकेको छ । साथै मानिसहरू आपसी सहयोगद्वारा हिंसा रोक्नका लागि दृढ संकल्पित छन्, आफ्ना बच्चाहरूलाई शान्तिपूर्ण उपाय अपनाउन दिन्छन् र जसमा शान्तिप्रियताको दृढ चेतना छ (४) ।

बोन्टाले निम्नलिखित जातिमा शान्ति पाएको उल्लेख गरेका छन् : - अमीस, अनाबाप्टिस्ट, बाली निवासी, बटेक, बिरहोर, ब्रेदर्न, बुइड, चिवोङ, दोखोबर, फिपा, फोर, जीवी, हुतु, इफालुक, इनुइट, जैन, कादर, कुंग, लदाखी, लेप्चा, मालापन्डरम, मुबुटी, मेनोनाइट्स, मोन्टागानिस-नस्कापी, मोराभियन, नायक, नुवियन, ओंग, ओरंग अस्ली, पालियन, पियरोआ, क्वेकर, ग्रामीण उत्तर आइरिस, ग्रामीण थाई, सान, सानपोइल, साल्टेक्स, टहिटियन, तन्का, टेमियर, तोराजा, त्रिस्टन टापुबासी, वाउरा, यनादि, जोपोटेक र जुनी ।

यी २४ जनजातिमा अन्तर्कलह समाधान गर्ने सम्बन्धी अगाडिको अध्ययन (१९९६) पश्चात् बोन्ताको निष्कर्ष छ :

> पश्चिमी विद्वानहरूद्वारा स्वीकृत अर्न्तकलह तथा अर्न्तकलहलाई शान्त गर्ने सम्बन्धमा धेरै विचारहरू छन् । मुख्यतः सबै समाजमा हिंसापूर्ण अर्न्तकलह भइरहन्छ । दण्ड र सशस्त्र सेना आन्तरिक र बाह्य हिंसालाई रोक्दछन् । त्यसैले हिंसालाई सकारात्मक र आवश्यक सम्झिनुपर्दछ । तर समाजहरूमा अन्तरकलहको समाधान सम्बन्धी सफलताको बारेमा प्रश्न उठाउन सकिन्छ । यसका विपरित आधीभन्दा बढी शान्तिप्रिय समाजहरूमा हिंसाको कुनै रेकर्ड नै छैन । उनीहरू कहिलेकाहीँ मात्रै जवानहरूलाई दण्डित गर्दछन् (जाति बहिष्कारको धम्कीलाई छोडेर) । उनीहरू बाहिरी समाजसँग त्यसैप्रकारले अर्न्तकलहको समाधान गर्दछन् जसरी आपसी अन्तरकलहको गर्दछन् । उनीहरू आन्तरिक विवाद समाधान गर्न बाहिरी सरकारी सहायता लिँदैनन् र उनीहरूमा अर्न्तकलहका विषयमा एकदमै नकारात्मक सोच छ (४०३) ।

एउटा बारम्बार प्रकाशमा आउने मानव वैज्ञानिक खोज समाजमा बढी र कम हिंसा हुने मुख्य कारण बच्चाहरूको सामाजिकीकरण तथा सामुदायिक आत्म परिचय अर्थात् स्वपहिचान हो भन्ने रहेको छ । फेब्रो (१९७८) यस महत्वलाई र डगलस पी. फ्राई (१९९४) ले दुई मेक्सिकन जपोटक गाउँको उदाहरण दिएका छन् जसमा समान आर्थिक-सामाजिक विशेषताहरू छन् । तर तिनीहरूमा हिंसाको घटना अत्यधिक रूपमा फरक छन् भन्ने कुरालाई तुलनात्मक अध्ययन गरेर देखाएका छन् । मानवहत्या नगण्य भएको शान्तिपूर्ण ला पाजमा जनजातिहरूले आफूलाई 'आदरणीय, शान्तिपूर्ण, ईर्ष्यारहित तथा सहयोगीको रूपमा देख्दछन्' (१४०) । तर यसैको छिमेकी हिंसक सैन आन्द्रेसमा व्यापक रूपमा प्रचलित विश्वास यो छ कि हिंसाका लागि सजायँ हुनुहुँदैन । (१४१) यसका साथै महिलाहरूप्रति सम्मानको कमी, पत्नीको पिटाई, बच्चाहरूलाई शारीरिक दण्ड दिनु, उग्र बच्चा, गालीगलौज, जँड्याहाको उपद्रो र लैङ्गिक दुश्मनीमा गरिएका हत्याहरू, स्थाई झगडा र प्रतिशोधको भावना व्याप्त छ । भौतिक तथा संरचनात्मक समानता भएपनि मानव हत्याको प्रतिशत ला पाजमा प्रति १००,००० मा ३.४ प्रतिशतको तुलनामा सैन आन्द्रेमा १८.१ प्रतिशत छ । यो तुलनाले हामीलाई मनुष्यको प्रकृति र सामुदायिक नियम सम्बन्धि निरासावादलाई बुझ्न मद्दत गर्दछ जुन हत्यासँग सम्बन्धित छ, जबकि अहिंसक विश्वास र मूल्य अहिंसक समाजको पूर्वमान्यता हो ।

मानिसको अहिंसक क्षमताहरूमा विश्वास गर्ने प्रमुख वैज्ञानिक आधार ऐतिहासिक सेविलको 'हिंसामाथि व्याख्या' (१६ मे १९८६) मा पाइन्छ । जसको घोषणा एउटा अर्न्तराष्ट्रिय विज्ञहरूको समूहबाट भएको थियो जसमा विभिन्न विशेषताहरू थिए – पशु व्यवहारको अनुशासन, आनुवंशिक व्यवहार, जीव विज्ञान, मानव विज्ञान, नीतिशास्त्र, स्नायु विज्ञान, शारीरिक मानव विज्ञान, राजनीतिक मनोविज्ञान, मानसिक रोगको चिकित्सा, मनोजीवन विज्ञान, मनोविज्ञान, सामाजिक मनोविज्ञान र समाजशास्त्र । उनीहरूले घोषणा गरे :

> वैज्ञानिक दृष्टिबाट यो भन्नु गलत हुन्छ कि हामी भित्र हिंसाको प्रवृत्ति हाम्रा पशु पूर्वजबाट पैत्रिक सम्पत्तिका रूपमा पाइएको हो ..... वैज्ञानिक दृष्टिबाट यो भन्नु पनि असत्य हुन्छ कि मानव स्वभावमा युद्ध तथा अन्य कुनै पनि हिंसक व्यवहारको रचना अनुवंशिक रूपबाट भएको हो .... वैज्ञानिक दृष्टिबाट यो भन्नु पनि असत्य हो कि मानवको क्रमिक विकासमा अन्य प्रकारका व्यवहारका तुलनामा आक्रामक व्यवहार बढी चुनिएको छ .... वैज्ञानिक दृष्टिबाट यो भन्नु पनि असत्य हो कि मनुष्यको मस्तिष्क हिंसक छ ..... वैज्ञानिक दृष्टिबाट यो भन्नु पनि असत्य हो कि युद्धको कारण अर्न्तप्रेरणा तथा अन्य कुनै प्रेरणा हो ।

स्टेनफोर्डका मनोरोगी चिकित्सकको आशावादी अहिंसाको समानान्तर सेविलका वैज्ञानिकको घोषणा छ :

> हाम्रो निष्कर्ष छ कि मानवता युद्धका लागि जीव विज्ञानद्वारा अभिशप्त छैन । मनुष्यता जैविक निराशाबादको बन्धनबाट मुक्त हुन सक्दछ तथा यस 'अन्तर्राष्ट्रिय शान्तिवर्ष' मा र आउँदा बर्षहरूमा आवश्यकताअनुसार परिवर्तनकारी कार्यहरू सम्पन्न गर्नका लागि विश्वासयुक्त हुन सक्दछ । यद्यपि यो काम संस्थात्मक र सामुदायिक हो तापनि व्यक्तिगत सहभागिताको सचेतनमा टिकेको छ जुन आशा र निराशा दुवैको मुख्य कारण हो । मानव मस्तिष्कमै युद्धको सुरुवात हुन्छ र शान्तिको सुरुवात पनि त्यहीँ हुन्छ । जुन मानव जातिले युद्धको आविष्कार गरेको हो त्यही जाति शान्तिको प्रादुर्भाव गर्नमा सक्षम छ । यो जिम्मेवारी हामी प्रत्येक मानवको हो (एडम्स १९८९ : १२०-१, १९९७) ।

सन १९३९ को अगस्ट २ मा अल्बर्ट आइन्स्टाइनले राष्ट्रपति फ्रैंकलिन डी. रुजबेल्टलाई एक पत्र लेखे कि पारमाणविक भौतिक विज्ञानको विकास यस अवस्थासम्म पुगिसकेको छ कि 'नयाँ प्रकारका अति शक्तिशाली बमहरू' को निर्माण विचारणीय भएको छ (नथन र नोर्डन १९६८ : २९५) । यसको परिणाम संयुक्त राज्यको छ हजार डलरको प्रारम्भिक निवेश, अरबौं डलरको मेनहेट्टन प्रोजेक्ट र ६ वर्षपश्चात् विश्वको पहिलो युरेनियम तथा प्लुटोनियम बमको निर्माण तथा प्रयोगमा एक सल्लाहकार समितिको निर्माणमा देखियो । ७० वर्ष पछि यो स्वीकार गर्न सम्भव छ कि अहिंसक मानव क्षमताहरूको पर्याप्त वैज्ञानिक प्रमाण छ जसलाई प्रणालीगत रूपमा संगठित एवम् विकसित गर्न सकियो भने यो अहिंसक मानवताको स्वतः रूपान्तरणको क्षमता राख्दछ । यसका सूचकको रूपमा एक हजारभन्दा बढी भएका अहिंसा सम्बन्धी पिएचडी शोधहरू जुन कि केवल अमेरिकामा नै १९६३ देखि मानव विज्ञान, शिक्षा, इतिहास, भाषा र साहित्य, दर्शन, मनोविज्ञान, राजनीति विज्ञान, धर्म, समाजशास्त्र, भाषा र नीतिशास्त्रका क्षेत्रमा भएका छन् (*Dissertation Abstracts International* १९६३ -) ।

यिनका साथमा यदि अन्य देशहरूमा पूरा भएका शोधहरूलाई जोड्ने हो भने यस क्षेत्रमा उल्लेख्य कार्य भएको मान्न सकिन्छ । जस्तो कि भारतमा अंग्रेजीबाट बिभिन्न भाषाहरूमा भएका उल्थाहरू, शैक्षिक सम्मेलनहरूमा प्रस्तुत शोधपत्रहरूमा, किताबहरू र अर्न्तविषयक गोष्ठीमा (कूलः १९९०-१९९३), नयाँ अर्न्तसम्बन्धित विश्लेषणमा (ग्रेज १९९६), नयाँ पत्रिकाहरूमा (*अहिंसाको अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल* १९९३-), अहिंसक क्रियाहरूको ग्रन्थसूचीमा (मेकार्थी र शार्प १९९७) र अन्य विविध स्रोतहरूमा पनि उल्लेख भएका छन् । यसबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि 'शान्ति' र 'संघर्ष समाधान' का विषयको साहित्यिक योगदानमा अहिंसक ज्ञानको साहित्य बृद्धि गरिरहेको छ । वर्तमान

अहिंसक ज्ञानको क्षमता १९३९ को परमाणु भौतिक विज्ञान सम्बन्धित ज्ञान भण्डारसँग तुलना गर्न सकिन्छ ।

अहिंसक क्षमताको प्रमुख दृश्यहरू

आधुनिक समाजशास्त्रका संस्थापक इमाइल दुर्खिम (१८५८-१९१७) ले सैद्धान्तिक विषयको रुचिको प्रश्नसँग सम्बन्धित सामाजिक जीवनका 'प्रमुख दृश्यहरू' तर्फ ध्यान आकर्षित गर्ने आग्रह गर्दछन् । यस विचारलाई अमेरिकाका सामाजिक मनोवैज्ञानिक डोनाल्ड टी. केम्पबेलले अगाडि बढाएका छन् । उनले नर्थ वेस्टर्न युनिभर्सिटीको राजनीति विज्ञानका विद्यार्थीहरूलाई सामाजिक रूपमा घटेका सामाजिक प्रयोगहरू - जुन प्रयोगशालामा आविष्कृत प्रयोगहरू समान हुन्छन्, तिनीहरूसँग होशियार र सचेत रहने सल्लाह दिएका छन् (पेज १९७१) । राजनीति विज्ञानको झुकाव व्यवहारको अध्ययनका आधारमा सिद्धान्तको निर्माण गर्नेतर्फ केन्द्रित हुन्छ । जस्तो कि मकैयाबेलीको क्रुर र निर्दयी शासक सीजर बोर्जीया 'द प्रिन्स' पुस्तकमा उल्लेखित छन् जसमा अहिंसात्मक व्यवहार प्राकृतिक रूपमै उत्पन्न हुन्छ । जुन अहिंसक व्यवहारका लागि जुन उदाहरण 'स्वाभाविक' रूपबाट ऐतिहासिक र समकालीन अनुभवबाट पाइन्छ ती अहिंसक सामाजिक परिवर्तनको सम्भावनाका महत्वपूर्ण सूचक हुन् ।

अहिंसात्मक क्षमताका आधारहरूमा सार्वजनिक नीतिहरू, संस्थाहरू, सांस्कृतिक अभिव्यक्तिहरू, अहिंसात्मक राजनैतिक संघर्ष, ऐतिहासिक उदाहरण र समर्पित व्यक्तिहरू पर्दछन् ।

सार्वजनिक नीतिहरू

यस्ता राजनैतिक निर्णय जसको गति अहिंसक समाजको प्राप्तितर्फ लम्किरहेको छ भन्ने कुराको लक्षण ती देशहरूबाट पाइन्छ जसले मृत्युदण्डलाई समाप्त गरेका छन्, जहाँ सेनाहरू छैनन र ती देश जहाँ सैनिक सेवामा अर्न्तआत्माको आवाजका आधारमा हिंसाको विरोध गर्ने अधिकार हुन्छ । जनवरी २००९ सम्म विश्वका १९५ देश र प्रदेशमध्ये ९४ (२००२ मा यो संख्या ७३ थियो) देशले सबै प्रकारका अपराधका लागि मृत्युदण्डको व्यवस्थालाई समाप्त गरिदिएका छन् ।

तालिका २

मृत्युदण्डबाट मुक्त देश र प्रदेश (९३)

अल्बानिया	एण्डोरा	अंगोला	अर्जेन्टिना	
अर्मेनिया	अष्ट्रेलिया	अष्ट्रिया	अजरबैजान	
बेल्जियम	भुटान	बोस्निया हर्जगोविना	बुल्गेरिया	
कम्बोडिया	क्यानाडा	कैपविर्द	चिली	
कोलम्बिया	कुक आइसल्याण्ड	कोस्टारिका	आइभोरीकोस्ट	
क्रोएसिया	साइप्रस	चेक रिपब्लिक	डेनमार्क	
जिबोटी	डोमिनिकन रिपब्लिक	इक्वेडर	इस्टोनिया	
फिनल्याण्ड	फ्रान्स	जर्जिया	जर्मनी	
ग्रीस	गिनी बिसाउ	हैटी	होन्डुरस	
हंगेरी	आइसल्याण्ड	आयरल्याण्ड	इटली	किरीबाटी
लाइकेनस्टाइन	लिथुवानिया	लक्जेमवर्ग	मेसेडोनिया	माल्टा
मार्शल आइसल्याण्ड	मरिसस	मेक्सिको	माइक्रोनेसिया	
मल्दोभा	मोनाको	मोन्टेनिग्रो	मोजाम्बिक	
नामिबिया	नेपाल	नेदरल्याण्ड	न्यूजील्याण्ड	
निकारागुआ	निऊ	नर्वे	पलाउ	
पनामा	पाराग्वे	फिलीपिन्स	पोल्याण्ड	पोर्चुगल
रोमानिया	रुवाण्डा	समोआ	सान मारिनो	साओ
टोमे एण्ड प्रिन्सेप	सेनेगल	सर्बिया	सेसेल्स	स्लोभाक रिपब्लिक
स्लोभानिया	सोलोमन आइसल्याण्ड	दक्षिण अफ्रिका		
स्पेन	स्वीडेन	स्वीट्जरल्याण्ड	टिमोर लोरोसे	टर्की
तुर्कमेनिस्तान	तुवालु	युक्रेन	युनाइटेड किंगडम	
उरुग्वे	उज्वेकिस्तान	भानुआटु	भ्याटिकनसिटी	भेनेजुएला

स्रोतः एमनेस्टी इन्टरनेशनल, जनवरी २००९

मृत्युदण्डको पूर्णतया समाप्तिका लागि प्रत्येक उदाहरणले आम नागरिकको ईच्छालाई दर्साएको छ । माथि उल्लेखित देशहरू जसले मृत्युदण्डलाई समाप्त गरिदिएका छन् र तिनीहरूमा वैज्ञानिक र सार्वजनिक नीतिमा बढी रुचि हुन्छ । किन, कसरी र कहिले कुनै सरकारले हिंसा नगर्ने फैसला गरे ? किन केही देशमा मात्र अहिंसाको भावना प्रवल छ

तर अन्य ठाउँमा छैन त ? वर्तमान वैश्विक आदर्शका लागि नवप्रवर्तन तथा विस्तारको कुनचाहिँ ऐतिहासिक प्रक्रिया कायम छ ? अहिंसापूर्ण परिवर्तनका यी उदाहरणहरूको भविष्यको विश्वव्यापी हिंसारहित समाजको प्राप्तिमा के योगदान छ ।

मृत्युदण्डलाई पूर्णतया समाप्त गरिदिएका यी देश र राज्यहरू बाहेक पनि ९ वटा यस्ता देश छन् जहाँ सामान्य अपराधका लागि मृत्युदण्डको सजायँ छैन । मृत्युदण्डको प्रावधानलाई सैनिक शासनको असाधारण परिस्थिति तथा युद्धको अवस्थामा मात्रै प्रयोगमा ल्याइन्छ (उदाहरणका लागि बोलिभिया, ब्राजिल, एल साल्भाडोर, फिजी, इजरायल, कजाखस्तान, किर्गिजिस्तान, लात्भिया र पेरु) । ३६ वटा देश जसले कानूनी रूपमा मृत्युदण्डलाई स्वीकार गर्दछन् तर त्यहाँ विगत दश वर्षभन्दा बढी समयदेखि कसैलाई पनि फाँसीको सजायँ दिइएको छैन (उदाहरणका लागि अल्जेरिया, बेनिन, ब्रुनाई दारेसलाम, बुर्किना फासो, केमरुन, सेन्ट्रल अफ्रिकन रिपब्लिक, कंगो रिपब्लिक, इरिट्रिया, गेबन, गाम्बिया, घाना, ग्रेनाडा, केन्या, दक्षिण कोरिया, लाओस्, लाइबेरिया, मडागास्कर, मलावी, माल्दिभ्स, माली, मरिसनिया, मोरक्को, म्यान्मार, नाउरु, नाइजर, पपुआ न्यू गिनी, रसिया, श्रीलंका, सुरिनाम, स्वाजिल्याण्ड, ताजिकिस्तान, तान्जानिया, टोगो, टोंगा, ट्युनिसिया र जाम्बिया) । ५९ देश (२००२ मा ९१ देश थिए) देशको कानूनमा मृत्युदण्डको प्रावधान छ र हत्या गर्ने कार्य पनि निरन्तर जारी छ । ती हुन् - अफगानिस्तान, एन्टीगुआ र बर्बुडा, बहामस, बहराइन, बंगलादेश, बार्बाडोस, बेलारुस, बेलिज, बोत्स्वाना, बुरुन्डी, चाड, चीन, कोमोरोस, कंगो डेमोक्रेटिक रिपब्लिक, क्युबा, डोमिनिका, इजिप्ट, इक्वेटोरियल गिनी, इथियोपिया, ग्वाटेमाला, गिनी, गुयना, भारत, इन्डोनेसिया, इरान, इराक, जमैका, जापान, जोर्डन, उत्तर कोरिया, कुवेत, लेबनान, लेसोथो, लिबिया, मलेसिया, मंगोलिया, नाइजेरिया, ओमन, पाकिस्तान, प्यालेस्टाइन, कतार, सेन्ट क्रिस्टोफर एण्ड नेभिस, सेन्ट लुसिया, सेन्ट भिन्सेन्ट एण्ड ग्रेनाडाइन्स, साउदी अरेबिया, सियरा लिओन, सिंगापुर, सोमालिया, सुडान, सिरिया, ताइवान, थाइल्याण्ड, ट्रिनिडाड एण्ड टोबागो, युगाण्डा, युनाइटेड अरब इमिरेट्स, संयुक्त राज्य अमेरिका, भियतनाम, यमन र जिम्बाबे) । तर संयुक्त राज्य अमेरिकामा संघीय अपराधका लागि मृत्युदण्डको प्रावधान छ तर यसका ५० राज्यहरूमध्ये १४ राज्यहरू र डिस्ट्रिक्ट अफ कोलम्बियाले यसलाई हटाएका छन्: अलास्का, हवाई, आयोवा, मेन, मेसेचुसेट्स, मिचिगन, मिनेसोटा, न्यूजर्सी, न्यूयोर्क, उत्तरी डकोटा, रोड आइसल्याण्ड, भर्मन्ट, पश्चिमी भर्जिनिया र विस्कन्सीन ।

मृत्युदण्डलाई निषेध गर्ने र पुन: लागू गर्ने प्रक्रिया र खिचातानीका बीचमा विश्वको झुकाव मृत्युदण्डलाई समाप्त गर्नुपर्छ भन्नेतिर ढल्किरहेको छ । यसले गर्दा हत्यामुक्त समाजको निर्माण सम्भव छ भन्ने निश्चयले दृढता पाइरहेको छ । नागरिकको हत्यालाई

रुसोको 'सामाजिक सम्झौता' को आवश्यक अंग बनाउने आवश्यकता छैन न त यसलाई मेक्सवेबरले भनेजस्तो राजनीतिको अहस्तान्तरणीय र अकाट्य विशेषता नै बनाउनु पर्दछ ।

यदि सेनारहित देशहरूको कुरा गर्ने हो भने पनि २००९ म यस्ता देश कूल २७ थिए । यी मध्ये कुकद्वीप र निऊ बाहेक सबै संयुक्त राष्ट्रसंघका सदस्य देशहरू हुन् :

तालिका ३

सेनारहित देश (२७)

सेना नभएका **(१९)**

कोस्टारिका	डोमिनिका	ग्रेनाडा	हैटी
किरीबाटी	लाइकेन्स्टाइन	माल्दिभ्स	मरिसस
नाउरु	पनामा	सानकिट्स वाई	नेभिससेन्ट
लुसिया	सेन्ट भिन्सेन्ट एण्ड ग्रेनाडाइन्स		समोआ
सान मारिनो	सोलोमन आइसल्याण्ड		टुवालु
भानुआटु	भेटिकन सिटी		

सेना नभएका (सुरक्षा सन्धी) (८)

एण्डोरा (फ्रान्स, स्पेन)	कुक आइसल्याण्ड (न्युजिल्याण्ड)
आइसल्याण्ड (नेटो, अमेरिका)	मार्सल आइसल्याण्ड (अमेरिका)
माइक्रोनेसिया (अमेरिका)	मोनाको (फ्रान्स)
निउ (न्यूजिल्याण्ड)	पलाउ (अमेरिका)

स्रोत: बार्बे २००१

सम्प्रभुता भएका देशसँग सन्धि गरेर १८ वटा परतन्त्र देश तथा भौगोलिक क्षेत्रहरू सेनामुक्त बनेका छन् । जस्तो कि फिनल्याण्डको अलंद द्वीप तथा अन्टार्कटिका एवम् मून (बारबे १९८९: ५) ।

राष्ट्रिय पहिचान, सामाजिक नियन्त्रण, सुरक्षा तथा आक्रमणका लागि सेनाको उपस्थिति अनिवार्य मानिने वर्तमान विश्वमा यी देशहरूमा सेनाको अनुपस्थिति आश्चर्यजनक लाग्न सक्दछ । तर ती देश जहाँ सेना छैन, आकारमा साना छन्, सशस्त्र र अर्धसुरक्षा बल माथि निर्भरता राख्दछन् - ती देशले गैरसैनिक अवस्थाको सम्भावनालाई प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी हेर्दा हिंसामुक्त देशको कल्पना अविचारणीय छैन ।

सेनामा बलपूर्वक भर्ना गर्ने प्रवृत्तिको बिरोधले राज्यबाटै पाएको स्वीकृतिले अहिंसक राजनीतिक क्षमताको दोस्रो प्रमाण दर्साउँदछ । । २००५ मा ५४ देशहरूको कानूनमा सैनिक सेवामा रहँदा नागरिकहरूको हत्या गर्ने बारेमा 'सैद्धान्तिक अस्वीकृति' लाई मान्यता दिएको छ ।

तालिका ४

अर्न्तआत्माको आवाजका आधारमा सैन्य सेवामा बिरोध गर्ने अधिकार लागू गर्ने देश र क्षेत्रहरू (५४)

अल्बानिया	अर्जेन्टिना	आर्मेनिया	अष्ट्रेलिया
अष्ट्रिया	अजरबैजान	बेलारुस	बेल्जियम
बर्मुडा	बोस्निया हर्जगोविना	ब्राजिल	बुल्गेरिया
क्यानाडा	क्रोएसिया	साइप्रस (ग्रीक साइप्रस)	
चेक रिपब्लिक	डेनमार्क	इस्तोनिया	फिनल्याण्ड
फ्रान्स	जर्मनी	ग्रीस	गुयना
हंगेरी	इजरायल	इटली	किर्गिजस्तान
लात्भिया	लिथुवानिया	मेसेडोनिया	माल्टा
मल्दोभा	मोन्टेनिग्रो	नेदरल्याण्डस	नर्वे
पारागुए	पोल्याण्ड	पोर्चुगल	रोमानिया
रसिया	सर्बिया	स्लोभाकिया	स्लोभेनिया
दक्षिण अफ्रिका	स्पेन	सुरिनाम	स्वीडेन
स्वीट्जरल्याण्ड	युक्रेन	युनाइटेड किंगडम	
संयुक्त राज्य अमेरिका	उज्वेकिस्तान	युगोस्लाभिया	जिम्बाबे

स्रोतः होरेमन र स्टोल्वीज्क (१९८) र वार रेसिस्टर्स इन्टरनेसनल (२००५)

बिरोधको सर्बस्वीकार्य बैध आधारहरू संकुचित धार्मिक आवश्यकतादेखि लिएर व्यापक आध्यात्मिक पहिचान, दार्शनिक, नैतिक, आदर्शात्मक, मानवतावादी अथवा हिंसा निषेधको राजनैतिक कारणहरूका बीचमा व्यापक रूपमा बदलिइरहेका छन् । यसैप्रकार बैकल्पिक सेवाहरू, सेवारत सैनिकमा 'अर्न्तआत्माको आवाजको आधारमा विरोध' को क्षमता र कानून लागू गर्ने विश्वसनीयताका सन्दर्भमा एकदमै भिन्नता पाइन्छ (मोस्कोस र चेम्बर्स १९९३) । प्रचलित अहिंसाको उदारपूर्ण अधिकार संघीय गणराज्य जर्मनीको १९४९ को मूल कानूनको अनुच्छेद ४ मा छ - 'कुनै पनि व्यक्तिलाई आफ्नो अन्तस्करणका बिरुद्ध हतियारको प्रयोगबाट युद्धसेवा गर्नका लागि बाध्य गरिँदैन' (कुहल्मेन र लिपर्ट १९९३: ९८) । मृत्युदण्डको समाप्ति र सेनारहित राज्यको उदय जस्तैगरी सैनिक हत्यारा बन्नबाट गरिएको राजनैतिक स्वीकृतिको विचारको व्युत्पत्ति, यससँग सम्बन्धित प्रक्रियाहरू एवम् विश्वस्तरमा यसको रूपरेखा र भविष्य अद्वितीय वैज्ञानिक रुचीको विषय हो ।

सामाजिक संस्थाहरू

यस्ता संस्थाहरू जो अहिंसक समाजका लागि उपयुक्त होउन् या भविष्यलाई अहिंसक समाजको निर्माणतर्फ लैजाउन् त्यस्ता संस्थाहरू अहिले नै विश्वका अनेक क्षेत्रमा अस्तित्वमा आइसकेका छन् । यसले हत्या नगर्ने भन्ने पक्षमा मनुष्यको क्षमताको प्रतिबद्धताका सम्बन्धमा नयाँ प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ ।

यदि यी छरिएर रहेका संस्थाहरूलाई सिर्जनात्मक रूपमा जोडिदिने हो भने र समाजका आवश्यकताको अनुरूप निर्माण गर्ने हो भने आज पनि एउटा हिंसारहित समाजको परिकल्पनाको साकार रूप प्रस्तुत गर्न सम्भव छ । यो कुरा अनुमान र अड्कलमा आधारित होइन बरु मानिसको प्रमाणित अनुभवमा आधारित छ । धेरैमध्ये केवल केहीको बारेमा यहाँ संक्षेपमा उल्लेख गरिएको छ । प्रत्येक समाजको आफ्नै कथा छ जुन सम्पूर्ण रूपमा बिस्तारपूर्वक बताउन योग्य छ ।

आध्यात्मिक संस्थाहरू

सम्पूर्ण विश्वमा अहिंसक विश्वासबाट प्रभावित धार्मिक संस्थाहरू धेरै छन् । त्यस्ता संस्थाहरूमा पूर्वको जैन, पश्चिमको क्वेकर, जापानको अन्तरराष्ट्रिय शान्ति र भाइचारा संस्था, फ्रान्सको 'बौद्ध प्लम गाउँ समुदाय', अफ्रिकामा साइमन किबंगु चर्च, रुस र क्यानाडाको 'दुखोबोर' (आत्मायोद्धा) र संयुक्त राज्यमा 'यहुदी शान्ति सभा' पर्दछन् । विश्वस्तरमा १९१९ मा स्थापित 'इन्टरनेशनल फेलोशिप अफ रिकन्सिलिएसन' ले अनेक

प्रकारका विश्वास भएका स्त्री र पुरुषलाई एकै ठाउँमा ल्याउँदछ । साथै तिनीहरूले न्यायको प्राप्ति तथा समुदायलाई बचाइ राख्नका लागि प्रेम र सत्यको शक्तिमा विश्वास राख्ने आधारसँग सम्बन्धित भएर जीवन जिउने तरीकाको रूपमा तथा व्यक्तिगत, सामाजिक, आर्थिक एवम् राजनैतिक रूपान्तरणको साधनको रूपमा सक्रिय अहिंसाप्रति स्वयम्लाई समर्पित गर्दछन् ।

राजनैतिक संस्थाहरू

अहिंसालाई आफ्नो प्रमुख सिद्धान्त बनाउने 'फेलोशिप पार्टी अफ ब्रिटेन' हो, जसको स्थापना रोनाल्ड मेलोन जोन लवरसीड र अन्य ईसाई शान्तिवादीहरू एवम् दोस्रो विश्वयुद्धमा भाग लिने सैनिकहरूले सन १९९५ मा बेलायतमा गरेका थिए । यो पार्टीले युद्धका लागि सबै तयारीहरूको विरुद्ध र आर्थिक तथा सामाजिक न्यायका लागि कला र खेलका माध्यमद्वारा प्रचार गर्दछ । जर्मनमा पेट्रा केली तथा अन्य ३० जनाद्वारा सन १९७९ मा स्थापित पर्यावरण सम्बन्धी डाय ग्रुनेन (हरित दल) मा 'अहिंसा' महत्वपूर्ण मूल्यको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । गान्धी र मार्टिन लुथर किंग (जुनियर) अहिंसक आन्दोलनको प्रेरणाका मूल स्रोत हुन् (केली १९८९) । पर्यावरण सम्बन्धी राजनैतिक पार्टीको प्रभाव राजनैतिक नीति र व्यवहारमा कम देखिन्छ तर विश्वभरमा अहिंसालाई आधार मानेको एक नयाँ प्रकारको सामाजिक चुनावी पार्टीका रूपमा यसको प्रचारले नयाँ किसिमको राजनैतिक उदाहरण पेश गरेको छ । संयुक्त राज्य अमेरिकाको शान्तिवादी पार्टी 'पेसिफिस्ट दल' को स्थापना १९८३ मा ब्रेडफेर्ड लिटिलद्वारा गरिएको थियो । उनी सन १९९६ र २००० को राष्ट्रपति निर्वाचनमा उम्मेदवार पनि भए । यसले आध्यात्मिक, वैज्ञानिक तथा मानवतावादी सिद्धान्तका आधारमा अमेरिकी समाजको अहिंसक रूपान्तरण तथा विश्वमा यसको रूपान्तरित भूमिकाको माग गर्दछ । भारतमा पनि टी. के. एन. उन्नीथन र अन्य व्यक्तिद्वारा सर्बहितका लागि स्थापना गरिएको सर्बोदय पार्टीले गान्धीवादी मोडलमा आधारित सामाजिक विकासलाई अगाडि बढाउनका लागि निर्वाचनमा भाग लिन्छ । राजनीतिबाट अलग रहेर योगदान दिइरहेको गान्धीवादी परम्परालाई न्यायोचित मान्ने सर्बोदय पार्टी भन्दछ - 'शक्ति र सत्ता स्वभावैले तटस्थ छ, तर यो भ्रष्ट मानिसहरूको हातमा परेर नै भ्रष्ट हुन्छ ।' विश्वस्तरमा गान्धीवादी अहिंसाबाट प्रभावित ट्रांसनेशनल रेडिकल पार्टीको १९८८ मा इटलीको पर्टीटो रेडिकलमा जन्म भयो । यसको उद्देश्य संयुक्त राष्ट्रसंघमा अहिंसाको प्रभाव पार्नका लागि विश्वस्तरमा विशिष्ट जोड दिनु हो (जस्तो कि मृत्युदण्डको समाप्तिका लागि, अन्तर्आत्माको विरोध महसुस गर्नका लागि तथा युद्ध अपराधीमाथि मुद्दा चलाउनका लागि) । यो पार्टीले निर्वाचनमा भाग लिँदैन । यसका सदस्यले अन्य कुनै पनि राजनैतिक पार्टीको दोहोरो सदस्यता पनि लिन सक्दछन् । सदस्यता शुल्क प्रतिव्यक्ति सम्पूर्ण राष्ट्रिय

उत्पादनको एक प्रतिशत तोकिएको छ । गान्धीकै सोच अनुरूप यो पार्टी भन्दछ कि 'एउटा स्वच्छ र समृद्ध विश्वको निर्माणमा बहुराष्ट्रिय कानून तथा अहिंसा सबैभन्दा बढी प्रभावशाली उपाय हो' ।

आर्थिक संस्थाहरू

अहिंसाको सिद्धान्तलाई अभिव्यक्त गर्ने प्रमुख आर्थिक संस्थाहरूमा पूँजीवादी म्युचुअल स्टक फण्ड सामेल छ जसले युद्ध सम्बन्धि उद्योगहरूमा लगानी गर्दैन (प्याक्स वर्ल्ड फण्ड); यसैगरी गान्धीवादी तथा किंगवादी अहिंसाबाट प्रभावित एक मजदूर संगठन (United Farm Workers of America जसको स्थापना सीजर शावेज, डोलोरस ह्युरटा र अन्य व्यक्तिले गरेका थिए); र श्रीलंकामा बौद्ध अहिंसाको सिद्धान्तमा आधारित ए.टी. आर्यरत्नेको नेतृत्वमा एउटा बृहद समुदाय विकास कार्यक्रमको सर्वोदय श्रमदान संगठन छ । तर यिनीहरू सीमित रूपमा मात्रै सफल रहेका छन् । यसले पनि सीमित रूपमै किन नहोस् अहिंसालाई नै आफ्नो मूल आधार बनाएको छ । विनोवा भावे (१९९४) तथा जयप्रकाश नारायण (१९७८) को नेतृत्वमा गान्धीको 'ट्रस्टीसिप सिद्धान्त' बाट प्रभावित भारतमा *भूदान* आन्दोलन (जसअन्तर्गत जमीन भूमिहीनलाई बाँडिन्छ) को अनुभवले देखाउँदछ कि प्राकृतिक संशाधनको अहिंसापूर्ण पुनर्वितरण असम्भव छैन । गान्धी फाउन्डेसन (लन्डन), सर्बोदय अन्तरराष्ट्रिय ट्रष्ट (बैंगलोर) तथा ए.जे. मुस्ते संस्थान (न्यूयोर्क) जस्ता लोकहितमा लागेका संस्थाहरू पनि समाजलाई अहिंसायुक्त सेवा स्थापनाको समर्थन गर्दछन् ।

शैक्षिक संस्थाहरू

अहिंसाको सर्वधर्म सम्मानको भावनाद्वारा मानवमात्रको आवश्यकताको पूर्तिका लागि एक सम्पूर्ण विश्वविद्यालयको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्दै 'गान्धीग्राम ग्रामीण संस्थान' (मान्यताप्राप्त विश्वविद्यालय), तमिलनाडुका संस्थापक शिक्षाविद तथा महात्मा गान्धीका विचारबाट प्रेरित डा. जी रामचन्द्रन (१९०३-१९९५) ले हामीलाई एउटा महत्वपूर्ण सम्पत्तिको रूपमा दिएका छन् । यो विद्यालयले ३० गाउँको शैक्षिक आवश्यकताको पूर्ति गर्दछ । यसको महत्वपूर्ण संस्थागत विशेषता हुन् :

१. व्यवहारिकताको आधारमा विषय शिक्षा : जस्तै राजनीति विज्ञान तथा ग्राम निर्णयहरू, भौतिक विज्ञान तथा रेडियोको मर्मत, जीव विज्ञान तथा कुवाको सफाई, कला र सिर्जनात्मक बाल बिकास

२. स्नातकका प्रत्येक छात्रद्वारा समस्या निराकरण शोधपत्र

३. स्थानीय आवश्यकतालाई पूरा गर्नका लागि तमिललाई समेत मिसाएर तीन भाषाको अध्यापन, राष्ट्रिय एकताका लागि हिन्दी, विश्वसँग सम्पर्कका लागि अंग्रेजी, तथा स्थानीय आवश्यकताका लागि तमिल
४. क्याम्पसको रेखदेख तथा सेवाका लागि श्रमदान (किनकि पाले, जमीनको सम्भार गर्ने र भान्सेहरूलाई विश्वविद्यालयले नियुक्त गर्दैन) ।

रामचन्द्रनको विशेष योगदान उच्च शिक्षाको यस संस्थानमा सैनिक प्रशिक्षणको विकल्पका रूपमा अहिंसा 'शान्ति सेना' को स्थापना हो । यसका ऊर्जावान संगठनकर्ता मानविकीका प्राध्यापक एन. राधाकृष्ण रहे (१९९२; १९९७) । सन १९५८ देखि सन १९८८ का बीचमा शान्ति सेनामा पाँच हजार व्यक्तिहरूले प्रशिक्षण लिए जसले प्रण गरे कि - शान्तिका लागि कार्य गर्छौं र आवश्यकता पऱ्यो भने प्राणको बाजी लगाउन पनि तयार रहन्छौं । आध्यात्मिक, शारीरिक, बौद्धिक तथा संगठनात्मक प्रशिक्षणलाई एक गर्दै शान्ति सेनाले आपसी झगडालाई शान्त गर्ने, सुरक्षा कार्य, प्राकृतिक विपदमा सहायता गर्ने तथा समुदायको आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै सहकारी सामुदायिक सेवाका लागि विद्यार्थीलाई तयार गर्दछ । शान्ति सेनाको प्रवृत्ति हमेशा यही रहेको छ कि 'गाउँलेहरूसँग मिलेर बच्चाको हेरचाह, स्वच्छता, गृह निर्माण तथा स्थानीय कला परम्पराको संरक्षण' गर्ने । सन १९७० को मध्यमा जहाँ केही शहरी विश्वविद्यालयको आलोचना अत्याचारको यन्त्रको रूपमा हुन थाल्यो त्यहीँ गान्धीग्रामका नजीकका गाउँलेहरूले आफ्नो ग्रामीण संस्थानलाई खुला विश्वविद्यालयको दर्जा प्राप्त भएको खुशीयाली मनाए । शान्ति सेना, क्याम्पसको सुरक्षाको जिम्मेवारीलाई स्वीकार गर्दछ । सशस्त्र सेनालाई क्याम्पसमा प्रवेश गर्ने अनुमति छैन । यतिसम्म कि भारतीय प्रधानमन्त्री नेहरू, इन्दिरा गान्धी र अन्य महत्वपूर्ण व्यक्तिको क्याम्पस भ्रमणका क्रममा पनि सशस्त्र सेनालाई प्रवेश अनुमति छैन ।

प्रशिक्षण संस्थाहरू

सामाजिक परिवर्तन, विवादित क्षेत्रहरूमा हस्तक्षेप, सामाजिक संरक्षण तथा अन्य उद्देश्यलाई पूरा गर्नका लागि अहिंसक तालिम दिने संस्थाहरू द्रुतरूपमा अगाडि आइरहेका छन् । अहिले समस्याको समाधानका लागि हिंसक तरीकाको ठाउँमा अहिंसक तरीका र साधनबाट प्रतिस्थापन गर्न सकिने सम्भावनालाई मध्यनजर गर्दै हरेक व्यक्ति यही क्षमतालाई उजागर गर्न थालिएको छ । विभिन्न देशहरूमा यस्ता प्रशिक्षकहरूको माग पनि द्रुतरूपमा बढिरहेको छ । यस सम्बन्धी केही संगठन र प्रसिद्ध प्रशिक्षकहरूको विवरण यस प्रकार छ (Beer १९९४) - 'जी. रामचन्द्रन स्कूल अफ नन्भायोलेन्स' (एन. राधाकृष्णन्), पिस ब्रिगेडस इन्टरनेशनल (नारायण देसाई), फ्लोरिडा मार्टिन लुथर

किंग जुनियर इन्स्टीच्यूट फर नन्भायोलेन्स विथ ला फायटे एण्ड एसोसियट्स (बर्नाड लाफेयटी, जुनियर चार्ल्स एल. अल्फिन सिनियर र डेभिड जेन्सन), 'इन्टरनेशनल फेलोसिक अफ रिकन्सिलिएसन' (हिल्दगार्ड, गस-मायर र रिचर्ड डीट्स), 'ट्रेनिंग सेन्टर वर्कसप' (जर्ज लेके), 'वार रेसिस्टर्स इन्टरनेशनल' (होवार्ड क्लार्क), प्यालेस्टाइनीयन सेन्टर फर द स्टडी अफ ननभायलेन्स' (मुबारक अवाड), 'ननभायलेन्स इन्टरनेशनल' (माइकल बियर), 'सरविसियो पाज ए जस्टिसिया' (एडोल्फ परेज इस्क्वील), 'इन्टरनेसनल नेटवर्क अफ इड्गेज्ड बुद्धिस्ट' (येशुआ मोजर पुआंगसुवान) र 'ट्रान्सेन्ड' (जोन गाल्टुङ) ।

जापानी अहिंसक सैनिक कला 'अकिदो' अहिंसक आत्मरक्षा तथा चरित्र विकासको प्रमुख साधन हुन सक्दछ जसको सामाजिक परिवर्तनको अहिंसक राजनीतिमा अतिरिक्त प्रयोग सम्भव छ । जस्तो कि यस्का संस्थापक मोरिहे योशिवाद्वारा पढाइएको छ - 'टुक्रा-टुक्रा गर्नु, चोट पुऱ्याउनु अथवा नष्ट गरिदिनु मनुष्यबाट गर्न सकिने क्रुर पाप हुन्' । अकीदोको उद्देश्य विश्वको जीवन शक्तिसँग समरसता बनाउनु हो । 'अकीदो प्रेमको अभिव्यक्ति हो' (स्टेभेन्स १९८७ : ९४, ११२, योडर १९८३ : २८)

सुरक्षा संस्था

अहिंसक साधनबाट सामुदायिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने क्षमता विश्वमा उपस्थित भिन्न-भिन्न संस्थाहरूले दर्साएका छन् । जस्तो कि जापानमा नागरिकहरू सशस्त्र हुँदैनन् । यसैगरी बिना हतियारको ब्रिटिस पुलिस, फिनल्याण्डका जेलका निशस्त्र पालेहरू, फिलिपिन्सको 'हतियारविहीन' शान्तिक्षेत्र, जर्मनीको हतियाररहित नागरिक सुरक्षा संगठन तथा यस्ता अहिंसक संगठन जुन क्षेत्रमा शान्तिपूर्ण हस्तक्षेप गर्दछन्, तिनीहरू पनि यसै श्रेणीमा पर्दछन् (मोजर पुआंगसुवान तथा वेबर २०००, माहोनी तथा इगुरेन १९९७) । यसमा हतियारमुक्त विश्वको प्राप्तिका दिशामा सरकार तथा नागरिक संगठनद्वारा चलाइने विभिन्न आन्दोलन जसको उद्देश्य पारमाणविक, जैविक तथा रासायनिक हतियारलाई समाप्त गर्नु हो तथा हाते बन्दुक, लडाइँका हतियार एवम् बारुदी सुरुङमा प्रतिबन्ध लगाउनु जस्ता पक्षलाई पनि सामेल गर्नुपर्दछ । यस्ता संगठनहरूमा 'शान्ति र सम्झौताको केन्द्र' छ जसको स्थापना कोस्टारिकाका पूर्व राष्ट्रपति तथा १९८७ को नोबेल शान्ति पुरस्कारबाट सम्मानित अस्कर एरियास सांचेजले गरेका थिए । हतियार व्यापारलाई समाप्त गर्ने आन्दोलन 'Movement to Abolish Arms Trade' जसको स्थापना फिलिपिंसमा रोनाल्डो पेको र हैदि वाई. योराकद्वारा गरिएको थियो । उनैको अनुभवबाट प्रेरणा लिएर यो संस्था प्राकृतिक बन्दुकबिहिन समाज, दास ब्यापार रोक्न तथा लोपोन्मुख जातिको रूपमा मानव जातिलाई बचाउनमा लागेको छ (विलाविन्सेन्सियो - पारोम १९९५) ।

शोध संस्थाहरू

पश्चिममा अल्बर्ट आइन्सटाइन संस्थान (बोस्टोन, मेसेचुसेट्स) जसको स्थापना जीन शार्पद्वारा गरिएको हो । यसले सम्पूर्ण विश्वमा लोकतन्त्रका लागि संघर्ष, सुरक्षा तथा न्याय विषयमा शोध गर्दछ । पूर्वमा गान्धीवादी अध्ययन संस्थान (वाराणसी, भारत) जसको स्थापना जयप्रकाश नारायणले गरेका थिए । यसले अहिंसक सामाजिक परिवर्तनलाई बढावा दिनका लागि समाज विज्ञानमा शोधलाई जोड दिन्छ । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा थियोडोर एल. हर्मनद्वारा स्थापित अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति अनुसन्धान संगठन (International Peace Research Association – IPRA) को अहिंसावादी आयोगले अहिंसक अन्तरराष्ट्रिय शोध, शिक्षा र कार्यको अनुभवलाई एक-आपसमा बाँड्नका लागि सहयोग गर्दछ ।

समस्या समाधान गर्ने संस्थाहरू

अहिंसाको सिद्धान्तअनुसार समस्याको समाधान गर्नमा समर्पित संस्थानहरूमा एमनेस्टी इन्टरनेसनल (मानव अधिकारको सुरक्षा तथा मृत्युदण्डलाई समाप्त गर्नु), ग्रिनपिस इन्टरनेशनल (वातावरणको सुरक्षा तथा परमाणु हतियारलाई समाप्त गर्नु), वार रेसिस्टर्स इन्टरनेसनल (सेनामा जबर्जस्ती गरिने भर्नाप्रति अर्न्तआत्मामा आधारित विरोधको रक्षा र युद्धसम्बन्धी सम्पूर्ण तयारीको विरोध), र मेडिसिन सान्स फ्रन्टियर्स (हिंसाको शिकार मानिसको मानवीय-चिकित्सकीय देखभाल) आदि सामेल छन् ।

सञ्चार माध्यम

सञ्चार माध्यमको क्षमताहरू जो कि अहिंसाको परिप्रेक्ष्यमा, स्थानीय तथा भूमण्डलीय अवस्थाको सूचना दिन्छ एवम् ती माथि टिप्पणी गर्ने बरिष्ठ पत्रकार कोलमेन मेकार्थी (१९९४) का कार्य एवम् विश्वका विभिन्न भागमा प्रकाशित हुने प्रकाशनहरूमा उद्धृत गरिएको छ । यसमा समावेश छन् - 'Day by Day', ब्रिटेनको शान्ति समर्थक पार्टी 'फेलोसिप पार्टी' को मासिक प्रकाशन जसले प्रेस, कला एवम् खेलहरूमा आफ्नो विचार व्यक्त गर्दछ । बैंककको बुद्धिस्टहरूको 'सिड्स अफ पिस, अन्तर्राष्ट्रिय पीस न्यूजः फर नन्भायोलेन्ट रिभ्योलुसन (अहिंसक आन्दोलनका लागि शान्ति समाचार) लण्डन, फ्रान्सको मासिक पत्रिका 'अहिंसाको सत्यता'' (मोन्टागिस), इटलीको 'एजीओन ननभायेलेन्टा' (भेरोना), जर्मनीको ग्रासवर्टजेल रिभोलुसन (ओल्डनवर्ग) र अमेरिकी पत्रिकाहरू फेलोसिप (न्याक, न्यूयोर्क) र ननभायोलेन्ट एक्टिभिस्ट (न्यूयोर्क आदि । अन्य

पत्रिकाहरू जस्तै सोसल अल्टरनेटिब्ज (ब्रिसबेन, अस्ट्रेलिया), गान्धी मार्ग (नयाँ दिल्ली) र इन्टरनेशनल जर्नल अफ ननभायोलेन्स (वासिंगटन डि. सी.) आदिले विभिन्न सामाजिक विषयहरूमा अहिंसक बौद्धिकताको आह्वान तथा आदानप्रदान गर्दछन् । केही प्रकाशनहरू जस्तै नवजीवन (अहमदावाद, भारत), नयाँ समाज प्रकाशक (ब्लेन, वासिंगटन्), ननभायोलेन्स एक्चुलेट (पेरिस) र अरविस बुक्स (मेरीनल, न्युयोर्क) अहिंसक सामाजिक परिवर्तनको बारेमा शिक्षा दिने सम्बन्धी पुस्तकहरू प्रकाशन गर्दछन् ।

सांस्कृतिक संसाधन

अहिंसक सांस्कृतिक स्रोत कला र बौद्धिकताको यस्तो उपज हो जसले आत्मिक आनन्द प्रदान गर्दछन् र हामीलाई एक अहिंसक समाज प्रति प्रोत्साहन गर्दछन् । जस्तो कि लोकगीत (हामी सफल हुन्छौं –We Shall Overcome), ओपेरा (फिलिप ग्लासको संगीत नाटक 'सत्याग्रह'), उपन्यास (वरथा वान सट्नरको उपन्यास 'ले डाउन योर आर्म्स'), कविता (स्टीव मेजनको 'जोनीको गीत'), कला (क्याथे कोलविजको कृति 'सिड फर द प्लान्टिङ मस्ट नट बि द ग्राउण्ड') र चलचित्र (रिचर्ड एटनवराको फिल्म 'गान्धी') । अहमदावाद भारतमा मल्लिका साराभाईद्वारा स्थापित The Center for Nonviolence Through Arts ले दृष्य मञ्चका कार्यक्रम तथा साहित्यिक कलाहरूमा सिर्जनात्मक अहिंसक सामञ्जस्यका माध्यमबाट सामाजिक परिवर्तनको प्रयत्न गर्दछ ।

अहिंसक राजनैतिक संघर्ष

यो विषय इतिहासका लागि नयाँ कुरा नभए तापनि यसको बृद्धि बीसौं शताब्दीको दोस्रो पाटोमा अहिंसक राजनैतिक संघर्ष र अहिंसक मानव क्षमता अझै बढी भएको पाइन्छ । जीन शार्पका अनुसार अहिंसक संघर्ष १९८० सम्म धेरै मानिसहरूका लागि अविचारणीय थियो र अहिंसक संघर्ष अथवा जनताको शक्ति एक दशकमा सम्पूर्ण विश्वमा राजनीतिको दिशा निर्धारित गर्ने एक प्रमुख शक्ति बन्नेछ भन्ने कुरा पनि अविचारणीय नै थियो (शार्प १९८९ : ४) । सन १९७० देखि १९८९ का बीचमा शार्पले कमसेकम निम्नलिखित स्थानहरूमा उल्लेखनीय संघर्ष हुने उल्लेख गरेका छन् - अफ्रिका (अल्जेरिया, मोरक्को, दक्षिण अफ्रिका र सुडान), एशिया (वर्मा, चीन, भारत, जापान, दक्षिण कोरिया, पाकिस्तान, फिलिपिंस र तिब्बत), अमेरिका (अर्जेन्टिना, बोलिभिया, ब्राजिल, चिली, हैटी, मेक्सिको, निकारागुआ, पनामा र संयुक्त राज्य अमेरिका), युरोप (

इस्टोनिया, फ्रान्स, पूर्वी र पश्चिमी जर्मनी, हंगेरी, आयरल्याण्ड, लात्भिया र युगोस्लाभिया), मध्यपूर्व (इजरायल अधिनस्त प्यालेस्टाइन) र प्रशान्त महासागरीय क्षेत्र (अष्ट्रेलिया र न्यू केलेडोनिया) । १९८९ बाट अहिंसक मानिसहरूको शक्ति प्रदर्शनबाट पूर्व सोभियत संघ, पूर्वी युरोप, बाल्टिकका गणराज्य र मंगोलियामा एकदलीय कम्युनिस्ट शासन समाप्त गर्नमा, जर्मनीको शान्तिपूर्ण पुनर्गठनमा र दक्षिण अफ्रिकामा रंगभेदको चरित्र लागू गर्ने सरकारको समाप्तिमा महत्वपूर्ण योगदान मिलेको छ ।

यी सबै अहिंसक आन्दोलन पूर्णतया हिंसामुक्त भएका थिएनन् । केहीलाई निर्दयतापूर्वक दबाइएको थियो । जस्तो कि १९८८ मा बर्मामा तथा १९८९ मा चीनमा । केही टिप्पणीकार हत्या र हिंसाको धम्की नै यी आन्दोलनको सफलताको कारण मान्दछन् । तर पनि यो आन्दोलन अमेरिका, फ्रान्स, रुस, चीन र अन्य हिंसक क्रान्ति भन्दा भिन्न छन् । भारतको गान्धीवादी स्वतन्त्रता आन्दोलन जसले विश्वबाट उपनिवेशवादी शासनको अन्त्यका लागि योगदान दिएको थियो । त्यसै उदाहरणबाट शिक्षा लिएर संयुक्त राज्य अमेरिकामा रंगभेद विरोधी नागरिक अधिकारका लागि किंगको आन्दोलन, फिलिपिन्समा प्रजातन्त्रका लागि अहिंसक जनशक्ति आन्दोलन, परमाणु विरोध आन्दोलन, वातावरण बचाऊ कार्य र अन्य अनुभव विस्तारै विस्तारै अहिंसक आन्दोलनसँग सम्बन्धित एक व्यवहारिक रणनीति र प्रविधिको शक्तिशाली कोष निर्माण गरिरहेका छन् । यसका सट्टामा केही शासन प्रणालीहरू, जनताको अहिंसक माग तथा शान्ति, स्वतन्त्रता एवम् न्यायका विरोधमा पहिलेभन्दा बढी अहिंसात्मक प्रदर्शन गर्न लागेका छन् ।

यस्ता सत्ता परिवर्तन तथा संरचनात्मक परिवर्तनको क्षमता देखाउने ठूला र प्रभावकारी आन्दोलनका साथसाथमा अनेक सामाजिक आन्दोलन पनि भएका छन् जसले अहिंसक समाजको स्थापनाको उद्देश्यले विशेष परिवर्तन गरेका छन् । यस्ता आन्दोलनमा मृत्युदण्डको अन्त्य गर्ने आन्दोलन, गर्भपतनको विकल्प सम्बन्धी आन्दोलन, शहरी तथा ग्रामीण लडाईं झगडाका क्षेत्रमा अहिंसक सुरक्षाकर्मीको माग, युद्ध र द्वन्द्वलाई आर्थिक सहायता बन्द गर्ने, अल्पसंख्यक समूहको मानव अधिकार सुरक्षित गर्ने, पर्यावरणलाई नष्ट हुन नदिने माग तथा राजनैतिक, सैनिक, आर्थिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक परिवर्तनको आन्दोलन ।

ऐतिहासिक रूपबाट स्वतः बढ्नुको साथसाथै जीन शार्प (१९७३), जोन गाल्टुङ (१९९२; १९९६), ज्याक्स सेमेलिन (१९९३), माइकल रेण्डल (१९९४) तथा अन्य मानिसहरूमा नवीन अनुसन्धानका कारण अहिंसक आन्दोलन अधिक सिद्धान्तयुक्त र सिर्जनात्मक बनेको छ तथा विश्व संरचना व्यवस्थाबाट मद्दत पाएर फैलिएको र प्रसारित भएको छ ।

विश्वव्यापीकरणको यस युगमा, रक्तपातपूर्ण क्रियाकलापका बाबजुद पनि धेरै भन्दा धेरै अहिंसक आन्दोलन सुरु भएका छन् । साथै नविनीकरण तथा अनुकरणको प्रक्रियाका कारण फैलिएका छन् ताकि राज्य एवम् समाजद्वारा गरिएका हिंसा र अन्यायलाई चुनौति दिन सकियोस् (पावर्स तथा बोजेल १९९७, ज्यून्स कुर्त्ज तथा ऐशर १९९९, ऐकरमेन एवम् डु वाल २०००) ।

ऐतिहासिक कारण

इतिहास हाम्रा सामुमा अक्सर अत्यधिक हिंसाको बेलामा पनि अहिंसक क्षमताहरूको विशिष्ट अवस्था प्रस्तुत गर्दछ । यदि विश्वभरका अहिंसक अभिव्यक्तिहरूलाई एकत्रित गर्ने हो भने मानवका अहिंसक इतिहासको रचना गर्न सकिन्छ । यही इतिहासको केही अंशलाई आज पनि हामी देख्न सक्दछौँ ।

अहिंसक विश्वास तथा प्रतिबद्धतालाई दबाउन सकिँदैन । जुडाइज्म-इसाई इतिहासका दुई हजार बर्षमा छैटौँ आदेश 'तिमी कसैको पनि हत्या गर्ने छैनौँ' (एक्जोड., २०:१३) सरमन अन द माउन्ट (मेथ्यु ५: ३; ७:२७) र ईसालाई सुली चढाउनु जस्ता मौखिक या लिखित परम्परामा यो सिद्ध गर्दछ कि अहिंसक आदेश बारम्बार हत्याको साहसी बिरोधमा ज्वलन्त हुन्छ र चाहे अशिक्षित होस् वा विशेष अधिकार प्राप्त विशिष्ट वर्गको होस् यो कार्य त्यही मानवले गर्नेछ (ब्रोक १९६८; १९७०; १९७२; १९९०; १९९१ a; १९९१ b; १९९२) । यसै प्रकारको प्रयास २९ जुन १८९५ मा रुसका ७००० शान्तिवादी दुखोबोर किसानले सुनियोजित रूपमा तीन अलगअलग स्थानमा हतियार जलाएर गरेका थिए । यसो गरेकोमा उनीहरूलाई पीडा दिइयो र १८९९ मा ७५०० किसानहरू टल्सटायको सहयोगमा क्यानाडामा बसाईं सरे (तारासाफ १९९५: ८-९) । अहिंसक क्षमताको ऐतिहासिक जड अन्य सांस्कृतिक परम्पराहरूमा पनि पाइन्छन् । उदाहरणस्वरूप बौद्ध धर्ममा (होरिगन १९९६, पेज एवम् जिलियट १९९१), इस्लाममा (बनर्जी २०००, क्रो १९९०, इश्वरन् १९९१, किस्तैनी १९९०, पेज १९९३ a, सथा आनन्द १९९०, तैयबुल्ला १९५९) तथा यहुदी धर्ममा (श्वार्जचाइल्ड n.d, पोल्नर तथा गुडमेन १९९४, विलकक १९९४) ।

यसैप्रकार मोस्कास र चेम्बर्स (१९९३) ले आधुनिक लोकतन्त्रमा अन्तरआत्माको आधारमा युद्धको अस्वीकारलाई तुलनात्मक ऐतिहासिक अध्ययनबाट युद्धको बिरोधको बढी आधार गैर-साम्प्रदायिक, मानवीय र राजनीतिक हुन्छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । अहिले अहिंसाको निरपेक्ष आधार बनिरहेको छ । धार्मिक र धर्मनिरपेक्ष पक्ष,

सिद्धान्तवादी तथा व्यवहारवादी विचारकहरू हत्याको विरोधको दिशामा एउटै बिन्दुमा आइरहेका छन् ।

हाम्रो दोस्रो ऐतिहासिक अवलोकन यो हो कि आम रूपमा हिंसाका समर्थक शासकले पनि मृत्युलाई चुनौति दिने अहिंसाप्रति सहानुभूति प्रदर्शन गरेका छन् । उदाहरण स्वरूप पर्सियाका राजा फ्रेडरिक प्रथमद्वारा १७१३ मा सेनामा बलपूर्वक भर्ना गर्नबाट शान्ति चाहने मेनोनाइट मानिसहरूलाई छुट दिने निर्णय गरेका थिए । रुसमा केथरीन द्वितिय (१७६३) तथा अलेक्जेण्डर द्वितिय (१८७५) (ब्रोक १९७२: २३०, २३४, ४३६) ले पनि मेनानाइट जातिलाई समान रूपमा छुट दिएका थिए । १९१९ मा लेनिनले टल्सटायका सहयोगी बी.जी चेर्टकोभको आग्रहमा र बोल्सोभिक बि.सी बोन्च-ब्रुविचको सल्लाहमा टल्सटायवादी तथा अन्य शान्तिवादी धार्मिक समुदायलाई 'लालसेना' बाट छुटकारा दिएका थिए (जोजेफसन १९८५: १६२, कोपिटर्स र ज्वरेव १९९५) । बोल्सेभिकको पहिलो निर्णय सेनामा मृत्युदण्डलाई समाप्त गर्नु थियो । यस्ता निर्णयले साँचो रूपमा अहिंसक अवसर प्रदान गर्दछन् । जेरोम डी. फ्रैंकका अनुसार नेताहरूको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याएर शान्ति कायम राख्नमा एक प्रभावकारी योगदान दिन सक्दछ किनकि सत्ताको अनुसरण गर्नु जनताको प्रवृत्ति हो । कहिलेकाहीँ नेता सही नेतृत्व दिन्छन् तर अनुयायी उनीहरूसँग सँगसँगै हिँड्न सक्दैनन । जिमरिंग तथा हकिंसले पश्चिमी लोकतन्त्रमा मृत्युदण्डको समाप्ति सम्बन्धी आफ्नो एक अध्ययनमा उल्लेख गरेका छन्:

> मृत्युदण्डको समाप्तिले लगभग सदैब प्रजातन्त्रमा बहुमतको बिरोध सहनु पर्दछ । संयुक्त राज्य अमेरिकालाई छोडेर पश्चिमका सबै लोकतान्त्रिक देशहरूले फाँसीको सजायँलाई समाप्त गरिदिएका छन् । तर हामी यस्तो कुनै देशको बारेमा थाहा पाएका छैनौँ जहाँ फाँसीको सजायँलाई समाप्त गरिएको छ र त्यसको समाप्तिको समर्थनमा कुनै लोकतान्त्रिक मतैक्यता भएको होस् । यसको अन्त्य भएको भए पनि सार्वजनिक विरोध त दीर्घकालसम्म नै रहिरहनेछ । (१९८६: XVI)

तर पनि अहिंसक सामाजिक परिवर्तनका लागि राजनैतिक नेतृत्वको महत्वमाथि ध्यान दिनुको (पेज १९७७, वर्न्स १९७८) अर्थ यो होइन कि बहुसंख्यक अहिंसक मानिसहरूमा बढिरहेको तागत र शक्तिमा ध्यान नदिएको चाहिँ होइन ।

तेस्रो ऐतिहासिक तथ्य यो हो कि - अहिंसाप्रतिको समर्पण दुःखकष्टका अन्य रूपको समाप्तिको प्रयास तथा समाजमा जीवनप्रति सम्मानजनक परिवर्तन ल्याउनसँग गहन रूपमा सम्बन्धित छ । अहिंसाको अर्थ उदासीन र निष्क्रिय हुनु होइन । उदाहरणका लागि जैन अहिंसाको बिस्तृत दायरामा पशु, पक्षी तथा जीवनका अन्य रूपको रक्षा गर्नु

पनि सामेल छ (टोबियस १९९१) । महत्वपूर्ण संरचनात्मक परिवर्तन ल्याउने प्रयासका रूपमा अहिंसाको भूमिकालाई भारतको गान्धीवादी आन्दोलनमा देख्न सकिन्छ । यो केवल राजनैतिक स्वतन्त्रतामा मात्र देखिने होइन यसलाई गरीब, महिला, अल्पसंख्यक जाति र अर्न्तसामुदायिक सम्बन्धलाई प्रभावित गर्ने आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक परिवर्तनमा पनि देखिन्छ । यसैप्रकार संयुक्त राज्य अमेरिकामा अहिंसक किंगियन (मार्टिन लुथर किंग) आन्दोलन स्वतन्त्रता तथा प्रजातीय समानताको खोज, संरचनामा न्यायका बाधाहरूलाई समाप्त गर्ने प्रयास तथा अमेरिकी समाजमा गरिबीसँग लडाईँका कार्यसँग सम्बद्ध भएको छ ।

अहिंसक क्षमताको प्रमाण, हिंसक आधुनिक राष्ट्र र राज्यका इतिहासमा पनि देख्न सकिन्छ । संयुक्त राज्य अमेरिका यसको उदाहरण हो । यहाँ प्रमुख हिंसक परम्पराहरूको तुलनामा अहिंसक परम्परालाई अपूर्ण रूपमा नै व्यक्त गरिएको छ । यसैले राजनीतिशास्त्रका अधिकांश विद्यार्थीहरू यसबाट अपरिचित छन् । अहिले नयाँ शोध यसको उपस्थितिको अकाट्य प्रमाण प्रस्तुत गरिरहेका छन् (ब्राक १९६८, कुने र माइकलवस्की १९८७, हाकले र जुह्न्के १९९३, कपुर १९९२, कोहन १९८७, लिंड एवम् लिंड १९९५, अमेरिकी इतिहासकारहरूको संगठन १९९४, श्लीसेल १९६८, ट्रु १९९५, जिन १९९०) ।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा अहिंसा

संयुक्त राज्य अमेरिकाको निर्माणमा अहिंसाको तत्व बिद्यमान थियो । यसको सुरुवात स्वदेशी मानिस तथा शान्तिवादी आप्रवासीका बीचको शान्तिपूर्ण सम्बन्धका वातावरणमा भयो । ७० बर्षभन्दा बढी समयसम्म (१६८२-१७५६) डेलावयर इन्डियन्ससँग सैनिक रहित पेन्सिलभानियाका शान्तिवादी क्वेकर समुदायका मानिसले आगन्तुक मित्रका लागि ढोका खुला राख्ने तथा दुश्मनीसँग सम्बन्धित अफवाहका बारेमा आपसी सल्लाह गर्ने सन्धिको पालन गरे (ब्रोक १९९०: ८७-९१) । क्रान्तिपूर्व सैनिक सेवामा धार्मिक अन्तर्आत्माको आवाजमा हत्याको बिरोधको प्रावधान तेह्रमध्ये बाह्र उपनिवेशमा रहेको थियो । सबैभन्दा उदार रोड टापुमा (१६७३) थियो जहाँ ती मानिसहरूलाई छुट दिइयो जसको धार्मिक आस्थामा प्रशिक्षण दिन, शस्त्र उठाउन, लडाईँका लागि एकत्रित हुन तथा हत्या गर्नु हुँदैन भन्ने थियो । राज्यले नै आदेश दिएको थियो कि यस्ता व्यक्तिलाई दण्डस्वरूप शुल्क, दण्ड र न त जेलकै सजायँ नै दिइनेछ (कोहन १९८७ : ८) ।

अहिंसा उदीयमान राष्ट्रका वैधानिक विचारमा पनि उपस्थित थियो । १७८९ मा महाद्विपीय कांग्रेसद्वारा पास गरिएको प्रथम कानूनमध्ये एक अहिंसक धार्मिक शुद्धीका

लागि थियो जसमा 'हिंसा नगरौँ' को आग्रह थियो । (कोहन १९८७ : १०, १३) । त्यस विचार विमर्श जसद्वारा अमेरिकी संविधानमा 'बिल अफ राइट्स' लाई १९८९ मा सामेल गरिएको थियो जसलाई प्रतिनिधि सभाका सदस्य जेम्स मेडिसनले धारा २ मा प्रस्तावित गरेका थिए कि प्रत्येक नागरिकलाई हत्या गर्नबाट मनाहीको अधिकार हुनेछ । कुनै पनि व्यक्ति जसलाई यदि उसको धर्मले हत्या गर्नबाट बन्देज गर्दछ भने उसलाई शारीरिक रूपबाट सैनिक सेवाका लागि बाध्य गर्न सकिँदैन (कोहन १९८७ : ११) । मेडिसनको प्रस्ताव प्रतिनिधि सदनद्वारा स्वीकृत भयो तर सिनेटको राज्य अधिकारको सुरक्षा सम्बन्धी समितिले यस कुरामा बिरोध गऱ्यो र भन्यो कि राज्यको सैनिक व्यवस्थामा केन्द्रीय नियन्त्रण हुनुहुँदैन ।

अमेरिकी क्रान्ति (१७७५-८३) मा विभिन्न जाति एवम् धर्म मान्ने उपनिवेशहरूमा दुवै पक्षका तर्फबाट हत्याको निषेध कायम थियो । बाइबल पढ्ने एक ब्रिटिस सैनिक थोमस वाटसनले सुरुमा हिंसाको त्याग गरे र पछि मेसेचुसेट्सको एक बरिष्ठ क्वेकर बने (ब्रोक, १९६८ : २८०-८१) । ब्रिटिस घेराउ तथा त्यसपश्चात् अमेरिकीद्वारा बोस्टन घेराउका क्रममा (१७७४-७६), शान्तिवादी क्वेकरहरूले एक अर्काका बिरुद्ध लडिरहेका जनरल वासिङ्टन तथा होवेमाथि नागरिक तथा शरणार्थीलाई मानवीय सहायता उपलब्ध गराउने अनुमति दिनका लागि दबाब दिए (ब्रोक १९६८ : १९३-९४) । अप्ठ्यारोका बीचमा पनि अहिंसक भावनाको सहायता र सम्मान गरियो ।

अहिंसक संघर्षबाट स्वतन्त्रता प्राप्त गर्न सम्भव छ भन्ने कुरा असम्भव छैन (कन्सर तथा अन्य १९८६) । चार्ल्स के ह्विप्पलले आफ्नो कृति 'क्रान्तिकारी युद्धका खराबीहरू' (Evils of the Revolutionary War १८३९) मा लेखेका छन् - यदि हामीले हतियार उठाउँदैन्थ्यौँ भने हामीले समयमै, सम्मानजनक र प्रभावकारी रूपमा स्वतन्त्रता प्राप्त गर्न सक्ने थियौँ । हाम्रा तरीकाहरू पहिलो त अन्यायपूर्ण कुराको तत्कालै र भद्र अवज्ञा, दोस्रो, खेद प्रकट र पुनः सच्चाउने माग, तेस्रो धैर्यता र शान्तिपूर्वक रूपमा आफूहरूमाथि गरिएको हिंसाको सहन गर्नु (२) । ह्विप्पलको अहिंसक संघर्षको शक्तिको विश्लेषण मूलतः गान्धी र जीन शार्प (१९७३) को विचारको पूर्व छायाँ हो । अहिंसक शान्तिका लाभहरूको गणनामा ह्विपल अनुमान लगाउँदछन् कि केवल केही मानिस मारिन्छन् (सम्भवतः १००० नेता, १०,००० पुरुष, स्त्री र बच्चाहरू भने जबकि अर्कोतिर आठ वर्षसम्म चलेको युद्धमा १००,००० मानिसको मृत्यु भयो); युद्धको आर्थिक लागत (१३५ मिलियन डलर) र सैनिकीकरण (३०० मिलियन डलर) को खर्च बचाउन सकिन्छ । त्यस्तै नयाँ राष्ट्रको आध्यात्मिक एवम् नैतिक आधारशिला पनि अधिक उच्च स्तरमा स्थापित गरिएको हुने थियो । यसका अतिरिक्त अमेरिकी क्रान्तिकारी र दासत्वकरणका संस्थाहरू पनि जारी रहँदा यस देशका मूल बासिन्दालाई ठग्ने, भ्रष्ट गर्ने

र समाप्त गर्ने दिशामा अघि बढ्न सक्दैनथे । साथै मृत्युदण्ड समेत हिंसा र प्रतिशोधलाई आफ्नो सरकारको अंगको रूपमा सामेल गर्दैनथे (१०) ।

गृहयुद्धभन्दा पहिला अहिंसा विद्यमान थियो । दुखकष्ट सहँदै बलिदानलाई स्वीकार गर्दै देशभक्तहरूले इंग्ल्याण्ड (१८३२) तथा मेक्सिको (१८४५) सँगका युद्धहरूमा शान्तिका लागि कार्य गरे । उनीहरूले नारी अधिकार र दासप्रथाको अन्त्य गर्नका लागि कार्य गरे । यस्ता देशभक्तमा स्त्री र पुरुष, सेता तथा काला एवम् धार्मिक तथा धर्मनिरपेक्ष पनि सामेल थिए (कुनी तथा माइकलवस्की १९८७: २०-३३, लिंड र लिंड १९९५: १३-४१) । दासप्रथा उन्मुलनको अहिंसक प्रयास उत्तरी राज्यका विधान सभामा दासमुक्ति कानूनलाई पारित गर्नमा सफल रह्यो । क्वेकर जोन बुलमेन जस्ता क्वेकरले गरेका आरम्भिक प्रयासलाई जारी राखियो (१९७०-७२) । सीमावर्ती तथा दक्षिणी राज्यहरूमा दासका मालिकलाई आध्यात्मिक अथवा आर्थिक प्रभावबाट आफ्नो दासलाई मुक्त गर्नका लागि मनाइयो । यसरी हेर्दा अहिंसात्मक मार्गबाट पनि मुक्ति र स्वतन्त्रता सम्भव थियो । बेलायतमा १७७७ मा दासप्रथालाई समाप्त गरियो, १८०७ मा दासको व्यापार गर्न बन्देज गरियो र १८२३ मा सम्पूर्ण ब्रिटिस साम्राज्यमा दासप्रथा माथि प्रतिबन्ध नै लगाइयो । संयुक्त राज्य अमेरिकामा पनि दासप्रथालाई शान्तिपूर्ण तरीकाबाट समाप्त गर्न सकिने थियो यदि अमेरिकाले पनि क्यानडाले जस्तै मातृदेशसँग सम्बन्ध राखेको भए ।

गृहयुद्धका क्रममा (१८६१-६५) युद्ध विरोधीहरूको दुर्व्यवहारको फलस्वरूप (जसमा यातना, जेलमा हाल्ने, फाँसी दिने र हत्या गर्ने सामेल छन्) अर्न्तआत्माको आवाजका आधारमा हत्या नगर्ने अधिकार १८६२ को परिसंघीय तथा १८६४ को संघीय कानूनका मस्यौदामा सामेल गरियो । यद्यपि यी कानूनलाई असमान रूपमा तथा प्रतिशोधको भावनाले तल्लो स्तरमा नै लागू गरियो, तथापि व्यक्तिगत मामलामा गरिने अपीललाई राष्ट्रपति अब्राहम लिंकन, युद्ध सचिव एडविन स्टेन्टन, परिसंघका अतिरिक्त युद्ध सचिव जोन ए केम्पबेलद्वारा सहानुभूतिपूर्वक स्वीकार गरियो (मोस्कस तथा चेम्बर्स १९९३ : ३०-१) । युद्धको उतारचढावका बीचमा पनि टेनिसी डिसाइपल्स अफ क्राइस्टले सफलतापूर्वक सुरुमा परिसंघका राष्ट्रपति जेफरसन डेवीससँग र फेरि संघका सैनिक गभर्नर एन्ड्रयु जोन्सनसँग आवश्यक सैनिक सेवाबाट छुट प्राप्त गरेका थिए । आफन्तहरूकै बीचमा भएको रक्तपातपूर्ण गृहयुद्धमा पनि अहिंसक चेतनाले आफ्नो निश्चय स्पष्ट गऱ्यो र दुवै पक्षबाट भिन्नभिन्न किसिमको समर्थन प्राप्त गऱ्यो ।

औद्योगिकीकरणबाट साम्राज्यवादी विस्तार र फेरि बिसौँ शताब्दीका विश्वयुद्धहरू भन्दा पछिका दिनहरूमा पनि अहिंसा बिद्यमान रहेको छ । मालिक, प्रहरी, राज्य र मजदुर हिंसाको बाबजुद पनि अमेरिकाका मजदुरलाई संगठित गर्ने र तिनीहरूको स्थिति

सुधार्नेसँग सम्बन्धित आन्दोलन पूर्णरूपमा अहिंसक रहेका छन् । यो मजदूरहरूको सशस्त्र क्रान्ति थिएन । महिला आन्दोलन, जसको फलस्वरूप जीनेट रेन्कन कांग्रेसमा रिपब्लिकन पार्टीबाट निर्वाचित पहिलो प्रतिनिधिको रूपमा १९१६ मा चुनिएकी थिइन् । यो पनि अहिंसक सूचक नै हो (जोसफसन १९७४) । १९१७ मा ४९ पुरुष सहयोगी तथा ६ सिनेटरसँग मिलेर उनले संयुक्त राज्य अमेरिकाको प्रथम विश्व युद्धमा सामेल हुने निर्णयका बिरुद्ध मत दिइन् । १९४० मा पुनर्निर्वाचित भएपछि दोस्रो विश्वयुद्धमा अमेरिका सामेल हुने कुराको एकमात्र बिरोधी उनै थिइन । ८८ बर्षको उमेरमा उनले जीनेट रेनकिन ब्रिगेडको नेतृत्व गर्दै ५००० महिलाहरूका साथमा वासिंगटनमा च्याली गरिन् ।

प्रथम विश्वयुद्धका क्रममा ४००० अमेरिकी अनिवार्य सैनिक सेवामा नियुक्त सैनिकले युद्धमा हत्या गर्न अस्वीकार गरिदिए । १३०० ले गैर युद्ध सैनिक सेवा अपनाए जसमा धेरै जसो चिकित्सकीय सेवामा रहे, १५०० कृषि श्रमिकको रूपमा नियुक्त गरिए, ९४० जनालाई सैनिक प्रशिक्षण इकाईबाट अलग राखियो र ४५० कट्टर युद्धबिरोधी जसले कुनै पनि प्रकारको हत्यामा सहयोग गर्न अस्वीकार गरेका थिए तिनीहरूलाई कोर्ट मार्शल गरेर सैनिक जेलमा हालियो, जहाँ १७ जनाको कठोर यातना र विमारीका कारण मृत्यु भयो (मस्कोज र चेम्बर १९९३: ३४-५, फोन १९८७: ४२, लिंड र लिंड १९९५: ९१ - ११७, श्लिसेल १९६८: १२८-१७५) ।

दोस्रो विश्वयुद्धका क्रममा जबर्जस्ती भर्ना गरिएका सैनिकहरू मध्ये ७२,३५४ पुरुषहरूले अर्न्तआत्माको आवाज सुनेर युद्धको विरोध गर्ने निधो गरे, २५,००० ले गैर लडाकुका रूपमा सेवा गरे, २१३ धार्मिक सम्प्रदायका ११,९९६ पुरुषलाई १५१ नागरिक सेवा शिविरमा कार्य गर्नका लागि स्वीकृति दिइयो (परिशिष्ट डी) र ६०८६ पुरुषहरूले कुनै पनि प्रकारका युद्धमा भाग लिन अस्वीकार गरेकोले तिनीहरूलाई जेलमा हालियो । जेल सजायँ पाउने मध्ये तीन चौथाई 'जेहोवाका साथी' थिए (एण्डरसन १९९४: १-२, मस्कस र चेम्बर्स १९९३: ३७-८, कुने र माइकलवस्की १९८७: ९४-५, गारा र गारा १९९९) ।

अमेरिकी समाजमा अहिंसक क्षमता बारम्बार देखिएको छ । परमाणु युगीन शीत युद्धमा (१९४५ - ९१), दोस्रो विश्वयुद्धमा, गृहयुद्धमा, प्रथम विश्वयुद्धमा तथा अमेरिकी इतिहासको चौथो र पाचौँ भीषण रक्तपातयुक्त युद्धमा, भियतनाम (१९६४-७५) र कोरिया (१९५०-५३) मा । अमेरिका तथा सोभियत संघका बीच भएको शीतयुद्धका संघर्षमा विश्वभर लगभग २ करोड मानिस क्रान्तिकारी, क्रान्तिकारी विरोधी र भूराजनैतिक आक्रमणका बलि चढे । कोरिया युद्धमा २२,५०० अनिवार्य रूपमा भर्ना भएका सैनिकले हत्या गर्न अस्वीकार गरे । भियतनाम युद्धका विपक्षमा भएको बिरोधमा

धेरै संख्यामा सैनिकहरूले धर्मनिरपेक्षताको आधारमा हत्या गर्न अस्वीकार गरिदिए (मोस्कास तथा चेम्बर्स १९९३: ३९-४३) । १९७२ मा सैनिक भर्ना गरिएका अधिकांश युवा नैतिक आपत्ति जनाउनेहरू थिए, युद्धका लागि तयार सैनिक थिएनन् । अर्कोतर्फ युद्ध बिरोधीहरूले भियतनाम युद्धका क्रममा नाम लेखाउन अस्वीकार गरे । कोही जेल गए त कोही विदेशतिर पलायन भए । यसप्रकार यी मानिसहरूले इतिहासको त्यो मोडलाई पुनः पल्टाइदिए जसमा अरु देशका मानिसहरू अनिवार्य सैनिक सेवाबाट मुक्ति पाउनका लागि अमेरिका आउने गर्दथे । भियतनामको नरसंहारका बीचमा निशस्त्र नैतिक बिरोधी जो चिकित्सा सम्बन्धी सेवा लगायतका असैनिक भूमिकामा थिए उनीहरू युद्ध त्याग्नका लागि अझै दृढसंकल्पित भए (Gioglio १९८९) ।

शीतयुद्धको अन्तिमकालमा इराकका विरुद्ध पश्चिमी खाडीमा अहिंसक विश्वास अझै तीब्र भयो (१९९१) । यो समयमा नागरिकको बिरोधको सवाल पनि थिएन, सैन्य सेवामा अनिवार्य भर्नाको नियम पनि प्रभावकारी थिएन, यो सेवारत सशस्त्र तथा संरक्षित सैनिकको सेवाको क्रम नै थियो । तर उनीहरूले पनि हत्याको बिरोध गरे । त्यसरी बिरोध गर्ने ५० नौसैनिकलाई कोर्ट मार्सल गरियो र जेलमा हालियो (मोस्कस तथा चेम्बर्स १९९३: ४४) ।

मृत्युदण्डलाई समाप्त गर्ने प्रयास अमेरिकी इतिहासमा अहिंसक क्षमताको प्रतीक हो । मृत्युदण्ड योग्य अपराधको संख्यामा कमी आउनाको साथै आरम्भिक औपनिवेशिक कालमा मिचिगन राज्यद्वारा राजद्रोह बाहेक अन्य अपराधका लागि मृत्युदण्डलाई समाप्त गरियो (१८४६) र रोड टापु (१८५२) एवम् विस्कन्सिन (१८५३) मा यसको पूर्ण समाप्ति गरियो । साथै वर्तमान समयमा ५० राज्यमध्ये १४ राज्य तथा कोलम्बियामा मृत्युदण्ड समाप्त गरिनुले यस कुरालाई दर्साउँदछ कि अमेरिकावासी सामूहिक रूपबाट एवम् युद्धमा व्यक्तिगत रूपबाट हत्या गर्न अस्वीकार गर्न सक्दछन् । यी सबै बाहेक अहिलेसम्म संघीय स्तरमा सर्बोच्च न्यायालयद्वारा यो निश्चित गर्न बाँकी छ कि नागरिकको हत्या अमेरिकी संविधानको उल्लंघन हो (जिमरिंग र हकिन्स १९८६) ।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा अहिंसक क्षमताका अन्य आधारहरू यी छन् - परमाणु हतियारमुक्त समाजका लागि संघर्ष (तरबार हलोमा परिवर्तन आन्दोलन), एउटा त्यस्तो समाज जहाँ गरिबीलाई प्रयोग गरेर सैन्य हिंसा हुँदैन (क्याथोलिक मजदुर आन्दोलन), नारी मुक्तिका लागि अभियान र एक स्वतन्त्र एवम् न्यायपूर्ण समाजमा अफ्रिकी-अमेरिकी एवम् अन्य जातिहरूमा समानता ल्याउनका लागि अहिंसक सामाजिक परिवर्तनसम्बन्धी किंगियन आन्दोलन । १९३६ मा अफ्रिकी-अमेरिकी नेताहरूको भेटका क्रममा गान्धीलाई भनियो कि उनको अहिंसाको सन्देश 'निग्रो अध्यात्म' मा स्पष्टसँग प्रतिध्वनित भइरहेको

छ र अफ्रिकी-अमेरिकी मानिसहरू यसलाई स्वीकार गर्न तयार छन् । गान्धीले प्रत्युत्तरमा भने कि हुन सक्छ कि अहिंसाको बिशुद्ध सन्देश शायद निग्रो जातिको माध्यमबाट नै पूरै विश्वमा फैलियोस् (कपुर १९९२: ८९-९०) । यसप्रकार गान्धीवादी, किंगियन तथा विश्वका अरु आन्दोलनका बीच परस्पर सम्बन्धद्वारा तथा स्वदेशी तथा आप्रवासी शान्तिवादी जड्को माध्यमबाट अमेरिका विश्वका अहिंसक इतिहाससँग जोडिएको छ ।

आफ्नो प्रबल हिंसायुक्त राजनीतिक परम्पराका बाबजुद अमेरिकी समाजको अहिंसक जड औपनिवेशिक युगदेखि लिएर आजसम्म प्राणीमात्रको सम्मान गर्ने नीतिको विशाल आग्रहमा देखिन्छ । यसका साक्षी प्रमाण पनि देखिन्छन् । जस्तो कि युद्धमा हिंसाको बिरोध, मृत्युदण्डको विरोध, गर्भपतनको बिरोध, निशस्त्रीकरणको माग, सैन्यीकरण तथा हिंसक भूमण्डलीय शक्ति लागू गर्ने कुराको बिरोध, अर्थशास्त्रको संरचना, परिवर्तनका अहिंसक कार्य, प्रजाति सम्बन्ध, महिला अधिकार तथा सांस्कृतिक पहिचान एवम् धार्मिक, कलात्मक र साहित्यिक अभिव्यक्तिमा (टु १९९५) अहिंसक साक्षी देखिन्छ । वेल्सको शान्तिवादी पार्टी 'प्लेड सिमरो' का संस्थापक ग्वेनफोर इभान्सले वेल्सका बारेमा भनेका थिए - अमेरिकी इतिहासमा पनि यस्ता तत्व कायम छन् जसले 'अहिंसक देशभक्ति' अथवा 'अहिंसक राष्ट्रियता' को निर्माण गर्न सक्दछन् (इभान्स १९८२) । 'सुन्दर अमेरिका' यसको राष्ट्रिय गीत बन्न सक्दछ, 'हामी सफल हुनेछौँ' यसको प्रणय गीत तथा 'अहिंसक विश्वमा अहिंसक अमेरिकाको ईश्वरले आशिर्वाद दिउन्' यसको प्रार्थना बन्न सक्दछ ।

अहिंसक जीवन

मूलरूपमा अहिंसक समाजको जड मानवमात्रको जीवन बृत्तान्तमा नीहित छ । स्त्री र पुरुषले, एक्लै या समूहमा, नाम कमाएर वा अञ्जान बनेर, भूतकालमा र आज पनि यही सम्भावना दर्साएको छ कि हत्या नगर्ने प्रतिबद्धताका साथमा नै सकारात्मक सामाजिक परिवर्तन सम्भव छ । यसलाई अहिलेसम्म जो जो थोरै मानिसले मात्र गर्न सकेका थिए अरु बाँकीले पनि गर्न सक्दछन् ।

पेरिसको संग्रहालय Mussiee d' Art Moderne de La Ville de Paris को प्रवेशद्वारमा राउल डफीको एउटा चक्राकार भित्तेचित्र छ, जसमा बिजुलीको खोज तथा प्रयोगमा योगदान दिएका प्राचीनकालदेखि लिएर आधुनिक युगका वैज्ञानिकहरू र तिनीहरूको आविष्कारलाई देखाइएको छ । यसैप्रकार हामी ती अहिंसावादी राजनीतिशास्त्रीको पनि कल्पना गर्न सक्दछौँ जसले विश्वस्तरमा अहिंसक

राजनीतिशास्त्रको अध्ययनको आत्मा, सिद्धान्त तथा व्यवहारमा योगदान दिएका छन् । जोसेफसन (१९८४) द्वारा संग्रहित आधुनिक शान्तिवादी नेताहरूको जीवन बृत्तान्त कोषमा १८०० देखि १९८० को बीचका ३९ देशका ७१७ जना व्यक्तिको जीवन संग्रह छ जसमा विश्व धरोहरका झलकहरू देख्न सकिन्छ । ११३४ पृष्ठ मध्ये एक एक पृष्ठ अहिंसक दुनियाको खोजीका लागि गरिने कार्य एवम् तरीकाको बारेमा सामान्य ज्ञान एवम् सोच्ने क्षमतामा बृद्धि प्रदान गर्दछ । हिंसाको अस्थाई स्वीकारोक्ति देखि लिएर अहिंसक सिद्धान्तप्रति पूर्ण समर्पणको मूल्य यस बृत्तान्तमा पाइन्छ । यदि यस निरीक्षणलाई ऐतिहासिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक र समकालीन रूपमा बिस्तार गर्ने हो भने यसले अहिंसक साहस र प्रतिबद्धताको वैश्विक धरोहर दर्साउँदछ र प्रेरित गर्दछ । त्यसैले विश्वस्तरमा अहिंसक जीवनलाई खोज्नु र त्यसको अनुभव बाँड्नु आवश्यक छ ।

अहिंसक जीवन देश, काल एवम् संस्कृतिको बन्धनबाट मुक्त छ एवम् त्यसमा प्रतिध्वनित छ । प्राचीन शासक यसका उदाहरण हुन् । मिश्रको नुबियामा जन्मेका फराओ शबाका (७६० - ६९५ इ.पू.) ले मृत्युदण्डलाई समाप्त गरिदिएका थिए (बेनेट १९८८: ११) । भारतमा बौद्ध शासक अशोकले कलिंग युद्धपश्चात् (२६२ इ.पू) जसमा १ लाख मानिस मारिएका थिए, १ लाख ५० हजार देश निकाला गरिएका थिए, असंख्य निर्दोष मानिसको हत्या गरिएको थियो र कैयौँलाई यातना दिइएको थियो । तर अन्ततः अशोकले युद्ध त्याग गरे र प्राणीहत्यालाई समेत निषेध गरे (चौधरी १९९७: ५२) । आध्यात्मिक नेताहरूको अहिंसाको उदाहरण पुस्तौँसम्म पनि सिर्जनात्मक अनुकरणीयतालाई देखाउँदछन् । बुद्ध, महाबीर, इसा मसीह, मोहम्मद, जर्ज फक्स, गुरु नानक, बहाउल्लाह र यस्तै अरु धेरै व्यक्तिहरू यस्तो उदाहरणमा पर्दछन् । व्यक्तिको हिंसाबाट अहिंसातर्फ लम्किने सम्बन्धी परिवर्तन आध्यात्मिक हो वा लौकिक, नाटकीय ढंगबाट हुने गर्दछ । सिपाही शान्तिवादी बन्दछन् (क्रोजर १९३८, तेन्दुलकर १९६७, खान १९९७, बोबाल्ट, गौचर्ड र मुलर १९८६, रसेल १९९७) । क्रान्तिकारीहरू अपराधलाई परित्याग गरिदिन्छन् (नारायण १९७५, बन्दना १९९८) । अन्तरआत्माको आवाजमा हत्याको निषेध गर्नेहरू सेनामा जबर्जस्ती भर्नाको बिरोध गर्दछन् (मस्कोज र चेम्बर्स १९९३) । न्यूजील्याण्डका अकीबाल्ड बेक्सटर (बेक्सटर २०००) ले मानवताका लागि प्रथम विश्वयुद्धमा सैनिकलाई बलपूर्वक भर्नाको बिरोधमा यातना सहे । बाइबलका अध्येता अष्ट्रियाका एक किसान फ्रैंज जगरस्टाटर ले जब हिटलरका लागि युद्ध गर्न अस्वीकार गरे तब उनको टाउको काटियो (जाहन १९६४) । अहिंसक रक्षकले हिटलरको महानरसंहार (Holocaust) बाट यहुदीहरूलाई बचाउनका लागि आफ्नो जीवन नै खतरामा पारे (फोजलमेन १९९४, हेली १९७९) । आधुनिक सैनिक औद्योगिक राज्यका व्यक्ति युद्धलाई नैतिक, भौतिक एवम् श्रम समर्थन दिनबाट पछाडि हटे (इभर्ट १९८९) ।

यसका साथै अन्य मानिसहरू पनि विध्वंसक हतियारलाई निष्क्रिय बनाउने कार्यको खोजीमा लागिरहेका छन् (नोर्मन १९८९, पोल्नर र ओ ग्रेडी १९९७) ।

लाखौँ मानिसले एक सानो ५ फुट ४ इञ्च अग्ला भारतीय मोहनदास करमचन्द गान्धीको अहिंसक नेतृत्वलाई स्वीकार गरे । सांस्कृतिक रूपबाट हिंसक पठानहरूले अहिंसावादी मुस्लिम नेता अब्दुल गफ्फार खानको नेतृत्व स्वीकार गरे (बनर्जी २०००, ईश्वरन १९९९) । गान्धीवादी शिक्षक डा. जी. रामचन्द्रनले भनेका छन् - 'अहिंसाको अज्ञात वीर तथा विरंगनाहरू ज्ञात वीर तथा वीरंगनाहरूभन्दा बढी महत्वपूर्ण छन्' (रामचन्द्रन १९८३) । संयुक्त राज्य अमेरिकामा गान्धीवादी तरीकाबाट प्रशिक्षित अफ्रिकी-अमेरिकी विद्यालयका छात्रको एउटा सानो समूहले 'नागरिक अधिकार आन्दोलन' को सुरुवात गरे जसको नेता डा. मार्टिन लुथर किंग बने (हेल्बरस्टम १९९८) । अहिंसाका पुजारी अमेरिकी अदिन बालु र हेनरी डेबिड थोरोले टल्सटायलाई प्रेरित गरे (क्रिश्चियन १९७८: ५८८), टल्सटायले गान्धीलाई, गान्धीले किंगलाई र यी सबै मिलेर जर्मनीको हरित दलकी संस्थापक पेट्रा केली (केली १९८९) लाई प्रेरित गरे । साथै अन्य धेरै मानिसलाई अनुकरणीयता र नवपरिवर्तनको प्रक्रियाको आधारमा यस परम्परालाई अगाडि बढाए । १९९७ देखि १९९८ मा जोर्डनको अम्मानमा भएको संयुक्त राष्ट्र संघ विश्वविद्यालयको अन्तर्राष्ट्रिय नेतृत्व एकेडेमीका सुरुका दुई प्रशिक्षण कार्यक्रममा भाग लिने ६० भन्दा बढी देशका २०० भन्दा बढी युवा नेताले गान्धीलाई विश्वका सबैभन्दा बढी प्रशंसनीय नेताको रूपमा चुनेका थिए । यस प्रशंसामा औपनिवेशिक कालको समाप्ति पश्चात् १९४५ पश्चात्का कालमा अनेक स्वतन्त्रता आन्दोलनका नेताहरूको प्रशंसाको स्वर गुञ्जिएको पाइन्छ ।

अहिले सारा विश्वमा नै अहिंसावादी नेताहरू उत्पन्न भइरहेका छन् । कम्बोडियामा महा घोषानन्द, कोरियामा हम सुक हन, नाइजेरियामा केन सारो विवा, श्रीलंकामा ए.टी.आर्यरत्ने, थाइल्यानमा सुलक सिवरक्षा, फ्रान्सका लेन्जो डेल बेस्टो र जनरल ज्याक डी बोलरडियर, इंगल्याण्डका रोनाल्ड मेलोन, इटलीका अल्दो केवीतिनी, भारतका एन. राधाकृष्णन, ब्राजिलका डम हेल्डर कमारा, संयुक्त राज्य अमेरिकाका मुस्टे जस्ता अहिंसावादी नेताहरू अगाडि बढिरहेका छन् । गान्धीको ऐतिहासिक उपेक्षालाई पल्टाउँदै नोबल पुरस्कारले अहिंसाप्रति विशेष लगावलाई ध्यान दिन सुरु गऱ्यो । यसप्रकार अफ्रिकाका अल्बर्ट जे. लुथुली र देशमन्ड टुटु, उत्तरी आयरल्याण्डकी मेरीम कोरिगन मेगुयर, अर्जेन्टिनाका एडोल्फ परेज एस्केवल, बर्माकी आंग सान सुकी तथा तिब्बतका दलाई लामालाई नोबेल पुरस्कारबाट सम्मानित गरिएको छ ।

महिलाहरूले बिभिन्न रूपमा समाजमा व्याप्त सामाजिक हिंसालाई चुनौति दिएका छन् । जस्तो कि अष्ट्रियाकी बर्थ वन सटनर, बालीकी जिदांग बगोस ओक, भारतकी मेधा पाटकर, संयुक्त राज्य अमेरिकाकी डोरोथी-डे, बारबरा डेमिंग र जीन टुमर (स्टेनफिल्ड १९९३: ४९) । ब्रिटेनमा दोस्रो विश्वयुद्धका क्रममा चेतनाका आधारमा १७०४ महिलाले बलपूर्वक सेनामा हुने भर्तीको बिरोध गरे । २१४ महिलालाई नागरिक सेवाको रूपमा युद्धमा साथ दिन अस्वीकार गरेको आरोपमा जेल हालियो (हेरिस-जेन्किन्सन १९९३: ७७) । मानव अधिकारप्रति सैनिकले गरेको क्रुरताको बिरोधमा महिलाहरूले सामूहिक रूपमा कडा प्रतिकार गरे (प्लाजा डे मायो, ब्युनस एरिसका आमाहरू), जातीय आमहत्या (वुमेन इन ब्लाक, सर्बिया), परमाणु युद्धको तयारी (ग्रीन होम कमन वुमेन्स पीस क्याम्प, ब्रिटेन), पर्यावरण बिनास (चिपको बृक्ष आन्दोलन, भारत) र अन्य अन्यायका प्रति (म्याक एलिस्टर १९८२, १९८८, मोर्गन १९८४, फोस्टर १९८९) । जोन बी बोन्दुरन्त जस्तै विद्वान (१९६९), एलिस बोल्डिंग (१९८०; १९९२), बर्निस ए. क्यारोल १९९८) आदिले अहिंसक सामाजिक परिवर्तनको ज्ञानलाई अगाडि बढाए ।

विवाहित या अविवाहित अहिंसक रूपान्तरणको संघर्षमा अतुलनीय समर्थन दिएका छन् । जस्तै कस्तुरबा र मोहनदास करमचन्द गान्धी, कोरेटा स्कट र मार्टिन लुथर किंग, जुनियर डोलर्स हुर्ता र सेजर चाभेज, डोरोथी डे र पिटर मौरिन, फ्रान्सेस मे विदरस्पुन र चार्ल्स रेक्ट, एलिजाबेथ म्याकअलिस्टर र फिलीप बेरिगन । स्त्री र पुरुष दुबैको शक्ति १९८६ मा फिलिपिन्समा भएको अहिंसक लोकतान्त्रिक हस्तक्षेपबाट स्पष्ट देख्न सकिन्छ जहाँ साध्वी, पुजारी तथा सामान्य पुरुष र महिलाले एकजुट भएर तानाशाही एवम् क्रान्ति बिरोधी सैनिक रक्तपातको धम्कीलाई सामना गरे (सान्टियागो १९९५) । सम्पूर्ण विश्वमा नै नजर लगाउने हो भने हामी पाउँदछौँ कि मानव मात्रको अहिंसक जीवन बृत्तान्त यस विषयलाई दृढ गर्दछ कि स्त्री र पुरुष सबैको आवश्यकतालाई सम्मान दिने हत्यामुक्त र न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्नमा सक्षम छन् ।

अहिंसक समाजका लागि क्षमता

अहिंसक समाजको क्षमताको जड मानवका अनुभव र सिर्जनात्मक सामर्थ्यमा नीहित हुन्छ । विशाल मानव समुदायमा अधिकांशले न त कसैलाई मारेका छ न त मार्ने नै छन् । यद्यपि हामी हिंसा गर्नमा सक्षम छौँ तर हामी स्वभावले हिंसा गर्न विवश छैनौँ । पूर्णरूपमा पालन नभए तापनि सम्पूर्णजसो आध्यात्मिक परम्पराको मुख्य शिक्षा हो - 'जीवनको सम्मान गर', हत्या नगर । यो शिक्षालाई मानिसले अत्यधिक हिंसक परिस्थितिमा पनि पूर्ण विवेक र आफ्नो सम्पूर्ण अस्तित्वले समर्थन गरेको छ । जहाँ हत्या हुन्छ त्यहाँ विज्ञानले आफ्नो सिर्जनात्मक शक्तिले त्यसका कारणलाई बुझ्ने

प्रयत्न गरेको छ । कुन प्रकारले व्यक्ति र समाजलाई युद्धबाट मुक्ति दिलाउन सकिन्छ भन्ने कोशिसमा लागिरहेको छ ।

अहिंसक समाजको मूल प्रतिमान अतीत र वर्तमान विश्वका अनुभवमा विद्यमान छ । यो अनुमानित कल्पनाको उत्पादन होइन । अहिंसावादी सिद्धान्तमा आधारित आध्यात्मिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक संस्थाहरू एवम् व्यवहार मानव अनुभवमा पाउन सकिन्छ । सेनामुक्त, प्राणदण्ड मुक्त र पूर्णरूपले हतियारबिहीन समाज उपस्थित छ । मानवको अस्तित्व र कल्याणलाई खतरा पुऱ्याउने समस्याको समाधान गर्नका लागि समर्पित अहिंसक संगठन एवम् आन्दोलन अस्तित्वमा छ । अहिंसक ऐतिहासिक अनुभवहरूले वर्तमान तथा भावी परिवर्तनको कार्यको दिशा प्रदान गर्दछन् । अतीतमा र वर्तमान दुबैमा अहिंसक जीवन जिउने व्यक्तित्वहरूको योगदान पनि छ जसको साहस र कार्यले अरुलाई प्रेरित गरेको छ ।

आज पनि एक अहिंसक समाजको पर्याप्त स्वरूप ती मानिसहरूको पहुँचको दायरामा छ जो वैश्विक मानवीय अनुभवसँग जोडिन, त्यसैको स्वरूपमा ढल्न र त्यससँग सम्बन्धित हुन चाहन्छन् । बस्तुतः क्षमताहरूको स्वीकारोक्ति, निश्चितताको ग्यारेन्टी दिँदैन बरु पहिलेको अविचारणीय रहेको कुरालाई सम्भव बनाउँदछ एवम् यस्तो विश्वासलाई बल पुऱ्याउँदछ कि हामी मानव 'अहिंसक वैश्विक रूपान्तरण' गर्न सक्षम छौँ ।

अध्याय ३

राजनैतिक विज्ञानको अर्थ

अहिंसा केवल धर्मको मात्र विषय होइन
अहिंसा केवल समाजको विषय होइन
अहिंसा शक्तिको विज्ञान हो ।

जी. रामचन्द्रन

अहिंसक समाज सिर्जनाको सम्भाव्यताका लागि राजनीतिशास्त्र विषय (Academic Discipline) का लागि के कस्ता तत्वहरू अन्तर्निहित छन् त भन्ने प्रश्न यहाँ अर्थपूर्ण छ ? आक्रमण र हत्याको सम्भावनालाई आधार नमानी अहिंसालाई राजनीतिशास्त्रको आधार मान्दा राजनीतिशास्त्रले कस्तो खालको विज्ञानको सिर्जना गर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ त ? कस्तो प्रकारको मूल्यले हाम्रो कार्यलाई प्रेरणा दिन्छ ? कस्तो मूल्यले हाम्रो कार्य सञ्चालन गर्दछ त ? हामीले कस्तो प्रकारको तथ्य खोज्ने त ? हामी कस्तो प्रकारको व्याख्यात्मक तथा भविष्यवादी सिद्धान्तको अन्वेषण गर्दछौँ ? ज्ञानको कुन प्रकारलाई हामी अगाडि बढाउँदछौँ त ? हामी आफू स्वयम् र अरुलाई कस्तो प्रकारको शिक्षा दिन्छौँ त ? हामी कस्तो प्रकारको संस्था निर्माण गर्छौँ ? हामी कसरी अरुसँग मिलेर अन्वेषणको प्रक्रिया, सिर्जना, साझेदारी र ज्ञानको प्रयोग गरी अहिंसक विश्व बनाउनका लागि अहिंसक समाजको निर्माण गर्छौँ ?

अहिंसावादी समाजको प्राप्ति सम्बन्धी मान्यताहरूमा अहिंसक सिर्जनात्मकतामा राजनीतिशास्त्र बढी केन्द्रित रहेको पाइन्छ । यसले वेबरको राजनीतिको विज्ञान र व्यवहारका लागि हिंसाको आवश्यकता पर्दछ र अहिंसाको नीति राजनीतिसँग मेल खाँदैन भन्ने विचारलाई चुनौति दिन्छ । त्यसैले आजसम्म अविचारणीय जस्तै मानिएको यो विचार समस्यामूलक बनेर रहेको छ ।

अहिंसक राजनीतिक विश्लेषणका तर्क

अहिंसक राजनीति विज्ञानको मापकको रूपान्तरणमा राजनैतिक विश्लेषणका चार तर्क अन्तरनिहित छन्:

१. हामीलाई हिंसाका कारण जान्नु आवश्यक छ
२. हामीलाई अहिंसाका कारण जान्नु आवश्यक छ
३. हिंसा र अहिंसाको रूपान्तरणको कारण जान्नु आवश्यक छ
४. अहिंसक समाजको पूर्ण विशेषताहरू जान्नु आवश्यक छ

यहाँनेर हिंसाको परम्परागत मान्यता राख्ने शिक्षाको तुलनामा अहिंसक राजनीतिले हिंसालाई बुझ्नुपर्ने आवश्यकता छ भन्ने कुरामा बिरोधाभास देखिन्छ । हत्या-हिंसा र त्यससँग सम्बन्धित कुनै पनि कुराहरू नै नभइरहेको अवस्थामा समेत अहिंसक तरीकाबाट सम्बोधन गर्ने पक्षले समाजमा हिंसालाई पनि बुझ्नुपर्ने आवश्यकता दर्साउँदछ । जहाँ हिंसालाई व्यक्तिगत र सामाजिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि स्वीकारिन्छ त्यहाँ हरेक व्यक्तिले आफ्नो, अर्काको र उनीहरूको सम्पर्कमा रहेकाहरू प्रति गरिएको हिंसात्मक व्यवहारको कारण बुझ्न र त्यसलाई हटाउन त्यति जरुरी रहँदैन । हरेकले आफ्नो अन्तिम अस्त्रको रूपमा 'म/हामी तिमीलाई मारिदिन्छौँ' भन्दछन् किनकि यो भनाईमा सुरक्षाको भावना छ । तर जहाँ यो भावना अनुपस्थित छ त्यहाँ मानव कल्याणका लागि हिंसाको कारणलाई बुझ्न र समाप्त गर्नु अत्यन्त आवश्यक छ ।

कारण तत्वको विचार अहिंसावादी विश्लेषणको एक केन्द्रविन्दु हो । मानव हत्या, नरसंहार, पारमाणविक विनाश जस्ता सानादेखि ठूला हिंसाका घटनाका सम्बन्धमा कारण एवम् प्रभावका प्रक्रियाका बारेमा बुझ्नु जरुरी हुन्छ । हिंसाको प्रत्येक घटनामा कारणको व्याख्या गर्नु आवश्यक छ । कस्ले, कस्लाई, कसरी, कहाँ, कहिले र कुन पृष्ठभूमिका कारण हत्या गर्दछ र त्यसको सामाजिक र व्यक्तिगत परिणाम के हुन्छ भन्ने कुराको ज्ञान हुनु आवश्यक छ । यतिमात्र होइन हामीलाई विपरित र अलग अलग घटनाको परिणामका कारणको पनि रूपरेखा जान्नु आवश्यक छ ताकि त्यसलाई गहन रूपमा व्याख्या गर्न सकियोस् ।

यसैगरी हामीलाई अहिंसाको कारण पनि जान्नु आवश्यक छ । मानिसले किन हत्या गर्दैन ? मानवको जीवनमा अहिंसाको विचार किन आयो ? मानवले अहिंसाको सिद्धान्तप्रति आफूलाई किन प्रतिवद्ध गऱ्यो ? मानवको सम्पूर्ण इतिहासमा किन केही व्यक्तिले उपहास सहँदै जातीय वहिष्कार, निर्वासन, कारावास, एकान्तवास, यातना, अंगभंग, हत्याको धम्की, हत्या, फाँसी र सामूहिक हत्या जस्ता कुरालाई झेल्दै पनि आफ्नो जीवनको सिद्धान्तलाई हिंसा र हत्या भन्दा माथि राखे ? उनीहरूले किन

अहिंसावादी प्रयोगद्वारा अहिंसाको उद्देश्यलाई प्राप्त गर्नका लागि नीति, सिद्धान्त, व्यवहार र संस्थाको रचना गरे ?

यसका साथै व्यक्तिगत एवम् सामूहिक रूपमा हिंसाबाट अहिंसा या अहिंसाबाट हिंसातर्फ प्रवृत्त हुने कारण के हो ? हत्याराहरू आफ्नो हत्यामार्ग छाडेर हत्या रोक्ने कार्यतर्फ कसरी अग्रसर हुन्छन् ? प्रहरी अहिंसक किन भए ? किन क्रान्तिकारी विचार राख्नेहरू हिंसा त्याग्न थाले ? किन हत्याराहरू अहिंसक भए ? किन केही विचारक, व्यक्ति, नेता, संघसंगठन, संस्था र नीतिहरू अहिंसावादी भए ? किन केही अहिंसावादी मानिसहरू पुनः हत्या अपराधका समर्थक बन्दै आफू पुनः यस्ता कार्यमा लागे त ? कुनै राज्यमा मृत्युदण्ड समाप्त भइसक्यो, कुनैले यसलाई पुनः लागू गर्दैछन् र केही शान्तिवादीहरू अस्थाई रूपमा युद्धको समर्थन गर्दैछन्, आखिर किन ? अहिंसाको विश्लेषणले प्रतिगामी रेखिय गतिलाई मान्यता दिँदैन । बिभिन्न घटनाहरू, परिणामहरू र आन्दोलनका कारणहरूको बारेमा जान्नु अहिंसावादी परिवर्तनलाई सहज बनाउनका लागि आवश्यक छ । यो विश्लेषणको दायरा व्यक्ति, समाजका अंग र सम्पूर्ण समाजमा फैलिएको छ ।

अहिंसक राजनैतिक विश्लेषणको चौथो आवश्यकता हो - बिभिन्नतायुक्त समाजमा पूर्णरूपमा हिंसामुक्त समाजको विशेषतालाई बुझ्नु । मानवको अन्वेषण शक्तिलाई स्वीकार गर्दा पूर्णरूपमा एकरूपता हुन्छ भनेर आशा गर्न सकिँदैन । राजनैतिक विश्लेषणको यो चौथो आवश्यकता अत्यन्तै सिर्जनात्मक छ । सुरुका तीन विश्लेषणले इतिहास र समकालीन सन्दर्भसँग सम्बन्ध राख्दछन् । चौथो आवश्यकताले यी तीनै पक्षबाट प्राप्त ज्ञानलाई एक गर्दै प्रगतिशील अन्वेषणद्वारा नैतिक रूपमा स्वीकार्य, प्राप्त गर्न सकिने र काल्पनिक रूपमा पनि व्यक्तिगत, सामाजिक र वैश्विक जीवनको परिकल्पना गर्दछ । यसले हामीलाई कवि वाल्ट ह्वीटमेनले भनेजस्तै 'छलाङ मार तर नजीक ल्याउ' – To leap beyond, yet nearer bring) (ह्वीटमेन, १९७७ (१८५५): ७१) चुनौति दिन्छ ।

यस्तो मानिन्छ कि अहिलेसम्म हिंसाप्रति झुकाव राख्ने गुण भएको समाजले मानवको अहिंसक क्षमताको पूर्ण प्रदर्शनको मौका नै दिएको छैन । तर पनि विश्व स्तरमा ऐतिहासिक एवम् समकालीन अनुभवहरूलाई मन्थन गर्दा एवम् तिनै अनुभवसँग निर्देशित क्षमतालाई काल्पनिक रूपमा एकीकृत गर्दा कुनै पनि समाजमा अहिंसाको नयाँ सम्भावनाका विषयमा विचार गर्न सकिन्छ । यसका साथै अनुभवमा आधारित यी अन्तर्दृष्टिहरूबाट कुनै एउटा 'शुद्ध सिद्धान्त'को निर्माणको प्रयत्न गर्न सकिन्छ ताकि अहिंसक समाजको उपयुक्त विशेषताहरूको पहिचान गर्न सकियोस् तथा वर्तमान परिस्थितिमा त्यसलाई प्राप्त गर्ने उपयुक्त प्रक्रिया अपनाउन सकियोस् ।

अन्य विज्ञानहरूले (गणित, भौतिक र अर्थशास्त्र) ले व्यवहारिक प्रयोगका लागि शुद्ध सिद्धान्तको विकासलाई प्रोत्साहन दिइरहेका छन् भने अहिलेसम्म राजनीतिशास्त्र केवल अनुमानित सैद्धान्तिक कल्पना (Hypethotical Theoretical Imagination) प्रति उदासीन रहेको देखिन्छ, खासगरी हिंसाका विषयमा । हिंसाको मान्यता राख्ने राजनैतिक विज्ञानको प्रवृत्ति अहिंसाको रचनात्मकतालाई हतोत्साहित गर्ने खालको रहेको छ । राजनीतिशास्त्र आफ्नो व्यवसायिक प्रशिक्षणमा यसलाई 'असंभव कल्पना' (Utopian), 'आदर्शवादी' र 'अव्यवहारिक' भनेर खारेज गरी राजनीति शास्त्रले आफूलाई अभिशप्त मान्दै केवल आफूलाई बिनासकमा सीमित राखेको छ । अहिंसावादी सिर्जनशीलताले यस्तो संकुचित दृष्टिकोणबाट मुक्तिको बचन दिन्छ ।

अहिंसक विश्लेषणको आधारभूत ज्ञानलाई परिवर्तनकारी व्यवहारमा लागू गर्ने आवश्यकता छ । यहाँ हिंसाको क्षेत्रमा लिइएका विकल्पको सिर्जना गर्न सक्ने सम्भावनालाई दर्साइएको छ ।

चित्र १
हत्याको सोली

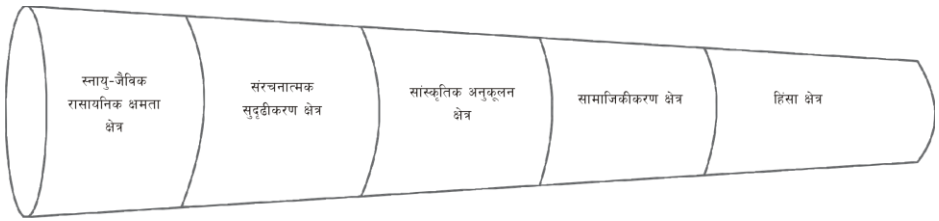

यस चित्रमा हत्या क्षेत्र व्यक्तिहत्या देखि सामूहिक विनास नरसंहारको क्षेत्र हो । सामाजिकीकरणको क्षेत्र मानिसहरूले हत्या र हिंसाको पाठ पढ्ने क्षेत्र हो जहाँ प्रशिक्षणद्वारा वा प्रत्यक्ष रूपमा र अप्रत्यक्ष रूपमा अनुकरणीय नमूना देखेर हत्याको शिक्षा लिइन्छ । सांस्कृतिक अनुकुलन क्षेत्रमा हामी हिंसालाई अनिवार्य एवम् वैधानिक स्वीकार गर्ने पूर्वाग्रह राख्दछौँ । यसलाई वैधानिक बनाउने स्रोतहरूमा धार्मिक र

राजनैतिक वाद, विजयोत्सव, पारिवारिक परम्पराहरू, कानून, सञ्चार माध्यम र कला क्षेत्र हुन् । संरचनात्मक सुदृढीकरण क्षेत्रमा सामाजिक आर्थिक सम्बन्ध, संस्थाहरू र भौतिक साधन छन् जसले व्यक्तिलाई हत्या र हिंसाप्रति अनुकुल बनाउँदछन् । स्नायुतंत्रीय जीव रसायन क्षमताको क्षेत्रले शारीरिक, स्नायु एवम् मस्तिष्क सञ्चालन सम्बन्धी ती तत्वलाई देखाउँदछ जसले परभक्षी वा जीवन बचाउनका लागि गरिने प्रहार (आत्मरक्षा) एवम् अहिंसावादी व्यवहारको गुण भएको मानव क्षमतालाई उत्प्रेरित गर्न योगदान दिन्छ (लोपेज रेज १९९८ : मोर्टन १९९९) ।

अहिंसक रूपान्तरणको काम हो हिंसाको भावलाई निश्चित क्षेत्रभित्र वा बाहिर सार्थक प्रयासद्वारा अहिंसक विकल्पको खुला पंखामा परिवर्तित गर्नु (चित्र २) । हत्या क्षेत्रमा यस प्रकारको परिवर्तन आध्यात्मिकदेखि लिएर असंहारकताको उच्च प्रविधिसम्म हुन सक्दछ । अहिंसक सामाजिकीकरण तथा सांस्कृतिक अनुकुलनका रूपमा हुन सक्छन् । साथै सामाजिक, आर्थिक परिस्थितिमा पुनर्गठन र पुनर्संरचना गरी बिध्वंशकको जन्म पनि नहुने र व्यवस्था चलाउनका लागि हिंसाको आवश्यकता नै नपर्ने गरी व्यवस्था पनि गर्न सकिन्छ । अनि यो परिवर्तन हत्याको जैविक प्रवृत्ति कम गर्ने रोगसम्बन्धी, औषधीसम्बन्धी, शारीरिक तथा ध्यानद्वारा रूपान्तरित र जैविक पुनर्निवेशित गर्नेगरी पनि हुन सक्दछ ।

चित्र २
हिंसामुक्त विकल्पको खुलिरहेको पंखा

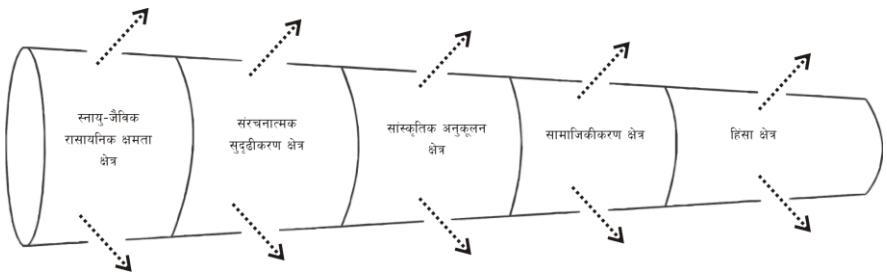

अहिंसक कार्यसिद्धान्त

अहिंसक राजनैतिक विश्लेषणको आवश्यकता अनुसारको ज्ञानको खोजीका लागि हत्याक्षेत्रमै अहिंसक विकल्पको सिर्जना गर्नु जरुरी छ । यसका लागि दिनप्रतिदिनको व्यक्तिगत तथा सामाजिक निर्णयदेखि लिएर वैश्विक राजनीतिसम्म सहयोग लिने अहिंसक सिद्धान्तलाई पनि शुद्ध गर्दै लानु जरुरी छ । यसलाई अन्वेषणात्मक बिधिद्वारा व्यवहारिक अनुभव र व्याख्यात्मक बिधिद्वारा अगाडि बढाउन सकिन्छ । सैनिक मानव-कम्प्युटर र 'दृश्य-सत्य' जस्ता छद्म युद्ध पहिलेदेखि नै विकसित भइरहेका छन् ।

बीसौं शताब्दीमा अहिंसावादी सिद्धान्त कार्यको रूपमा पनि प्रकट भएका छन् जसमा गान्धीवाद र मार्टिन लुथर किंगको आन्दोलन पनि सम्मिलित छ :

- चाहे धार्मिक होस् वा मानवतावादी जीवनको सम्मान गर्ने प्रेरणाबाट शक्ति ग्रहण गर ।
- आफ्नो र अरुको जीवनको सम्मान गर ।
- सबैको भलो सोच । हिंसाले टुक्राउँछ, अहिंसाले जोड्दछ ।
- संघर्षमा सुरुदेखि अन्तसम्म समाधान, समझदारी र मेलमिलाप खोज, अपमान, अवमूल्यन, अपकल्याण र विनाश होइन ।
- अरुलाई परेको कष्ट निवारण गर्न रचनात्मक कार्य गर ।
- सर्जक बन । प्राबिधिक बिकास र संरचनात्मक हिंसाको अवस्थामा पुग्नमा धेरै सिर्जनात्मक क्षमताको प्रयोग भएको छ । अहिंसावादी रूपान्तरणको कार्यमा यो भन्दा पनि अधिक महान सिर्जनाको आवश्यकता पर्दछ ।
- परिवर्तनका लागि प्रयोगात्मक विधि अपनाउ । अहिंसक समाजको प्राप्तिको ध्येय राख । सफलता र असफलता दुबैबाट सिक ।
- मानिसहरूको सामूहिक अहिंसावादी शक्तिको उदाहरणबाट प्रेरणा लिएर व्यक्तिगत एवम बृहत् रूपमा हुने सामाजिक कार्यको सम्मान गर ।

- रचनात्मक रूपमा साहसी बन । हिंसाप्रतिको समर्थन फिर्ता लिएर यसको प्रयोग अहिंसक विकल्पलाई मजबुत बनाउनका लागि गर ।
- जमीनमा बिस्तारै हिँड । हिंसा बृद्धि गर्ने खालका मागहरू कम गर । प्रकृति र अन्य मानवसँगको अपेक्षामा कमी गर ।

जो व्यक्ति अहिंसात्मक समाज निर्माणका लागि कार्य एवम् खोजका प्रक्रियामा हुन्छन् उनीहरू विशेष अवस्थालाई सम्बोधन गर्दै वैश्विक जीवनको अहिंसावादी स्वीकृतिका लागि अझै बढी शक्तिशाली सिद्धान्त र कुशलतालाई प्रगतिशील रूपमा पूर्ण बनाउन मद्दत गर्न सक्दछन् ।

वर्तमान राजनीति विज्ञानका सन्दर्भमा हेर्दा अहिंसावादी समाज प्राप्तिको सम्भावनाका सम्बन्धमा प्रत्येक क्षेत्रमा प्रश्न पैदा गर्दछ । राजनीतिशास्त्रीहरू पनि समाजका अन्य सामान्य सदस्य सरह नै हिंसाको औचित्य र अनिवार्यताका सम्बन्धमा विभिन्न विषयमा अलगअलग किसिमका प्रवृत्तिहरू देखिन्छ :

हिंसा समर्थक (Prokilling) : स्वयम्का लागि र सभ्यताका लागि हिंसालाई फाइदाजनक मान्नेहरू

हिंसा प्रवृत्त (Killing-prone) : फाइदा देखेपछि हिंसाको समर्थन गर्नेहरू

द्विअर्थी हिंसक (Ambikilling) : हिंसा गर्ने वा नगर्ने, समर्थन गर्ने वा विरोध गर्ने भन्नेमा समान रूपमा झुकाव राख्नेहरू

हिंसाबाट बच्नेहरू (Killing-avoiding) : हिंसा नगर्ने तथा हिंसालाई समर्थन नगर्नेहरू तर हिंसाका लागि तयार मानसिकता भएकाहरू

अहिंसक (Nonkilling) : हिंसा नगर्ने र हिंसाको समर्थन नगर्नेहरू तथा विनाश र हिंसापूर्ण अवस्थालाई परिवर्तन गर्न कटिबद्ध व्यक्तिहरू ।

समग्रमा भन्नुपर्दा, अघिल्ला चार पक्षलाई हिंसा स्वीकार गर्ने राजनीति विज्ञानको विशेषता मान्न सकिन्छ । अन्तिम पक्षले अहिंसक राजनीति विज्ञानको माग गर्दछ जुन विज्ञानले समाजमा अहिंसक परिवर्तनमा योगदान दिन सकोस् । यस अर्थमा हेर्दा वर्तमान राजनैतिक विज्ञानलाई मूल रूपमा 'हिंसा अनुमोदन गर्ने' को रूपमा लिन सकिन्छ । तर फेरि यसो भनिरहँदा सबै राजनैतिक वैज्ञानिक आफ्नो कक्षामा

विद्यार्थीलाई 'मार' 'मार' भन्ने उपदेश दिन्छन् भन्न खोजिएको चाहिँ होइन । यहाँ फेरि 'हिंसाबाट बच्नेहरू' राजनैतिक वैज्ञानिकले गृहयुद्ध र अन्तरराष्ट्रिय युद्ध समाप्त गर्नका लागि लोकतन्त्र स्थापित गर्न हुने बहुदलीय निर्वाचन तथा अन्य लोकतान्त्रिक संस्थालाई स्थापित गर्न दिएको योगदानको उपेक्षा पनि गर्न मिल्दैन । वर्तमान राजनीतिशास्त्रको हिंसक प्रवृत्तिलाई स्वीकृति दिने तथा अहिंसक विकल्पका सम्भावनाहरूले अनुभवमूलक नैतिक तथा नैतिक एवम् अनुभूतिमूलक विकासको वचन दिन्छ । यहाँनेर स्पष्ट रूपमा भन्न सकिन्छ कि अहिंसाको सिद्धान्तलाई स्वतन्त्रता, समानता, न्याय र लोकतन्त्रको प्रश्नहरूका साथमै राखेर अनुभव एवम् प्रयोगमा आधारित राजनीतिशास्त्रको वैज्ञानिक केन्द्रमा स्थापित गर्न सकिन्छ ।

अहिंसक वैज्ञानिक क्रान्ति

राजनीतिशास्त्रको अहिंसक समाज प्राप्तिको सम्भावनाको विचारमा अहिंसक वैज्ञानिक क्रान्ति निहित छ । यसका लागि योसँग सम्बन्धित ७ उपक्रान्तिको आवश्यकता छ । हिंसाको स्वीकृतिदेखि लिएर हिंसाको निषेधसम्मका लागि सशक्त क्रान्ति (Normative Revolution); समाजको अहिंसावादी रूपान्तरणका लागि आवश्यक तथ्यको पहिचान गर्नका लागि तथ्यपरक क्रान्ति (Factual Revolution); अहिंसात्मक परिवर्तनको कारण र प्रक्रिया बुझ्नका लागि सैद्धान्तिक क्रान्ति (Theoritical Revolution); अहिंसात्मक रूपान्तरणका लागि आवश्यक शिक्षा एवम् तालिम दिनका लागि प्रशिक्षणात्मक क्रान्ति (Educational and Training Revolution); अहिंसात्मक ज्ञानलाई व्यवहारमा बदल्नका लागि व्यवहारिक क्रान्ति (Applied Revolution); अहिंसात्मक परिवर्तनलाई सहज बनाउनका लागि संस्थाहरूलाई बदल्ने र तिनको पुननिर्माण गर्ने सम्बन्धी संस्थागत क्रान्ति (Institutional Revolution); निरीक्षण, विश्लेषण एवम् अहिंसात्मक रूपान्तरणको कार्यका लागि उपयुक्त विधि निर्माण एवम् त्यसलाई अपनाउनका लागि विधिपरक क्रान्ति (Methodological Revolution) ।

सशक्त क्रान्ति : हत्या गर्ने आदेशको सट्टा हत्या नगर्ने आदेशमा वास्तविक परिवर्तन निहित छ । यसको एउटा तरीका छ - नैतिक तथा वैज्ञानिक अनुसन्धान गर्दा मूल्यसहित प्रक्रियाद्वारा गर्नुपर्दछ । यो विचारधाराको विकासको नैतिक मार्ग 'हत्या नैतिक रूपमा आवश्यक छ' भन्ने मान्यताबाट 'हत्या संदेहास्पद रूपमा आवश्यक छ' भन्ने मान्यता सम्म र फेरि 'अहिंसा अनुमानित रूपबाट अन्वेषणीय छ' मान्यताबाट बढेर अहिंसाप्रतिको पूर्ण प्रतिबद्धतासम्म पुग्नु पर्दछ । यसको समानान्तर व्यवहारिक र

अनुभवमूलक मार्ग हुनेछ – 'अहिंसक समाज सम्भव छ' बाट 'अहिंसक समाज समस्यामूलक छ' भन्ने कुराले वास्तविक तथा अनुमानित अन्वेषणद्वारा अहिंसक समाजको विशेषता पत्ता लगाउन तथा अहिंसक समाज र अहिंसक विश्वको सिर्जना तथा पालनप्रति वैज्ञानिक प्रतिवद्धता जनाउँदछ ।

एकातिर नैतिक चुनौति एवम् प्रयोगपरक उत्तरको यस प्रकारको एक अर्कामा प्रविष्ट प्रक्रियाले र अर्कोतिर प्रयोगपरक चुनौति एवम् नैतिक वचनको एक अर्कामा प्रविष्ट हुने प्रक्रियाले अहिंसावादी सिद्धान्त एवम् हिंसापूर्ण राजनीतिप्रति वेवर (Weber) ले लगाएको अवरोधकलाई पनि तोड्न सकिन्छ । यसप्रकार जीवनप्रति सम्झौता गर्नै नसकिने सम्मानका साथ 'प्रमाण र निष्कर्षप्रति प्रतिबद्धता' लाई जोड्न सकिन्छ (अलमण्ड १९९६: ८९) जो समकालीन राजनैतिक शास्त्रको नैतिक आधार हुन्छ ।

चित्र - ३

प्रायोगिक अहिंसावादी प्रतिमानको विस्थापनको प्रक्रिया

सबल विस्थापन	अन्तर्क्रियाको प्रक्रिया	प्रायोगिक विस्थापन
हिंसा अवश्य नै हुन्छ	⟺	अहिंसा सम्भव छ
⇩		⇩
हिंसामाथि प्रश्न उठाउन सकिन्छ छ	⟺	अहिंसा समस्याग्रस्त
⇩		⇩
हिंसा अस्वीकार्य छ गर्न सकिन्छ	⟺	अहिंसाको अन्वेषण
⇩		⇩
अहिंसा अवश्य नै हुन्छ	⟺	अहिंसा सम्भव छ

तथ्यपरक क्रान्ति

तथ्यको दृष्टिबाट हेर्दा अहिंसावादी विस्थापनको उद्देश्य भनेको हिंसापूर्ण मान्यताबाट उपेक्षित र अवमूल्यन गरिएको अहिंसावादी मानवीय क्षमताको खोजी र पुनर्जागरण गर्नु हो । यसप्रकारका तथ्यहरू सूक्ष्म विज्ञानदेखि लिएर असंहारक उच्च प्रविधिका सम्म फैलिएका हुन सक्दछन् । हिंसक सांस्कृतिक र ऐतिहासिक परिस्थितिहरूमा अहिंसाको अभिव्यक्ति रोचक छन् । उदाहरणका लागि हेरौँ न - युनानमा इसापूर्व ३९९ मा एथेन्सका ५०० सिनेटर मध्ये १४० जनाले सुकरातलाई मृत्युदण्ड नदिने पक्षमा मतदान गरेका थिए (स्टोन १९८९: १८७) । जापानमा बौद्ध हेन (Heian) को समयमा (७४९-११९२) लगभग ३५० वर्ष सम्म मृत्युदण्डको प्रयोग भएको थिएन (नाकामुरा - १९६७: १४५) । सन १९१७ को ४ र ६ अप्रिलमा अमेरिकाका ६ सिनेट सदस्य र ५० प्रतिनिधि सदनका सदस्यले जर्मनी विरुद्ध युद्धको घोषणाको विरोधमा मतदान गरेका थिए । त्यस्तै रुसमा सन १९१७ अक्टोबर २३ मा आधिकारिक रूपमा कम्तीमा २ र अधिकतम रूपमा ५ वा ६ बोल्सेविकले केन्द्रीय सभामा लेनिनद्वारा सशस्त्र क्रान्तिको नीति ल्याउँदा बिरोध गरेका थिए (शुब १९७६: २७१) । नागासकी र हिरोशिमा बम खसाउनुपूर्व जुलाई १९४५ को अन्तिममा संयुक्त राज्य अमेरिकामा मेनहेट्टन परियोजनाका १५० बैज्ञानिक मध्ये १९ जनाले आफैले निर्माण गरेका हतियारहरू सैनिक प्रयोजनका लागि प्रयोगका विपक्षमा मतदान गरेका थिए (जियोभान्निटी र फ्रिड, १९६५ : १६८; एल्परोबिट्ज, १९९५) । सन १९९६ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाको जलसेना यस्तो प्रकारको सरकारी निकाय बन्यो जसको काम प्रतिरक्षा विभाग र अन्य सरकारी विभागबाट असंहारक हतियारको अनुसन्धान, विकास र उपलब्धिसँग सम्बन्धित कारवाहीलाई समन्वय गर्नु थियो (लिवर र स्कोफिल्ड, १९९७:४५) । यो कार्यले सुरक्षा नीतिमा रहेका पूर्व अभ्यासलाई रूपान्तरण गर्दै अहिंसात्मक सुरक्षाको बारेमा सोच्न बाध्य पारेको छ । तर पनि अहिले फेरि ती हतियार विनाशक हतियारका सहयोगीको रूपमा उपयोग भइरहेका छन् र ती कसैलाई अपाङ्ग बनाउन र हत्या समेत गर्ने क्षमता पनि राख्दछन् ।

अहिंसावादी तथ्यपरक विस्थापन हरेक समाजको इतिहास र वर्तमानकालमा अहिंसावादी प्रवृत्तिको संकेतहरू खोज्ने काममा लागिरहेको छ ।

सैद्धान्तिक क्रान्ति

सैद्धान्तिक क्रान्तिको उद्देश्य अभ्यास र अनुभूतिमूलक सिद्धान्तको सिर्जना गर्नु हो जसले अहिंसक विज्ञानको आवश्यकता अनुसार ज्ञानको विकास गरोस्, जसले गर्दा व्यक्तिगत निर्णय, समाजका कार्य र सार्वजनिक नीतिहरूलाई योगदान पुगोस् । सैद्धान्तिक दृष्टिले तीन महत्वपूर्ण स्रोत सैद्धान्तिक, व्यवहारिक र प्रक्रियागत छन् । यिनले अहिंसावादी राजनैतिक शक्तिको रूपान्तरण हुन सक्ने क्षमतामा अर्न्तदृष्टि दिन्छन् । यी मध्ये पहिलोले परम्परागत रूपमा उपेक्षित गान्धीवादी विचार जसमा जीवनको सम्मान गर्ने आध्यात्मिक शक्ति जुन सत्य अन्वेषक व्यक्ति र सामूहिक कार्यमा देख्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि गान्धीको 'सत्याग्रहको विज्ञान' (१९७०) । गान्धी ईश्वरलाई नै अहिंसक शक्तिको अजेय शक्ति मान्दछन् । उनले ईश्वरको परिभाषा पनि सत्य, प्रेम र अहिंसाको रूपमा नै गरेका छन् । अहिंसाको भावना र त्यसको सत्यता मानव जीवनको आधारभूत नियम हो । हिंसा यो आधारभूत नियमको उल्लंघन हो ।

दोस्रो हो - अहिंसक शक्तिको सिद्धान्त । यसबारेमा जीन शार्पले 'अहिंसक कार्यको राजनीति' (The Politics of Nonkilling Action १९७३) मा प्रस्तुत गरेका छन् । शक्तिको प्रकृति नै आज्ञाको पालनमा निर्भर गर्दछ । यही आधारमा नै शार्पले इतिहासमा बर्णित अहिंसक संघर्षको प्रविधिको विशाल भण्डार प्रस्तुत गरेका छन् । शार्पका अनुसार अहिंसक राजनैतिक क्रियाहरू व्यवहारिक रूपमा शक्तिशाली छन् । यिनका लागि कुनै पनि प्रकारका आध्यात्मिक, धार्मिक र शान्तिवादी सिद्धान्तको लागि पूर्व प्रतिवद्धताको आवश्यकता नै पर्दैन ।

अहिंसावादी सैद्धान्तिक कल्पनालाई चुनौति दिने तेस्रो अर्न्तदृष्टिको स्रोत हो - जोन बर्टनको सिद्धान्त । उनको सिद्धान्तले हिंसालाई आवश्यकता पूरा नभएको अवस्थासँग जोड्दछ तथा अहिंसावादी रूपान्तरणलाई आवश्यकताको पूर्तिसँग जोड्दछ र अहिंसक परिवर्तनका लागि आवश्यकता पूर्तिको प्रक्रियाका लागि निर्देशन दिन्छ । बर्टनको यो सिद्धान्त - 'असामान्य व्यवहार, आतंकवाद तथा युद्ध, नसुल्झिएका सामाजिक र राजनैतिक समस्याको समाधान गर्ने प्रक्रिया (१९७९)' नामक पुस्तक र अन्य पुस्तक (१९८४, १९९६, १९९७) मा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । उनका अनुसार मानव हत्यादेखि लिएर बिनाशका जति पनि रूप छन् ती सबै मानवीय आवश्यकताको उल्लंघनबाट उत्पन्न भएका हुन् । हरेकमा आफ्नो अस्तित्वको पहिचान र सम्मानको बोध हुन्छ । त्यसको उल्लंघनकर्ता र उल्लंघित व्यक्ति दुवैको आवश्यकता समान हुन्छ । उल्लंघनको अवस्थामा आक्रमणकारीलाई मूल्य र कठोर नियन्त्रण कुनैले पनि दबाउन कठिन हुन्छ । यस्तो समस्या सुल्झाउने प्रक्रियाको व्यवस्थामा यो जरुरी हुन्छ कि जसको आवश्यकतालाई दबाइएको हो तिनीहरू समेत यो प्रक्रियामा भाग लिन सकून र

आफ्नो समस्याको सन्तोषजनक समाधान प्राप्त गर्ने आशा गर्न सकून् । यस्तो व्यवस्था नै अहिंसक विश्वमा हत्याविहीन समाज प्राप्त गर्ने एक सुनिश्चित विश्वास हो ।

आध्यात्मिक शक्तिको व्यवहारिक तथा समस्या निराकरण सम्बन्धी अर्न्तदृष्टिले अहिंसक सिद्धान्तको त्यस्ता तत्वतर्फ संकेत गर्दछन् जसलाई इतिहास, राज्य, वर्ग, लिंग, जाति, प्रजाति, धर्म, संस्कृति, अर्थ व्यवस्था, पर्यावरण, भविष्यप्रतिको आशा तथा अन्य स्थानीय र वैश्विक परिस्थितिका अहिंसक कारणका सन्दर्भमा बुझ्न सकिन्छ । अहिंसावादी सिद्धान्तलाई उजागर गर्ने र त्यसको सिर्जनशीलातालाई अगाडि बढाउन रोबर्ट जे. बरोस (१९९६), बेर्निस ए. क्यारोल (१९९८), जोन गाल्टुङ (१९९६), ब्रायन मार्टिन (१९८९) र केट म्याकगिनिज (१९९३) को महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

व्यवहारिक क्रान्ति (Applied Revolution)

नियमित, तत्थपरक र सैद्धान्तिक विस्थापनको संयोग अहिंसावादी सिद्धान्तप्रति नयाँ व्यवहारिक प्रतिवद्धतालाई देखाउँदछ । अहिंसावादी विचारका लागि नियमित विस्थापन, व्यक्ति, संगठन, आन्दोलन, नीतिहरू र संस्थाहरूमा नयाँ एवम् रचनात्मक समर्थनलाई देखाउँदछ । शार्पको सिद्धान्तले हिंसाद्वारा दबाइएको शासनपद्धतिको अहिंसावादी रूपान्तरणमा सहायता पुऱ्याउनका लागि स्पष्ट रूपमा आफ्नो प्रतिवद्धता जनाउँदछ जसको प्रयोग अनुत्तरदायी लोकतान्त्रिक प्रणालीलाई प्रभावित गर्ने तथा त्यसलाई बदल्नका लागि गर्न सकिन्छ । बर्टनको सिद्धान्त भन्दछ कि - राजनैतिक विज्ञानको केन्द्रीय व्यवहारिक भूमिका अहिंसक रूपबाट मानवीय आवश्यकताको समस्यालाई हल गर्ने सामाजिक एवम् राजनैतिक सहभागिताको प्रक्रियालाई सहायता गर्नु हो । गान्धीवादी सिद्धान्त नैतिकता, विधि, आवश्यकताको पूर्ति नभएको अवस्थाको संवेदनशीलतालाई एक गर्दै राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक हिंसा (जसले हत्या गर्ने र हत्याको धम्की दिने कार्य गर्दछन्) को अवस्थालाई बदल्नका लागि आफ्नो स्पष्ट प्रतिवद्धता देखाउँदछ । अहिंसक सिद्धान्तबाट प्रेरणा लिने गान्धी र किंगजस्ता नेताहरू अहिंसक संरचनात्मक परिवर्तनका लागि पूर्णरूपमा प्रतिवद्ध थिए ।

अहिंसात्मक विश्लेषणलाई आवश्यक पर्ने ज्ञानको खोजी र हत्याको सोलीलाई अहिंसक पंखामा बदल्नका लागि आवश्यक विकल्पको रूपमा व्यवहारिक राजनैतिक विज्ञानले स्थानीय तथा वैश्विक स्तरमा रूपान्तरणको कार्यमा सहायता पुऱ्याउनु हो । 'लोकतान्त्रिक राजनीति' र 'खुला बजार' को समकालीन अवस्थामा व्यक्तिगत एवम् सामूहिक बिनाशको भावना रहिरहनुले यो कुराको संकेत गर्दछ कि आफ्नो वर्तमान स्वरूपमा यी दुवै मानव कल्याणका दृष्टिले समस्याग्रस्त अवधारणाहरू हुन् ।

'अलोकतान्त्रिक राजनीति' 'बन्द बजार' सँग अर्न्तव्यवहार गर्ने यी अवस्थाले व्यवहारिक अहिंसावादी राजनैतिक विज्ञानको सिर्जनशीलतालाई चुनौति दिन्छ ।

शैक्षिक क्रान्ति

अहिंसावादी राजनीतिले विज्ञानको प्रगति राजनीतिशास्त्रीको व्यवसायिक प्रशिक्षण तथा समाजका अन्य मानिसहरूको शैक्षिक सेवामा परिवर्तनको अपेक्षा राख्दछ । हिंसाको गुण भएका परम्पराहरू र अवस्थाहरूलाई प्रतिविम्बित गर्ने एवम् तिनलाई स्वीकार गर्नुको सट्टा अहिंसक वैश्विक परिवर्तनमा राजनैतिक विज्ञानको शिक्षाले महत्वपूर्ण भूमिका निभाउनु पर्दछ । अहिंसक राजनीतिशास्त्रको स्पष्ट उद्देश्य अहिंसक नेताहरू र नागरिकहरू तयार गर्नु हो । अनुसन्धान, पुनर्निर्माण एवम् अहिंसक ज्ञानद्वारा अनुसन्धान, शिक्षा, परामर्श, नेतृत्वपूर्ण तथा नागरिक कार्य र आलोचनात्मक प्रतिक्रियाहरूमा राजनीतिशास्त्र समक्ष अहिंसक योग्यता र क्षमताको विकास गर्ने चुनौति छ ।

राजनीतिशास्त्रको अहिंसक प्रशिक्षणमा भाग लिनेहरूलाई आ-आफ्नो अहिंसक योग्यताको बारेमा बोध हुनु आवश्यक छ । हिंसा र अहिंसाका विषयमा हामीमा विकास भएको र प्रभाव पार्ने तत्वहरू विश्वास, व्यवहार, भावना, दृष्टिकोणलाई बुझ्नु आवश्यक छ । स्वयम्बोध वा ज्ञान अहिंसक सामाजिक परिवर्तनको पूर्वअपेक्षा हो । विभिन्न आध्यात्मिक परम्पराहरूमा मान्य हुने वैज्ञानिक ध्यान विधिको प्रशिक्षण उपयुक्त हुन्छ । पूर्ण सफलता वा लाभका लागि व्यक्तिगत एवम् व्यवसायिक अभिबृद्धिका अनुभवहरूमा भाग लिने अवसर दिनु पनि उत्तिकै जरुरी हुन्छ । विविध विषयमा भिन्नता हुँदाहुँदै पनि राजनीतिशास्त्रीहरूले व्यक्तिगत र सामूहिक रूपमा जीवनप्रति सम्मान व्यक्त गर्नुपर्दछ र जीवनभरी चल्ने विकास प्रक्रियामा परस्पर सहयोग दिनुपर्दछ । यी आवश्यकताहरू समाजमा अर्न्तर्निहित आवश्यकता हुन् जुन समाजका अन्य सदस्यको आवश्यकता भन्दा भिन्न छैनन् ।

सल्लाहकार र व्यवहारिक भूमिकाको तयारीका लागि राजनैतिक वैज्ञानिकमा यस्तो सामर्थ्यको अपेक्षा गरिन्छ जो औषधीका अन्वेषक, चिकित्सक, चिकित्साका प्राध्यापक र जीवन र मृत्युको व्यवसायमा लागेका व्यक्तिहरूको सामर्थ्यभन्दा कुनै पनि प्रकारमा कमी नहोस् । अहिंसावादी समाजको निर्माणमा राजनैतिक वैज्ञानिकको योगदानको महत्व, व्यक्तिगत एवम् सार्वजनिक स्वास्थ्यको कार्यमा लागेका स्वास्थ्य व्यवसायीको महत्वभन्दा कुनै पनि प्रकारले कम आँकलन गर्नु हुँदैन । यी दुवै सर्बोत्तम ज्ञानमा आधारित उपचारको महत्वको दृष्टिले जीवन र मृत्युमा भागीदारी लिन्छन् । अहिंसावादी राजनैतिक विज्ञानको शैक्षिक उद्देश्य अहिंसक नेतृत्व क्षमता एवम् नागरिकको जीवन

पर्यन्त विकासमा सहयोग गर्ने गरी व्यक्तिको व्यक्तिगत विकास तथा ज्ञान र व्यवहार कुशलता प्राप्ति गर्ने गरी अवसरको सिर्जना गर्नु हो । सबैले शिक्षा लिउन्, सबैले सिकून् भन्ने ध्येय यो अहिंसावादी राजनैतिक विज्ञानको रहन्छ ।

शिक्षामा पाठ्यक्रमको स्वरूप, अहिंसक विश्लेषणका लागि आवश्यक ज्ञान, हिंसा प्रवृत्ति अहिंसक विकल्पमा रूपान्तरण, व्यवहार कुशलता एवम् व्यक्तिगत र सामाजिक कार्यलाई मार्गदर्शन गर्नका लागि एक पूर्ण विकसित सिद्धान्तको आवश्यकताबाट प्रेरित हुन्छ । परिचयात्मक पाठ्यक्रममा बिद्यार्थीका सामु हिंसा र विनाशको मानवीय क्षमताको ऐतिहासिक एवम् समकालीन प्रमाण प्रस्तुत गर्नु पर्दछ । किनकि राजनीतिशास्त्रको उद्देश्य हो मानव हत्या अन्त्य गर्नमा योगदान दिनु । अतः सहपाठीहरू जीवनपर्यन्त हिंसाको चुनौति सामना गर्नका लागि सहयोग दिन तत्पर रहनुपर्दछ । दोस्रो, शिक्षणको अनुभव मानवको अहिंसक क्षमताको वैश्विक साक्ष्यको सजीव चित्रण गर्नेसँग सम्बन्धित हुनुपर्दछ । तेस्रो, व्यक्तिगत एवम् सामाजिक परिवर्तन र आन्दोलनसँग परिचय गराउने हुनुपर्दछ । चौथो, कल्पना गरिएको समाजको प्राप्तिका लागि राजनैतिक संस्था निर्माण गर्ने मानवीय उत्प्रेरणको पुर्नर्निरिक्षण गर्छ जसले हिंसामुक्त समाजको चरित्र सम्बन्धी सिर्जनशीलतालाई चुनौति दिन्छ । अन्त्यमा, राजनैतिक विज्ञानको योगदानको बारेमा थाहा भएसम्मका स्थानीय र विश्वस्तरका ज्ञानको अन्तर्क्रियाका माध्यमबाट सहभागीलाई जानकारी दिनुपर्दछ ।

यस प्रकारको पृष्ठभूमिमा अहिंसक शैक्षिक आधारशिलाको निर्माण हुन सक्दछ । अहिंसक राजनैतिक विकल्पको एक पाठ्यक्रमको नमूनामा धेरै मानिसले रुचि देखाए र रचनात्मक रूपमा भाग पनि लिए र त्यसमा प्रत्येक सहभागीलाई उनीहरू आफू संलग्न भएको हिंसाको एउटा आयामलाई चुन्न भनियो । त्यसपछि त्यसको प्रकृति र कारणको विषयसँग सम्बन्धित विद्यमान साहित्यको पुनरावलोकन गर्न लगाइयो । हरेक घटना, दुर्घटनासँग सामना गर्दै आएका र त्यसलाई कारण, प्रवृत्ति र विकल्पको जानकारी भएका स्थानीय मानिसहरूको सल्लाह लिन भनियो । साथै विकल्पका बारेमा व्यक्ति स्वयम्लाई रचनात्मक ढंगले सोच्न सिकाइयो । एकअर्कासँग साथमा विश्लेषण गर्दै समस्याको समाधान गर्न साझा र सामूहिक निर्णय प्रक्रियामा एकमत गर्ने दिशामा प्रोत्साहित गरियो ।

विधिपरक क्रान्ति

अहिंसावादी सिद्धान्त विविध दृष्टिबाट अनुसन्धान, शिक्षा, व्यवहारिक राजनीति र संस्था निर्माणको विधिसम्बन्धी विचारलाई चुनौति दिन्छ । यसले अहिंसा सम्बन्धी अनुसन्धान

एवम् प्रयोगका लागि स्थापित विधि अपनाउने, आवश्यकता अनुसार नयाँ विधिको निर्माण गर्ने र अन्य विषयहरू (जस्तै स्नायु विज्ञान) लाई पनि यस्तो विधिको अहिंसक रूपान्तरण सम्बन्धी समस्याको समाधान गर्नका लागि प्रयोग गर्न उत्साहित गर्दछ । 'हिंसा क्षेत्र' मा अनुसन्धान र हस्तक्षेपको आवश्यकता विशेष रूपमा चुनौतिपूर्ण छ । बिनासको संकुचित क्षेत्रमा वा त्यो भन्दा पर अनुसन्धान या हस्तक्षेपका लागि कुन प्रकारको विश्लेषण उपयुक्त हुन्छ भन्ने कुरा पनि चुनौतिपूर्ण छ ।

अहिंसक राजनैतिक विज्ञान निरन्तर बृद्धि भइरहेको निरिक्षण विधि भण्डारबाट मद्दत लिएर दार्शनिक, ऐतिहासिक, संस्थागत र विधिपरक विश्लेषणलाई अन्तर्वार्ता, केस स्टडी, तुलनात्मक अध्ययन, साहित्य अध्ययन, गेम थ्योरी, सांख्यिकीय अनुमान, अन्वेषणमा आधारित शोध, प्रयोगशाला शोध, फिल्ड स्टडी र कम्प्युटरको आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्न सक्दछ । शिक्षण विधिको विस्तार परम्परागत भाषण बाचनदेखि लिएर शोध, प्रशिक्षणका क्रममा भएका वार्तालाप तथा कम्प्युटरका माध्यमबाट प्राप्त ज्ञानसम्म भएको छ । राजनैतिक व्यवहार अन्तर्गत संविधानको प्रारूप, संघर्ष समाधान, संगठनात्मक सल्लाहको रूपरेखा, चुनावी सल्लाह, पत्रकारको टिप्पणी, सुरक्षा नीति सल्लाह र सामाजिक निर्णयको लागि नेता र जनताबीच प्रत्यक्ष सहभागिता पर्दछन् । यस सम्बन्धमा विधिसम्मत प्रश्न देखिन्छ कि - मानवको दयनीय अवस्थामा हिंसा समाप्त गर्नका लागि नयाँ र पूरानो विधिले कसरी सबैभन्दा राम्रोसँग योगदान दिन सक्दछ ?

संस्थागत क्रान्ति

संस्थागत रूपमा अहिंसक विस्थापनको प्रश्न यो हो कि राजनीतिशास्त्रको नियमलाई कसरी संगठित गर्न सकिन्छ ? यसका अरु सहायक विषयहरू के के हुनुपर्दछ ? समाजका अन्य संस्थाहरू र विषयहरूसँग यसको सम्बन्ध के हुनुपर्दछ ? यसको अर्थ हो अहिंसक परिप्रेक्ष्यमा, वर्तमान संरचनामा, वैश्विक, राष्ट्रिय र स्थानीयस्तरमा प्रश्न उठाइयोस् । नवस्थापित संस्थाहरूमा नयाँ अहिंसक या मिश्रित व्यवसायको अहिंसक आवश्यकताहरूको पूर्ति गर्नका लागि सिर्जना गर्नुपर्दछ भन्ने अर्थ पनि लगाउन सकिन्छ ।

वर्तमान व्यवस्था अनुसार, राजनीतिशास्त्रको वैश्विक व्यवसायको प्रतिनिधित्व १९४९ मा स्थापित 'अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति विज्ञान संगठन' (IPSA) ले गर्दछ । यसको केन्द्रीय सदस्यताको प्रतिनिधित्वमा ४२ राष्ट्रिय राजनीति शास्त्र संगठन र ३४९०० सदस्यको माध्यमबाट संस्थागत रूपमा 'इप्सा' (IPSA) को कार्यकारी समितिको सदस्यका

रूपमा गर्दछन् (परिशिष्ट क) । यसका विविध सदस्यहरूलाई आ-आफ्नो रुचिअनुसार १८ मुख्य क्षेत्र, ५१ अनुसन्धान समितिहरूमा संगठित गरिन्छ (परिशिष्ट ख) । यसका साथमा ती राजनीतिशास्त्रीको नाम पनि जोड्न सकिन्छ जो राष्ट्रिय संगठनको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् तथा आफ्ना विद्यार्थीका माध्यमबाट पनि चिनिदैनन् ।

४२ लेखकद्वारा लिखित *'राजनीति विज्ञानको नयाँ लघुपुस्तक'* (गुडविन एवम् क्लिंमेन संपादक, १९९६) IPSA को बृहद कार्ययोजना अन्तर्गतको यस विषयले वर्तमान पद्धतिको निरीक्षण गर्ने प्रयास गरेको छ । विगत दुई दशकमा विकासको दृष्टिबाट ८ उपविषयको विकास भएको छ । अर्ध राजनैतिक संस्था (विवेकपूर्ण निर्वाचन, कानूनी शासन), राजनीतिक व्यवहार (विवेकशील मत रक्षा, एवम् बहुदलीय प्रणाली, संस्थागत एवम अनुभवमा आधारित दृष्टिकोण), तुलनात्मक राजनीति (समष्टिगत व्यवहारिक सन्दर्भ, प्रजातन्त्रवादी अध्ययन), अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध (नव यथार्थवाद, नवउदारवाद, विज्ञानवाद र नारीवादी विचार), राजनीतिक सिद्धान्त (दार्शनिक परम्परा, विज्ञानवाद र नारीवादी सन्दर्भ), राजनीतिक सिद्धान्त (दार्शनिक परम्परा, प्रयोगपरक सिद्धान्त), सार्वजनिक नीति तथा प्रशासन (तुलनात्मक नीति विश्लेषण, विचार, हित तथा संस्थाहरू), राजनीतिक अर्थव्यवस्था (समाजशास्त्रीय र डाउन्स Downsian) को सन्दर्भ) र राजनीति विधिशास्त्र (गुणात्मक विधि, अनुसन्धानको रूपरेखा तथा प्रयोगात्मक विधिहरू) । IPSA का अध्यक्षका अनुसार 'राजनीति विज्ञानलाई नयाँ शताब्दीमा लिएर जानका लागि यो भन्दा राम्रो पुस्तक अरु हुन सक्दैन' (xii)।

अनेकौं उपलब्धिका साथसाथै यो नयाँ पुस्तक राजनीतिशास्त्रको अहिंसापूर्ण परिवर्तनको आवश्यकतातिर संकेत गर्दछ । उदाहरणका लागि यसको सूचिमा हिंसा वा अहिंसा र मानवहत्या, नरसंहार, मृत्युदण्ड, सैनिक, आतंकवादी र प्रहरीको उल्लेख गरिएको छैन । यसमा युद्ध ६० र शान्ति शब्द ८ पटक प्रयोग गरिएको छ । सूचीमा हिटलर र लेनिनको नाम छ तर गान्धी र किंगको नाम छैन । लोकतन्त्र, राष्ट्रिय सुरक्षा एवम् सैनिक हस्तक्षेपबाट बच्नका लागि अहिंसक राजनैतिक संघर्षको सिद्धान्त एवम् व्यवहारिकताका सम्बन्धमा विश्व राजनीति विज्ञानलाई दिशा दिने जीन शार्प र अहिंसक कार्यको राजनीति (The Politics of Nonviolent १९७३) को नाम तथा कार्यको उल्लेख गरिएको छैन । न त अहिंसापूर्ण समाधानका प्रवर्तक सिद्धान्तकार जोन बर्टन (१९७९, १९८४) को नाम नै छ न त उनको योगदानको स्मरण नै गरिएको छ । विश्वशान्तिका अध्येता जोहन गाल्टुङ (१९९६) को कार्यको पनि ज्यादै नगन्य मात्रामा चर्चा गरिएको छ ।

१९०३ मा स्थापित IPSA को सबैभन्दा पूरानो र ठूलो शाखा अमेरिकी राजनीति विज्ञान संगठन APSA हो । यसका सदस्यको संख्या १३३०० छ र ८ प्रमुख क्षेत्र, ७७ उपक्षेत्र तथा ३४ वटा विशेष विभागहरू छन् (परिशिष्ट C हेनुहोस्) । APSA तथा IPSA को संरचना (प्राथमिकताको ढाँचा) लगभग समान छन् । अमेरिकी राजनीति विज्ञानका प्रमुख क्षेत्र हुन् - अमेरिकी सरकार तथा राजनीति, तुलनात्मक राजनीति, अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति, विधि विज्ञान, राजनैतिक दर्शन तथा सिद्धान्त, सार्वजनिक कानून तथा न्यायालय, सार्वजनिक नीति तथा राजकीय प्रशासन । यद्यपि संघर्ष प्रक्रिया र अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा तथा हतियार नियन्त्रणका लागि विशेष विभाग छन् तर अहिंसक राजनैतिक विश्लेषण एवम् कार्यका लागि तर्कपूर्ण ज्ञान एवम् समस्याको हल गर्नका लागि आवश्यक संस्थागत ढाँचाको कुनै स्पष्ट उल्लेख छैन । उदाहरणका लागि हिंसा, अहिंसा अथवा शान्तिको पनि (अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति अनुसन्धान संगठन IPRA को तुलनामा) कुनै विशेष विभाग छैन । यस्तो लाग्छ कि त्यस्तो सांस्कृतिक मान्यता जसले हिंसाद्वारा संरक्षित लोकतन्त्रलाई सभ्यताको विकासको सर्वोत्तम आशा मानेको छ तर त्यही मान्यताले अहिंसक सभ्यतामूलक विकल्पको अन्वेषणमा संस्थागतरूपमा प्रष्ट पार्नबाट रोकेको छ ।

अहिंसाका विषयमा यस्ता यस्ता सवाल निहित छन् जुन राजनीतिशास्त्रको क्षेत्र, उपक्षेत्रका सम्बन्धमा उठाउन सकिन्छ जसको प्रतिनिधित्व अमेरिकी तथा अन्तरराष्ट्रिय राजनीतिशास्त्र संगठनको विषय संरचनामा हुन्छ । तपाईं हामीलाई अहिंसक समाजको सम्भावना तथा अहिंसक समाज प्राप्ति गर्ने तरीकाका विषयमा के के बताउन सक्नुहुन्छ ? यसको अर्थ हो अहिलेसम्मका उपलब्धिबाट लाभ लिने तथा नयाँ तत्वलाई सामेल गर्ने । यसको उदाहरण समकालीन बढ्दो विविधतामा रहने अमेरिकी राजनैतिक विज्ञानको ४ परम्परागत क्षेत्रमा उठ्ने प्रश्नमा पनि देख्न सकिन्छ । यी क्षेत्र हुन् - राजनैतिक दर्शन तथा सिद्धान्त, अमेरिकी सरकार तथा राजनीति, तुलनात्मक राजनीति र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध ।

राजनैतिक दर्शन तथा सिद्धान्त

राजनैतिक दर्शन तथा सिद्धान्तमा अहिंसावादी विस्थापनको तात्पर्य हो प्रत्येक अहिंसक संस्कृतिको राजनैतिक विचारको धरोहरको पुनर्निरिक्षण गर्ने तथा नयाँ अहिंसावादी सिर्जनशीलताको परिचय दिने । उदाहरणका लागि प्लेटोको 'रिपब्लिक' (Republic) मा डेनिस डाल्टनले हानी नपुऱ्याउने नैतिक विचार पाउँदछन् । प्लेटोले युद्ध, राजकीय दण्ड तथा सैनिक संस्कृति जस्ता विचारलाई अपनाएका छन् तथापि उनका विचार

दार्शनिक एवम् राजनीतिज्ञद्वारा प्रेरणा लिन योग्य छन् । यही विचार प्लुटार्कले पनि राखेका छन् - 'चक्कुको प्रयोग गर्ने न त कुशल चिकित्सक हुन न त कुशल राजनीतिज्ञ नै, बरु त्यसको प्रयोगले यी दुबैको असक्षमतालाई प्रमाणित गर्दछ' । अझ राजनीतिज्ञको मामलामा त यो अन्याय र क्रुरता दुबैलाई देखाउँदछ (प्लुटार्क १०:२४९) । चिनियाँ परम्परामा मेन्सियसको निरीक्षणको तुलना गरौं (३७१ - २८९ ई.पू.) - 'जुन व्यक्ति शक्तिको प्रयोग गरेर असल भएको दावी गर्दछ ऊ पा अर्थात अत्याचारी शासक हो, जसले सत्यको पालना गर्दै जन अर्थात् मानव सहृदयताको पालना गर्दछ उही वांग राजा हो' (फंग १९५२: ११२) । चिनिया परम्परामा मो त्जु (मो टी ४६८-३७६ ई.) जो युद्ध तथा दमनका आलोचक हुन उनले विश्वमा विश्वप्रेमको पुनः खोजी गर्न आह्वान गरेका छन् (फंग १९५२: ७६-१०५) ।

शास्त्रीय लेखनको बिनाश र हिंसाको भावनामा कमी ल्याउनका लागि हिंसाको समर्थन नगर्ने गरी पुनर्व्याख्या गर्नु जरुरी छ । साथै यसको अहिंसक अर्न्तदृष्टिलाई जोगाउँदै अझै बढाउनु जरुरी छ । यसको उदाहरण मकैयावेलीको अहिंसक राजकुमार (The Nonviolent Prince - १९८१) को चैवट सदा आनन्दद्वारा गरिएको पुनर्व्याख्यामा तथा अहिंसक रणनीतिक सुरक्षा (१९९६) विषयक क्लाजविट्जको युद्ध सम्बन्धी सिद्धान्तको रचनाको बरोज को पुनर्व्याख्यामा देखिन्छ । यी दुवै अहिंसक कृतिले गान्धीद्वारा प्रस्तुत भगवद्गीता (हिन्दु आध्यात्मिक शास्त्र) को कृष्ण अर्जुन संवादमा अहिंसाको आदेश खोज्नु भन्ने कुराको स्मरण गराउँदछन् (गान्धी १९७१) ।

हिंसाको समर्थन गर्ने प्राचीन प्रतिष्ठित कृतिहरू भविष्यको अहिंसक सिर्जनशीलतालाई चुनौति दिन्छन् । यदि प्लेटोले सैनिक गुणयुक्त शासकद्वारा शासित गणराज्यको प्रस्ताव गर्न सक्दछन् भने अहिंसावादी गणराज्यको पनि कल्पना गर्न सकिन्छ । यदि एरिस्टोटल युद्ध र संघर्ष गर्ने राजनैतिक संविधानको कुरा गर्न सक्दछन् भने अब हामी अहिंसक समाज बनाउने संविधानको निर्माणमा पनि विचार गर्न सक्दछौं । यदि मकैयावेली हिंसा स्वीकार गर्ने शासनका लागि कुटिलता र चतुऱ्याईंको सिफारिस गर्न सक्दछन् भने अब अहिंसक राजनैतिक शक्तिको रणनीति र रणकौशलको निर्माण गर्न पनि सम्भव छ । यदि हब्स सामाजिक शान्तिलाई जबर्जस्ती कुल्चँदै हिंसाको एकाधिकार भएको दानव राज्यको प्रस्ताव गर्न सक्दछन् भने मानवीय आवश्यकताप्रति संवेदनशील, शासनको यस्तो नयाँ प्रारूपको पनि अन्वेषण गर्न सकिन्छ जसमा रक्तपातको कुनै आवश्यकता नै पर्दैन । यदि लक निरंकुश शासनलाई समाप्त गर्नका लागि हिंस्रक क्रान्तिको कल्पना गर्न सक्दछन् भने हामी पनि अहिंसक लोकतान्त्रिक स्वतन्त्रताको रणनीति एवम् रणकौशल अपनाउन सक्दछौं । यदि मार्क्स र एंगल्स अन्तिम उपायको रूपमा हिंसायुक्त संघर्षको कुरा गर्न सक्दछन् भने अब हामी आर्थिक न्यायका लागि अहिंसापूर्ण संघर्षको परिकल्पना गर्न

सक्दछौँ । यदि रुसो सामाजिक नियम उल्लंघनकर्ता विरुद्ध हिंसामा आधारित सामाजिक सम्झौताको सल्लाह दिन सक्दछन् भने र वर्तमान समयका शासकहरू त्यही हिंसामा आधारित सम्झौतालाई नै पछ्याउँदछन् भने हामी पनि असल र अहिंसक समाजको निर्माणका लागि आपसी सहमतिको मार्ग अपनाउन सक्दछौँ । यदि कान्ट (१७९५/१९५९) युद्धरहित स्थायी शान्तिको कल्पना गर्न सक्दछन् भने हामी पनि अहिंसाको आज्ञालाई सार्वभौमिक सत्यमा बदल्नका लागि आवश्यक तत्वलाई अपनाउन सक्दछौँ । यदि अमेरिकी राजनैतिक परम्परा हिंसापूर्ण स्वाधीनता र हिंसाको समर्थन गर्ने संविधान हामीलाई दिन्छ भने अब हामी सामाजिक हिंसाबाट मुक्तिको घोषणा गरेर एक नयाँ अहिंसक अमेरिकी संविधानको कल्पना गर्न सक्दछौँ । यदि वेबर राजनीतिलाई एक व्यवसायको रूपमा निर्देशित गर्दै हिंसालाई आवश्यक रूपमा स्वीकार गर्दछन् भने अब हामी राजनीति एवम् राजनैतिक विज्ञानलाई एक यस्तो व्यवसायको रूपमा कल्पना गर्न सक्दछौँ जसले हिंसाबाट मुक्ति सम्भव बन्दछ । (एरेण्ड १९७०, मुलर र सेमेलिन १९९५, स्टेजर र लिंड १९९९) ।

अहिंसावादी परिवर्तनले नवीन मूल्यांकनका लागि गान्धीवादी राजनीतिक विचारधारालाई दर्शन र सिद्धान्तको क्षेत्रमा सामेल गर्ने माग गर्दछ । यसको अनुपस्थितिले हिंसापूर्ण संसारमा नोबेल शान्ति पुरस्कारका लागि गान्धीको नाममा विचार नगरिएको जस्तै अधूरो र अपुरो हुन जान्छ । यस क्षेत्रमा काम गर्नका लागि धेरै नै साधन उपलब्ध छन्, जसमा मुख्य रूपमा विभिन्न विचारधारा तथा विषयसँग सम्बन्धित भारतीयहरू छन् र साथमा कैयौँ अन्य देशका पथप्रदर्शकको पनि योगदान रहेको छ । (धवन १९५७, डांग तथा अन्य १९७७, ऐयर १९७३, पारेख १९८९ ए, १९८९ बि, बंदुरन्त १९६९, डाल्टन १९९३, गाल्टुङ १९९२, शार्प १९७९, स्टेगर २०००) ।

सम्पूर्ण विश्वको भूत एवम् वर्तमानकालीन अहिंसावादी विकल्पलाई प्रस्तुत गर्नेहरूको विचारधाराको क्रममा अहिंसावादी सिद्धान्तको रचनात्मक विकासको लागि पनि अवसर आएको छ । आर्थर र लीला विनवर्ग (१९६३) ले ५५० ई.पू. को यस्तो खालको सर्वेक्षण प्रस्तुत गरेका छन् । उन्नीथन र योगेन्द्र सिंग (१९७३) ले विभिन्न धर्ममा यसको जड खोज्ने प्रयास गरेका छन् । यसैगरी विल मोरिस (१९९६) ले युनानी, रोमन तथा युरोपियन-अमेरिकी परम्परामा प्राचीनकालदेखि चलि आएको शान्तिको परम्पराबारे बृहद विश्लेषण गरेका छन् ।

जबजब अहिंसक राजनैतिक विचारधाराको सार्वभौमिक अहिंसावादी दृष्टिकोणको परीक्षण हुन्छ तब केही आश्चर्यजनक कुराहरू अगाडि आउँदछन् । कोरियाका राजनैतिक दार्शनिक ह्वांग योंग (Hwang Jang Yop) ले अहिंसक राजनीतिको परिभाषा दिँदै

सन १९८७ डिसेम्बर ३ मा प्योङयोङमा आफ्नो एक अन्तर्वार्तामा भने - राजनीतिको अर्थ हो प्रेम र समानताको भूमिमा समाजका सबै सदस्यको हितहरूमा समता कायम राख्नु । त्यस समयसम्म उनी र उनको अन्तर्वार्ता लिने दुवै समाजशास्त्री सोरोकिन (१९४८, १९५४) को प्रेम र रचनात्मक उपकारको महत्वपूर्ण अध्ययनबाट अपरिचित थिए । यसलाई एरेण्डको कुराकानी गर्ने, निर्णय लिने, मिलेर काम गर्ने (१९७०) तथा बर्टन (१९७९) को मानवीय आवश्यकताप्रति संवेदनशीलताको प्रक्रियामा जोड दिने विचारधारासँग जोड्न सकिन्छ । यी सबै विचार नयाँ अहिंसक राजनैतिक सिद्धान्तका बीउ हुन सक्दछन् ।

राजनैतिक व्यवस्था वा राज्यको अध्ययन

राजनैतिक दृष्टिबाट संगठित समाजहरू र तिनका अंगको सम्पूर्ण अध्ययनमा गाउँदेखि लिएर राष्ट्रिय राज्य र बहुराष्ट्रिय सत्ताहरूसम्म जस्तो अमेरिकी सरकार एवम राजनीतिको क्षेत्रमा अहिंसक विश्लेषणको तर्क पैदा गर्दछ जसलाई भविष्यवाणीकर्ता हेराल्ड लिनस्टनका शब्दमा मान्यताहरूको पछौटेपन माथि विजय प्राप्त गर्नका लागि साहसपूर्वक सोध्नु आवश्यक छ । राजनैतिक स्वार्थलाई देशभक्तिको खोलभित्र कुनै प्रश्न नै नगरिकन सुरक्षित राखिएको छ । यदि राजनैतिक व्यवस्था भित्र प्रश्न उठाउन सकिँदैन भने बाहिरी राजनैतिक शास्त्रीले यस्ता प्रश्नहरू निर्धक्क उठाउनु जरुरी छ ।

अहिंसक मार्गले यस खालका प्रश्नहरूको उत्तर दिनु जरुरी हुन्छ । पहिलो, राजनैतिक समाजको निर्माण एवम् त्यसलाई कायम राख्नका लागि हिंसाको के योगदान छ ? राजनैतिक व्यवस्थाको आफ्नो स्वरूप कुन सिमासम्म ठूलाठूला युद्धको इतिहासमाथि निर्भर गर्दछ ? कस्तो प्रकारको सरकारी र गैर सरकारी हिंसाको निरन्तरता कायम रहन्छ र त्यसको भविष्य के हो ? हिंसाको समर्थन गर्नका लागि चाहे त्यो कानूनी होस् वा गैर कानूनी, चाहे त्यो शासनको समर्थनमा होस् वा विरोधमा, घरमा होस् वा विदेशमा - नागरिकहरू कुन प्रकारले सामाजिकीकृत छन् ? राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विचार, व्यवहार तथा अन्य संरचना कुन प्रकारले हत्या र हिंसा गर्नलाई सहयोग दिन्छन् ? हिंसाले राजनैतिक व्यवस्थाका अन्य मूल्यहरू भौतिक वा आध्यात्मिक जस्तै कि स्वतन्त्रता र समानताको मूल्यको पालन गर्ने क्षमतालाई कसरी प्रभावित गर्दछन् ?

दोस्रो, अहिंसात्मक विचार, व्यवहार, नीति र सामाजिक संस्थाहरूको ऐतिहासिक मूल के हो ? यसको वर्तमान अभिव्यक्ति एवम् भावी परिदृश्य के हो ? हिंसक राजनैतिक शक्ति

र सत्ताको विरोधमा अहिंसक प्रतिरोधको विवरण के हो ? अहिंसक समाज प्राप्तिको दिशामा सिर्जनात्मक तथा रचनात्मक विवरण के हो ?

राजनैतिक अध्ययनको तेस्रो आवश्यकता हिंसा तथा अहिंसाका बीच परिवर्तन र प्रतिपरिवर्तनको विवरण माग्नु हुन्छ । को को महत्वपूर्ण व्यक्ति, समूह र संगठनले यस परिवर्तनमा भाग लिइरहेका छन् ? के प्रहरी शान्तिवादी बनेका छन् ? के हत्याराले जीवनको सम्मान गर्नका लागि आफूमा परिवर्तन ल्याएका छन् ? के हिंसामा लागेका क्रान्तिकारीले अहिंसक सामाजिक परिवर्तनका लागि स्वयम्लाई परिवर्तन गरी प्रतिवद्धता जनाएका छन् त ? के धार्मिक व्यक्तिहरूले हिंसालाई वरदान ठान्ने प्रवृत्तिलाई त्यागिदिएका छन् ? के सांस्कृतिक स्वरूपले हिंसालाई निषेध गर्ने तर्फ कदम बढाएको छ त ?

मृत्युदण्ड लागू गर्ने, समाप्त गर्ने र फेरि लागू गर्ने प्रवृत्तिका बीचमा अपराधहरूका दायरामा के परिवर्तन भएको छ ? के सैनिक शक्तिलाई निष्क्रिय गरेर फेरि सक्रिय गरिएको छ ? के सैन्य व्यवस्थाको अन्त्य गरियो ? के प्रहरी र नागरिक हतियारबिहिन भएर पुन हतियार युक्त भएका छन् त ? के पहिले हिंसा मार्गमा लागेका विरोधीहरूसँग भएको शान्तिपूर्ण सम्झौता पश्चात् हिंसाको पुनः विस्फोट भएको छ ? पूर्व हिंसाको समर्थन गर्ने अर्थव्यवस्था व्यक्तिगत र सामाजिक आवश्यकताहरूको पूर्ति गर्नका लागि आंशिक वा पूर्णरूपमा बदलिएको छ त ?

चौथो, ऐतिहासिक तथा समकालीन अन्तर-राजनैतिक व्यवस्थाको राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक तत्व के हो जसलाई यदि अहिंसक संक्रमणकालीन प्रक्रियासँग एक गरेर व्यक्त गर्ने हो भने के त्यसले यस्तो समाजको प्राप्ततर्फ संकेत गर्दछ जसमा अहिंसक अवस्था विद्यमान रहन्छन् ? धर्म, विधि विधान, कानून, संस्था, नीति, सामाजिक र आर्थिक संरचना, शिक्षा, सञ्चार, कला र अन्तरराजनीतिक सम्बन्धमा हुने कस्तो किसिमको परिवर्तनले अहिंसक समाजको प्राप्तिमा सहायता पुऱ्याउन सक्दछ ? स्वतन्त्रता, समानता, भौतिक सुख र व्यवस्था हिंसाको धम्कीबिना सबल र सक्षम बन्न कुन अवस्थामा सक्दछ ?

तुलनात्मक राजनीति

अहिंसात्मक परिवर्तन तुलनात्मक राजनैतिक जिज्ञासाको केन्द्रमा मानवको अहिंसावादी क्षमताको प्रश्नमा अर्न्तनिहित रहन्छ । प्रश्न यो हो कि विचार, संस्थाहरू, प्रक्रिया र नीतिहरू जुन समाजको भित्र र बाहिर सरकार र नागरिकबाट प्रयोग हुने घातक

शक्तिको प्रयोग वा तिनको डरलाई समाप्त गर्नेसँग सम्बन्धित छ त्यसको सार्वभौमिक तुलनाबाट कस्तो प्रकारको अर्न्तदृष्टि प्राप्त हुन्छ त ? अहिंसक विश्लेषणको तर्कबाट निर्देशित र परिवर्तनकारी क्रियाको खोजमा तुलनात्मक अध्ययन यस्तो विकल्पको बारेमा थाहा पाउने कोशिस गर्दछन् जो कि एक राजनैतिक व्यवस्थाको सीमाभन्दा पर छ ।

जसरी प्रजातान्त्रिक व्यवस्थालाई मानव अधिकार, महिला अधिकार, बालबालिकाको कल्याण र आर्थिक विकासको स्तरमा मापन गरिन्छ त्यसैगरी हिंसा र अहिंसाको प्रकृतिका आधारमा समाजहरूको परस्पर तुलना गर्न सकिन्छ एवम् तिनको स्थान पनि निश्चित गर्न सकिन्छ । बिनासको मापकका रूपमा राज्यका शत्रुबाट गरिएको हिंसा र लुटपाट, नागरिकबाट गरिएको हत्या, राज्यभन्दा पर अर्को समाजको सदस्यको हत्या, हिंसाको व्यवसायिक प्रशिक्षण, प्राविधिक क्षमता, अन्य रूपको राजनैतिक तथा आर्थिक व्यवस्थाका मापकहरू पनि सामेल छन् । केवल एक राजनैतिक व्यवस्थाबाट प्राप्त अहिंसाको विशेषताहरूलाई पनि समान रूपमा नै समानान्तर स्थान दिन सकिन्छ । हिंसावादी र अहिंसावादी देशहरूको समय-समयमा तुलनात्मक स्थान निर्धारण गर्नु विश्व राजनैतिक विज्ञानको सार्वजनिक हितका लागि ठूलो योगदान हुनेछ । यो कार्य युद्ध र हिंसाको उतारचढावको स्तर र अहिंसक परिवर्तनकारी क्षमताको अभिबृद्धि र अर्कोतर्फ दमनको विवरण दिनु अन्तरराष्ट्रिय स्टक बजारका उतारचढाव अनि खेलका नतीजाक्रमको प्राप्ताङ्क बताउने खबरभन्दा कम महत्वपूर्ण हुँदैन ।

अधिक समान वा कम समान स्थितिमा अन्तरराज्यीय तथा राज्यभित्र सामाजिक अवयवहरूको अध्ययनले कारण र परिवर्तनकारी अवस्थाको बारेमा ज्ञान बढाउन मद्दत गर्दछ । यसमा धर्म, विचार, कला, राजनैतिक दल, शिक्षाको स्तर, वर्ग, लैङ्गिक व्यवस्था, जातीय समूह, आर्थिक उद्यमशीलता, विश्वविद्यालय र अन्य व्यवसायको अहिंसक क्षमता पनि सामेल छन् ।

समकालीन राजनैतिक विज्ञानको अनुसन्धान कार्य गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुरा के छ भने अहिंसक तुलनात्मक अध्ययन गर्दा तानाशाही राज्यको तुलनामा प्रजातान्त्रिक राज्य आपसमा युद्ध गर्दैनन् र नागरिकको हत्या पनि कम नै गर्छन् भन्ने विचारलाई जोडदार रूपमा अगाडि बढाउनु पर्दछ । संसदीय र उदारवादी लोकतन्त्रमा विद्यमान हिंस्रक संस्कृति र हिंसाको प्रवृत्तिले तुलनात्मक राजनीतिमा अहिंसक संरचनात्मक र सांस्कृतिक विकल्पमा प्रष्ट्याउनु पर्ने आवश्यकतालाई दर्साउँदछ । उदाहरणका लागि हामीले अध्याय २ मा पढ्यौं कि मेक्सिकोका दुई समान विशेषता भएका गाउँको तुलनात्मक अध्ययनमा जसको हिंसाको दृष्टिमा तलमाथि छ तर सामाजिक र आर्थिक अवस्था समान छ । त्यहाँ तिनीहरूको सांस्कृतिक विशेषता अलग-अलग देखियो । हिंसक गाउँका निवासी

आफूलाई हिंसक नै मान्दछन् भने अहिंसक गाउँका मानिस आफूलाई शान्तिप्रिय मान्दछन् र यसका लागि गर्व गर्दछन् (फ्राई १९९४) । इन्डोनेसियाको दुई गाउँमा जहाँ हिंसाका दृष्टिबाट अघिपछि छन् - बच्चाहरूको खेलको तुलनात्मक अध्ययनबाट थाहा हुन्छ कि जसको संस्कृति तुलनात्मक रूपमा बढी हिंसापूर्ण छ त्यो समाज मानव र पशुसम्बन्धी बढी आक्रामक खेल रुचाउँदछन् र जसको संस्कृति तुलनात्मक रूपमा कम हिंसक छ त्यो मधुर खेल जस्तै अंगुरको लहरामा पिङ खेल्नु, शान्तिपूर्वक पशु र चराचुरुङ्गीको व्यवहारको नक्कल गर्न रुचाउँदछन् (रोयस १९८०) । यस प्रकारका अन्वेषणले बक्सिङ, हकी, कुश्ती, फुटवलजस्ता प्रतिष्पर्धी खेलको हिंसक सांस्कृतिक सहसम्बन्ध माथि प्रकाश पार्न सहायता गर्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति

अहिंसक परिवर्तनले अर्न्तराष्ट्रिय राजनीति, अर्न्तराष्ट्रिय सम्बन्ध तथा विश्व राजनीतिमा व्यक्ति र समग्र समाजको चासोलाई स्थापित गर्दछ । यसले मध्ययमस्तरीय संस्थाका लागि परम्परागत रुचीका साथ व्यक्तिगत र सामूहिक भावलाई एकीकृत गर्दछ । अर्कोतिर विश्व राजनीतिका अनेकौँ विभागहरू (राज्य एवम् गैर राज्य) सँग सम्बन्धित संरचना र समस्याको समाधान गर्ने प्रक्रियामा विस्तारपूर्वक विचार गरिएको छ । तर यसको अर्थ इतिहास नै नभएको भन्ने होइन । इतिहास मानव मात्रको हो । विश्व तथा स्थानीय अवस्थामा परस्पर अर्न्तनिहित अन्तर्क्रियाको प्रारूपका सम्बन्धमा यी विभागहरूको अध्ययन गरिन्छ ।

अर्कोतर्फ, प्रत्येक व्यक्ति जो भूत, वर्तमान र भविष्यमा पृथ्वीको जीवनमा भागीदार हुन्छन्, उनीहरूको कल्याणमा ध्यान दिन जरुरी रहेको कुरालाई अहिंसक विश्व समाजको प्राप्ति सम्बन्धी मान्यताले सम्बोधन गर्दछ । अहिंसावादी राजनैतिक विश्लेषणको मूल ईकाई व्यक्ति हो । संगठन, संस्थाजस्ता पक्षहरू व्यक्तिकै सामाजिक र सामूहिक व्यवहारका उत्पादन हुन् । विश्व राजनीति विश्वका व्यक्तिहरूको राजनीति हो । त्यसैले अहिंसावादी विश्व समाज हिंसा नगर्ने व्यक्तिहरूमा निर्भर गर्दछ । यदि कोही व्यक्ति पनि मारिँदैन भन्ने कुरा सम्पूर्ण मानिसहरूको ईच्छामा निर्भर रहन्छ ।

यसले सम्पूर्ण रूपमा विश्वको अहिंसक विश्लेषण तथा कार्यको तर्कलाई लागू गर्ने आवश्यकतालाई देखाउँदछ । हिंसा विषयमा यसको तात्पर्य हो - अनुसन्धानको राजनीति शास्त्रीय परम्परालाई राज्य हिंसा, राज्यका विरुद्ध हिंसा र समाजका बीचमा तथा भित्र हिंसाको सबै स्वरूप सम्म विस्तृत गर्ने तथा यिनलाई विश्व प्रतिमानमा एक गरेर यसको कारणमा आधारित रहेर व्याख्या गर्नु । अहिंसाका सम्बन्धमा यसको अर्थ हो -

विश्वस्तरीय राजनैतिक सत्ता बाहिर र भित्र अहिंसाको शक्तिको पहिचान गर्नु । अहिंसायुक्त परिवर्तनका सन्दर्भमा यसको अर्थ हो - विश्वको सामान्य प्रणालीको परिप्रेक्ष्यमा समाजभित्र र समाजबाहिर हिंसा तथा अहिंसाको शक्तिका बीचमा हुने क्रिया र प्रतिक्रियालाई बुझ्नु ।

अहिंसावादी विश्वसमाजका व्यवहार, सम्भावना एवम् यसको प्रारूपको बिस्तृत बोधका लागि सैद्धान्तिक रूपमा अहिंसाका विषयमा अनेक भिन्नता छन् भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्नैपर्दछ । साथै भूत तथा वर्तमानकालीन सामाजिक अभिव्यक्ति एवम् आकांक्षालाई जान्नु आवश्यक छ । व्यक्तिको स्तरमा यसको अर्थ हो - व्यक्तिको हिंसक एवम् अहिंसक प्रवृत्ति, अहिंसावादी रूपान्तरणका सन्दर्भमा व्यक्तिको गतिशीलता र सिर्जनशील व्यक्तिगत अहिंसक क्षमताको जीवनपर्यन्त रहने अभिव्यक्तिलाई समर्थन गर्ने सामाजिक सन्दर्भको बिशेषतालाई बुझ्नु ।

हत्याको भावनालाई अहिंसाको विकल्पमा बदल्ने व्यवहारिक अनुकुलताको विश्व परिप्रेक्ष्य हो - हिंसाक्षेत्रका ती सम्पूर्ण हस्तक्षेपहरूको खोजी गर्नु जो बलपूर्वक घातक व्यवहारलाई दमन गर्दछन् । यसको तात्पर्य हो अहिंसाको समस्या हल गर्ने विश्व नेतृत्व एवम् नागरिकको सामाजिकीकरण एवम् तिनको प्रशिक्षणमा सहयोग गर्नु । यसको अर्थ हो अहिंसावादी परिवर्तनमा विश्व संस्कृतिको योगदानलाई बुझ्नु र त्यसलाई प्रोत्साहन गर्नु । राजनैतिक, सैनिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक संरचनामा हुने विश्वस्तरीय अहिंसावादी परिवर्तनलाई बुझ्नु तथा तिनलाई मद्दत गर्नु पनि यसमा समावेश छन् ।

मानव हिंसामुक्त समाजको निर्माण गर्न सक्षम छ भन्ने मान्यतालाई हरेक क्षेत्र, उपक्षेत्र र समकालीन राजनैतिक विज्ञान सम्मले प्रश्न खडा गर्दछन् । राजनीति विज्ञान मूल्यविहीन हुन सक्दछ भन्ने अनुमानलाई आधार मान्दा के अहिंसा राजनीतिशास्त्रको एक स्वीकार्य मूल्य हो ? के अहिंसावादी राजनैतिक शक्तिको सिद्धान्त एवम् व्यवहार हिंसा विचार तथा अभिव्यक्तिसँग सफलतापूर्वक जुध्न सक्दछ त ? अनि तिनमा परिवर्तन ल्याउन सक्दछ त ? के स्थानीय तहदेखि विश्वस्तरसम्म अहिंसापूर्ण लोकतान्त्रिक संस्था सम्भव छन् ? के हिंसक राष्ट्रिय सुरक्षाबाट अहिंसक राष्ट्रिय एवम् विश्वस्तरीय सुरक्षासम्म रूपान्तरण सम्भव छ ? के हिंसक राजनैतिक अर्थ व्यवस्थाको सट्टामा अहिंसक राजनैतिक अर्थव्यवस्था सम्भव छ ? के नारीवाद, जातिवाद, वर्ग, भाषा र धर्मबाट अहिंसक राजनैतिक सिद्धान्त र व्यवहारमा योगदान हुन सक्छ ? कुन चाहिँ बिधि सामाजिक हिंसाको बारेमा ज्ञान, अहिंसक क्षमता, परिवर्तनशील सिर्जनात्मक प्रक्रिया, अहिंसक परिणामहरूलाई उजागर गर्न र नियन्त्रण गर्नमा उपयुक्त छन् ?

यी सबै कुराहरू गरिरहँदा राजनीतिशास्त्रले यी प्रश्नसँग सम्बन्धित जवाफ दिएन भन्ने अर्थ लगाइनु पनि हुँदैन । बरु यदि राजनीति शास्त्रले अहिंसक विश्वको अहिंसक समाजको सम्भावनालाई गम्भीर रूपमा लिएको भए राजनीतिशास्त्रको रूप अर्कै हुन्थ्यो कि भन्ने विचारलाई आमन्त्रण गर्नु पनि हो । यस्तो सम्भावनाको स्वीकृतिको तात्पर्य हो - राजनीतिशास्त्रद्वारा विश्वस्तरमा अहिंसक रूपमा समस्या हल गर्ने प्रतिवद्धता ।

अध्याय ४

समस्या समाधान

'यो सामूहिक नरसंहारको निन्दा र विरोध गर्ने हामी सबै सर्बसम्मत रूपमा यो स्वीकार गर्दछौँ कि यो त्रासदी जसमा करोडौँ मानिसको कुपोषण र आर्थिक अभावका कारण मृत्यु भयो – यसको कारण राजनीतिक थियो ।'

त्रिपन्न नोबेल पुरस्कार विजेताको घोषणापत्र, १९८१

अहिंसक राजनीतिको समस्या समाधान सम्वन्धी आशय के हो ?

अहिंसक राजनीतिको मूल लक्ष्य विश्व जीवनबाट हिंसा, भय र त्रासलाई समाप्त पार्नु हो । मानवमा शिकार र शिकारी दुवै बन्ने सम्भावना रहन्छ । तिनै मानवको आजीवन कल्याणमा रुचि राख्नु नै यसको अभिप्राय हो । यसले राजनीति शास्त्रको केन्द्रमा व्यक्ति एवम् सिर्जनशील उद्देश्यलाई स्थापित गर्दछ । अर्कोतर्फ यो समस्या समाधानसँग सम्बन्धित छ, यस्तो समस्या समाधान जो प्रत्येक आध्यात्मिक, लैङ्गिक, वर्गीय, जनजातीय, व्यवसायिक, राष्ट्रिय एवम् राजनैतिक पहिचानलाई स्वीकार गर्दछ र ती सबैलाई पार गर्दछ । यसको तात्पर्य यस्तो अहिंसक निष्ठासँग छ (Guetzkow १९५५) जसले परिवर्तनको प्रतिवद्धता गर्दै समस्या समाधानको प्रक्रियालाई सरल बनाउँदछ र सबैको आवश्यकतालाई विना कुनै हानी र चोट नपुऱ्याईकन पूरा गर्दछ ।

यसका साथै अहिंसक राजनीतिशास्त्रको आशय छ कि संहारकता वा हिंसा उत्पन्न गर्ने कारक तत्वलाई नै घटाउने । साथै यस्ता कारक तत्वलाई बढाउने कार्य गर्ने जसले अहिंसाको समर्थन गर्दछन् । यसको उद्देश्य हो बिध्वंसका संकुचनशील का सबै ५ क्षेत्रमा रहेका समस्याको समाधान (चित्र १ र २) । यसको अर्थ हो – राजनीतिशास्त्रले सीधा रूपमा र अन्य मानिसद्वारा अप्रत्यक्ष रूपमा समस्या समाधानको उत्तरदायित्वलाई स्वीकार गर्नु । यसमा यस्ता शोध र प्रशिक्षणलाई सहायता दिने कुरा पनि सामेल छन् जसले सार्वजनिक र नीजि समस्या समाधानको प्रक्रियामा साथ दिन सकोस् । यसको अर्थ हो – व्यक्तिगत र सामाजिक निर्णयमा सबैको भागीदारीबाट आवश्यकताको पूर्तिका प्रक्रियालाई दुरुस्त राख्नु ।

अहिंसक राजनीतिशास्त्रमा समस्या समाधानको भूमिकालाई स्वीकार गर्नुको अर्थ यो विषय सर्वज्ञ, सर्वसक्षम र सर्वशक्तिशाली छ भनिएको होइन । बरु यसको अर्थ हो कि यसको भूमिकाको महत्व व्यक्तिदेखि लिएर हरेक क्षेत्रमा कल्याणका लागि हो चाहे त्यो आध्यात्मिक, शारीरिक, नैतिक र सांस्कृतिक नै किन नहोस् । यसको अर्थ सर्वसत्तावादी राज्यको हस्तक्षेप होइन बरु यो कुराको स्वीकृति हो कि अहिंसक राजनीतिको समर्थन गर्ने राजनैतिक व्यक्तित्व, संस्था र सरकार जसले केही गर्न पनि सक्दछन् र केही नगर्न पनि सक्छन् तर तिनको प्रभाव धेरै समयसम्म रहन्छ - आर्थिक समृद्धताबाट उत्पन्न आनन्ददायक जीवनदेखि लिएर व्यक्तिको आकांक्षाको सर्बोच्च शिखर प्राप्त गर्ने सम्मको । अहिंसक समाजको सेवा गर्न इच्छुक राजनीतिशास्त्रीले औषधी तथा सार्वजनिक स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित व्यवसाय जस्तै आफ्नो रुचि र योगदानमा पनि संकीर्ण हुनु हुँदैन ।

समस्याको परिभाषा हो – सोचेको र वास्तविकतामा असन्तुलन । प्रत्येक समस्याले अनिश्चितताको अर्को जटिल उपसमस्या पनि साथमै तेर्स्याउँदछ । जस्तो कि स्तर कस्तो हुनुपर्दछ ? अनुभवपरक वा वैज्ञानिक के हो ? सम्भावित नतिजा के हुन सक्दछ ? यसका साथै हरेक समस्यामा प्रणालीगत जटिलता, परस्पर निर्भर प्रक्रिया, तथा भूत, वर्तमान र भविष्य कालका तत्वहरू समेत हुन्छन् । तर कुनै पनि समस्या नैतिक, दार्शनिक एवम् व्यवहारिक रूपमा जतिसुकै कठिन वा जटिल किन नहोस् अहिंसक राजनीतिले त्यसलाई छोड्दैन किनकि यसको प्रयास नै मानव जीवन र सुखमय वातावरण विथोल्ने समस्याको समाधान गर्नका लागि हो । अहिंसक राजनीतिक विज्ञान व्यवहारवादी हिंसालाई समाप्त गर्ने तथा संरचनात्मक हिंसाको परिस्थितिलाई बदल्ने कोशिसमा नै लागिरहन्छ । साथै यो विज्ञान दुवै पक्षको अन्तर्क्रियाबाट उत्पन्न हुने समस्याको समाधान खोज्नमा नै व्यस्त रहन्छ । हत्या र हिंसाको समर्थनलाई समाप्त गरेर वर्तमान संस्थाहरूलाई रूपान्तरण गर्दै अहिंसक नीतिहरू तथा संस्थाहरूको सिर्जना गर्न चाहन्छ ।

व्यवहारिक विज्ञान तथा व्यवहारिक मानवशास्त्र जस्तै राजनीतिक शास्त्रका लागि समस्या समाधानको भूमिका स्वीकार गर्नमा यो सोच्नु अवैज्ञानिक हुन्छ कि समस्या समाधान पहिलेदेखि थाहा हुन्छ, न त यो मान्यता कि रोगको उपचारै छैन, न त यो कि रोगको निदान उपचार भन्दा पहिलेदेखि नै ज्ञात हुन्छ । यसो गर्न चिकित्सा शास्त्रको आधारभूत एवम् व्यवहारिक विज्ञानको विकासले रोक्दछ । राजनीति विज्ञान चिकित्सा विज्ञानभन्दा अलग हुनुहुँदैन किनकि राजनीति शास्त्रको आधारमा नै जीवन र मृत्यु छ ।

त्यस्ता समस्याहरू जसलाई हिंसा स्वीकार गर्ने राजनीति तथा राजनीतिशास्त्रले हल गर्न सकेको छैन त्यसलाई अहिंसक राजनीतिशास्त्रबाट तत्काल समाधान प्रस्तुत गर्ने अपेक्षा गर्नु त्यति उचित हुँदैन । विश्वस्तरमा वैज्ञानिक, मानवीय तथा भौतिक साधनको प्रयोगबाट रक्तपातपूर्ण हिंसालाई पनि हिंसाले रोक्ने ठूलो प्रतिवद्धता व्यक्त हुने गरेको छ तथापि युद्ध, नरसंहार र हिंसालाई रोक्न सकेको छैन । हत्याहिंसाका लागि अपार सिर्जनाको प्रयोग भएको छ । तर अहिंसक विकल्पको लागि यो भन्दा पनि अधिक क्षमता सहितको आविष्कार र क्षमताको आवश्यकता छ ।

मानव हत्याको युगलाई समाप्त गर्नु केवल राजनीतिशास्त्रको काम होइन । यसमा सबै विज्ञान, मानवशास्त्र, व्यवसायी र सबै व्यक्तिहरू सहभागी हुनु जरुरी छ । तर यो यस्तो कार्य हो जसमा राजनीतिशास्त्रले पहल गर्नुपर्दछ र अरुले पनि यसप्रकारको पहलको समर्थन गर्नुपर्दछ । अहिंसक राजनीतिशास्त्रको सम्भावनालाई अस्वीकार गर्ने परम्परागत मान्यतालाई चिरेर अहिंसक विश्वको निर्माणका लागि अहिंसक राजनीतिशास्त्रलाई स्थापित गर्नुपर्दछ । यसमा मूलरूपमा तीन समस्या छन् - हिटलर तथा विशाल नरसंहारको समस्या, क्रान्तिकारी संरचनात्मक परिवर्तन र व्यक्तिदेखि लिएर राष्ट्र सम्मकै सुरक्षाको समस्या ।

अहिंसा, हिटलर र सामूहिक नरसंहार

राजनीतिक नेतृत्व एवम् भयानक विनासको समस्या जसको मूल उदाहरणको रूपमा हिटलरलाई लिन सकिन्छ । तर हिटलर सम्म मात्र सीमित राख्न सकिँदैन, यसको समस्या समाधान विज्ञानको मूलभूत तथा व्यवहारिक प्रयासबाट सुल्झाउनु पर्दछ । नरसंहार आक्रमणको भयानक उदाहरण, सामूहिक विनास र नागरिक हत्यालाई अहिंसक राजनीतिको सिर्जनशीलतामा बाधा पुऱ्याउन दिनु हुँदैन । यदि त्यसो गरियो भने प्रतिशोधात्मक हत्याहरू, क्रुर तानाशाह, नरसंहार, वर्ग विनास तथा गाउँ र शहरको विनासको सामना गर्नका लागि राजनीतिशास्त्र पनि सधैँका लागि अभिशप्त बन्दछ ।

अहिलेसम्म अविकसित राजनैतिक नेतृत्वको अध्ययन क्षेत्रमा शोध कार्य गरेर यस दिशामा व्यवहारिक रूपमा कार्यको सुरुवात गर्न सकिन्छ । यसको अर्थ हो हिंसाप्रति झुकाव राख्ने व्यवहार तथा प्रणालीको पहिचान गर्ने तथा तिनमा अहिंसक नेतृत्वलाई पुष्टि गर्ने खालको परिवर्तन ल्याउने । यी मध्ये केही कारकतत्वको पहिचान पनि भइसकेको छ । ती हुन् - हिंसामा झुकाव राख्ने नेतृत्व, व्यक्तिगत आवश्यकताहरू, शक्ति भूमिका, संगठनात्मक समर्थन, कार्य गरेपछिको फलको आशा, मूल्यको महत्व,

प्राविधिक क्षमता र हत्यालाई बढावा दिने सामाजिक, आर्थिक एवम् राजनैतिक समर्थन (पेज १९७७) ।

बीसौँ शताब्दीको अनुभवले केही अन्य पक्षतर्फ पनि संकेत गर्दछन् । हत्या प्रवृत्त नेतृत्व तथा हत्या प्रवृत्त अनुयायीको आविर्भावलाई रोक्नका लागि इतिहासको कुनै विन्दुमा मानिसलाई हत्या गर्ने तथा हत्या व्यवस्थाको समर्थन गर्नबाट पूर्णरूपमा अस्वीकार गरिदिनुपर्दछ । अन्यथा पराजितहरूले प्रतिशोध स्वरूप र विजयीहरू मानसिक उत्ताउलोपनाले गर्दा यिनीहरू बीच हिंसाको चक्र चलिरहन्छ । विगत फर्किएर हेर्दा बीसौँ शताब्दीको अत्याचारले बताउँदछन् कि उन्नाइसौँ शताब्दीको अन्त्यमा जो शान्तिको वकालत गर्दथे तिनीहरू सही थिए । प्रथम विश्व युद्ध, दोस्रो विश्व युद्धदेखि शीत युद्ध र त्यसभन्दा अगाडिका युद्धका बीचमा स्पष्ट सम्बन्ध छ । नयाँ होस् वा पुरानो यस्तो प्रतिशोधयुक्त शत्रुतालाई आपसी सम्झौतामा परिणत गर्नु राजनीतिको कर्तव्य हो ताकि कुनै दिन अत्याचारका रूपमा विस्फोट नहोस् । शत्रुको विनासमा खुशीयाली मनाउने नेताहरू र तिनका अनुयायीको उदय हुनबाट रोक्नुपर्दछ । हत्या रोक्ने, शत्रुहरूबीच मेलमिलाप गराउने र अहिंसक जीवनका लागि परिस्थिति निर्माण गर्ने कार्यका लागि राजनीतिशास्त्र प्रतिवद्ध हुनुपर्दछ ।

सम्भावित हिटलरहरू, स्टालिनहरू, माओहरू, अमीनहरू, पोलपोटहरू तथा परमाणु बम खसाउने ट्रुमेनहरूको उदय हुनबाट रोक्नका लागि राजनैतिक नेता सम्बन्धी धारणाको पुन परिभाषा गर्नुपर्ने आवश्यकता छ जसमा नेता क्रुर सेनापति नभएर समाजको समस्या समाधान गर्ने खालको होस् । चाँडै नै यस्ता नेताको पहिचान गरियोस् र जो आक्रामक र हिंसक छन् तिनीहरूलाई दिइएको समर्थन फिर्ता लिइयोस् । नेताको भूमिकामा हत्याको ईच्छाको सम्भावना र अरुलाई मार्ने आदेश दिनसक्ने अधिकार फिर्ता लिनुपर्दछ । आदेशको पालना गर्न बाध्य हुने, घातक हतियारयुक्त व्यवसायिक हत्याराहरूको संगठन नेताहरूलाई दिनु हुँदैन । हत्या प्रवृत्त संस्थाहरूबाट धार्मिक, व्यापारिक, मजदुर सम्बन्धी, वैज्ञानिक तथा कलाका तर्फबाट दिइएको समर्थन फिर्ता लिएर त्यो समर्थन अहिंसक विकल्पलाई दिनु पर्दछ । आवश्यकता पूर्ति सम्बन्धी समस्या समाधानलाई नेता र नागरिकको आवश्यक कार्यका रूपमा प्रतिस्थापन गरिनु पर्दछ । अहिंसाको मूल्यप्रति सकारात्मक प्रतिवद्धतालाई राष्ट्रिय सम्मान र पहिचानको केन्द्रविन्दु बनाइयोस् तथा कुनै समूहको बारेमा उनीहरूको परिभाषा दानवको रूपमा गर्ने र यति दुष्ट छ कि उसको विनास गरियोस् भन्ने जस्ता कुराको समर्थन पनि नहोस् । अनेकौँ समूहहरूबीच आपसी भलाईका लागि वार्तालाई प्रोत्साहित गरिनुपर्दछ । व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपबाट हिंसाका माध्यमबाट सन्तुष्ट गर्ने सामाजिक-आर्थिक तथा संरचनात्मक परिस्थितिलाई परिवर्तन गर्नुपर्दछ । हत्याको अर्थव्यवस्थालाई परिवर्तन गरेर

त्यसलाई जीवनदायी मानव आवश्यकताको अनुरूप बदलियोस् र कला र विज्ञानका माध्यमबाट अहिंसक संस्कृतिको सिर्जनामा समर्थन दिनुपर्दछ ।

हिटलरले गरेका अत्याचार जस्ता उदाहरणका विरुद्धमा 'हत्याक्षेत्र'मा हस्तक्षेप, व्यवहारिक, अहिंसक राजनीतिक सिर्जनात्मकताका लागि ठूलो चुनौति प्रस्तुत गर्दछ । विशेष रूपमा आजको युगको अभूतपूर्व प्रविधिको विकासको क्षमताका सन्दर्भमा यो चुनौतिको सामना गर्नु असम्भव छैन । यसका लागि निम्न तरीकालाई उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । ती हुन् - सूक्ष्म र बृहद रूपमा नेता र अनुयायीलाई प्रेरित गर्ने र आध्यात्मिक, मनोवैज्ञानिक तरीका, अहिंसक क्षमताको प्रयोग, हत्यामाथि विश्वस्तरमा विरोध र समर्थन नदिने, तत्काल बचाउन मार्गको व्यवस्था, अन्तरिक्ष, आकाश, समुद्र तथा जमीनबाट उच्च प्रविधियुक्त शक्तिबाट हस्तक्षेप ताकि यस्ता संहारक व्यक्ति, समूह तथा प्रविधिलाई परास्त गरिदिनुपर्दछ । हामीले आक्रमण निवारण योग्य स्रोतहरूमा प्रत्यक्ष र अन्य तरीकाबाट विशेष एवम् सकारात्मक वा नकारात्मक हस्तक्षेप गरी दबाब सिर्जना गर्नुपर्दछ ।

हिटलरकालीन जस्तो पीडाहरू पश्चात् अहिंसक मानव क्षमताका परिवर्तनकारी आयामहरू हत्यारा, पीडित र तिनका नातेदारहरूबाट प्राप्त गर्नुपर्दछ । राजनीतिशास्त्रले यस्ता प्रक्रियाको सिर्जना गर्न भूमिका निभाउनु पर्दछ जसले अत्याचारको उत्तरदायित्वको बोध गर्दछ र क्षतिपूर्ति, मेलमिलापका साथै संरचनात्मक परिवर्तन ल्याउनमा सहायता गर्ने र अहिंसक विश्वमा अहिंसक समाजप्राप्तिका पक्षमा छ । आध्यात्मिक, वैज्ञानिक तथा परम्पराका सबै स्रोतबाट मद्दत लिँदै अहिंसा र शान्ति भविष्यको सांस्कृतिक परिचय र गर्वको रूपमा मनाउनु पर्दछ । साथै भविष्यमा त्यस्तो अत्याचार नदोहोऱ्याउने व्यवहारिक बचन दिनुपर्दछ ।

सामूहिक हत्या र युद्धमा हुने अत्याचारको युगको अन्त्यका लागि अहिंसक राजनीतिशास्त्रले तीनवटा व्यवहारिक विज्ञानका कार्यमा भाग लिनुपर्दछ - निवारण, हस्तक्षेप र युद्धको घाउमा मलम लगाउँदै अहिंसक परिवर्तन । अहिंसक सिद्धान्तबाट यस्ता अत्याचार रोक्न सकिँदैन भन्ने मान्यतालाई हटाउनु पर्दछ ।

अहिंसा र हिंसक क्रान्ति

समस्या समाधानका प्रयत्नका क्रममा दोस्रो मुख्य समस्या हिंसक क्रान्ति र प्रतिक्रान्तिको हो । सैनिक सत्ता परिवर्तन, प्रतिगमन, आतंकवाद, प्रतिआतंकवाद, गुरिल्ला युद्ध र गृह युद्ध जस्ता पक्षहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् । परम्परागत राजनीतिशास्त्र यी

क्रान्ति र तिनमा भएका अत्याचारलाई हिंसा-स्वीकृतिको द्वैध भावबाट हेर्दछन् । खराब राजनैतिक व्यवस्थाका विरुद्ध हिंसा अनुचित होइन तर असल शासनका विरुद्ध हिंसा खराब हो । खराब क्रान्तिकारीका विरुद्धको प्रतिहिंसा स्वीकार्य हुन्छ तर असल क्रान्तिकारीका विरुद्ध स्वीकार्य हुँदैन । दुवै स्थितिमा राजनैतिक परिवर्तनको पक्ष र विरोधमा हिंसा कहिले अस्पष्ट त कहिले राजनैतिक जीवनको सराहनीय तथ्य हो । केही अमेरिकी विद्वान उही जानेबुझेका र चलिरहेका तर्क नै दिन्छन् । उनीहरू भन्दछन् कि यदि आर्थिक रूपमा सम्पन्न वर्ग आफ्नो सम्पत्ति र शक्तिलाई शान्तिपूर्ण ढंगबाट त्याग्दैन भने क्रान्तिकारी हिंसा उचित हुन्छ । यदि विद्रोहीहरू शोषणकारी, नीजि सम्पत्ति व्यवस्था आदिमा परिवर्तन ल्याउने कोशिस गर्दछन् भने अर्का थरी विद्वानहरू प्रतिहिंसाको समर्थन गर्दछन् । अमेरिकाको चुनावी लोकतन्त्रमा पनि कतिपय मानिसहरू क्रान्तिकारी हिंसाको विचार राख्दछन् । केही नागरिकहरू राज्यका विरुद्ध स्वतन्त्रताको रक्षाका लागि बन्दुक राख्ने आवश्यकता छ भन्ने माग राख्दछन् ।

दमनकारी राजनैतिक शासन हटाउन, सामाजिक-आर्थिक संरचनाको असह्य हिंसाको स्थितिलाई बदल्नु आवश्यक छ र यसका लागि अहिंसक राजनीतिशास्त्रले अहिंसक क्रान्तिकारी विकल्पको पहिचान गर्न सहयोग गर्न सक्दछ । यसका लागि क्रान्ति हिंसक हुन्छ भन्ने मान्यतालाई चुनौति दिँदै अहिंसक विकल्पका प्रभावकारी विकल्पहरू - सिद्धान्त, रणनीति, रणकुशलता, संगठनात्मक तरीका तथा त्यसलाई लागू गर्ने क्षमताको ज्ञान गराउनु आवश्यक हुन्छ ।

शीत युद्धको आखिरी समयमा विश्वका तीन प्रभावशाली क्रान्तिकारी परम्परा भएका देशहरू संयुक्त राज्य अमेरिका, सोभियत संघ तथा चीनको राजनैतिक सिद्धान्तदाताहरू बाट अहिंसक क्रान्तिको सम्भावनामा स्वीकारोक्ति आएको देखिन्छ । अमेरिकामा जीन शार्पले (१९७३) अहिंसक राजनैतिक क्रान्तिहरूको विशिष्ट सिद्धान्त र व्यवहार प्रस्तुत गरे । यो सिद्धान्तको मूलमा राजनैतिक शक्तिको पालनकारी (acquiescent) आधारको तीखो विश्लेषण थियो । साथै यो प्रभावकारी अहिंसक संघर्षको उदाहरणको विस्तृत ऐतिहासिक परीक्षा थियो । शार्पले अहिंसक व्यवहारका १९८ तरीका बताएका छन् जसमा विरोध प्रदर्शन र अनुरोधदेखि लिएर सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक असहयोग र फेरि प्रत्यक्ष हस्तक्षेप सम्म उल्लेख गरेका छन् । यसका साथै शार्पले यी सबैलाई अहिंसक परिवर्तनको गतिशील सिद्धान्तमा एकीकृत गरिदिन्छन् जसमा मतान्तरण, मेलमिलाप, बल प्रयोगका प्रक्रियाहरू सामेल छन् । यसैमा उनले पछि बिघटनलाई पनि जोडेका छन् । सोभियत संघमा ई. जी. प्लीमार्क तथा वाई. एफ. कार्याकिनले क्रान्तिको परिभाषा यसप्रकार दिएका छन् - 'क्रान्तिको अर्थ हो राज्य शक्तिको एउटा वर्गसँग अर्को वर्गको विस्थापन जसले जनताको विशाल समूहको

जीवनमा परिवर्तन ल्याउँछ' । उनीहरूले मार्क्सवादी-लेनिनवादी सिद्धान्त तथा दोस्रो विश्वयुद्ध पश्चात् उपनिवेशीकरण र प्रजातान्त्रिक अनुभवका आधारमा तर्क दिन्छन् कि शान्तिपूर्ण समाजवादी क्रान्ति सम्भव छ । उनीहरू शान्तिपूर्ण समाजवादी क्रान्तिको परिभाषा यसप्रकार दिन्छन् - सशस्त्र संघर्ष बिना, गृहयुद्ध बिना तथा सशस्त्र प्रतिक्रान्तिकारी हस्तक्षेप बिना हुने क्रान्ति नै शान्तिपूर्ण समाजवादी क्रान्ति हो । उनीहरूका अनुसार विगतका असफलताबाट हतोत्साहित नभइकन हामी नयाँ ऐतिहासिक परिस्थितिमा शान्तिपूर्ण क्रान्तिको लक्ष्य राख्नुपर्दछ । शान्तिपूर्ण क्रान्तिकारी विकासको हरेक पक्षको ध्यानपूर्वक एवम् निष्पक्ष अध्ययन हुनुपर्दछ । चीनका जांग यि. पिंग (१९८१:७९) आफ्नो तर्कलाई मार्क्सवादी सिद्धान्त तथा एशिया, अफ्रिका र ल्याटिन अमेरिकाको अहिंसक राष्ट्रिय आन्दोलनमा आधारित रहेर तथा विशेष रूपमा भारतको गान्धीवादी आन्दोलनद्वारा प्रदर्शित जनप्रदर्शनको क्षमतालाई ध्यानमा राख्दै भन्दछन् - 'त्यो विचार जुन बिना समय, स्थान तथा स्थितिलाई ध्यानमा राख्दै हिंसक क्रान्तिको एकतर्फी रूपमा वकालत गर्दछ तथा अहिंसक क्रान्तिलाई तुच्छ भन्दछ भने त्यो सिद्धान्तमा गलत र व्यवहारमा नोक्सानीपूर्ण छ' ।

जटिल वैश्विक क्रान्ति तथा प्रतिक्रान्तिको एक रक्तरञ्जित यस युगमा स्वतन्त्र रूपबाट बिना आपसी अन्तर्क्रिया नगरीकनै राजनैतिक विश्लेषक तीनवटा हिंसक परम्पराबाट बाहिर निस्किरहेका छन् र अहिंसक क्रान्तिको सिद्धान्त तथा व्यवहारको वैज्ञानिक कार्यमा लागिरहेका छन् । यी सबैमा समान रूपमा जुन तत्व विद्यमान छ त्यो हो भारतको गान्धीवादी आन्दोलन जसले केवल राजनैतिक स्वतन्त्रता मात्रै होइन बरु सामाजिक, आर्थिक एवम् सांस्कृतिक परिवर्तनको पनि कोशिस गरेको पाइन्छ ।

अहिलेसम्म अहिंसक क्रान्तिको सिद्धान्त चाहे त्यो पूँजीवादी दृष्टिकोणबाट होस् वा समाजवादी दृष्टिकोणबाट उत्पीडितको परिप्रेक्ष्यमा नै सोचिएको पाइन्छ । यसको तुलनामा अहिंसक विशिष्ट वर्गप्रति व्यवहारको विकास भएको छैन जसले अहिंसक क्रान्तिकारी व्यवहारको हिंस्रक दमनका विरुद्धमा विकल्प दिन सकोस् । यसमा शार्पको विश्लेषणलाई हेर्नु जरुरी छ । के धनी वर्ग, जातीय प्रभुत्वशाली, राजनैतिक नेता, प्रहरी र सेनासँग बिना हतियारका गरीब, भूमिहीन, दलित, अल्पसंख्यक जसले अहिंसक रूपबाट आफ्नो मानव अधिकार र आर्थिक न्यायको माग गरिरहेका छन् उनीहरूसँग सामना गर्ने सिद्धान्त र साहस छ त ? के धनी वर्गले मत परिवर्तन, मेलमिलाप र बल प्रयोग गरेर आफ्नो सम्मान तथा मान्यता सम्बन्धी प्रतिदावीलाई बिना रक्तपात अगाडि बढाउन सक्दछ ?

यसका अतिरिक्त 'अहिंसक संघर्ष' या 'अहिंसक वर्ग संघर्ष' को व्यवहारिक सिद्धान्त जसद्वारा यस्तो सामाजिक परिवर्तन जसमा अत्याचारी लाभको वर्ग र दलित एवम् पिछडिएको वर्गका बीचमा सन्तोषजनक सम्बन्ध होओस् - के यो आज सम्भव छ ? ती अहिंसक तत्व जुन मानव स्वभावमा प्रेरित गर्न सकिन्छ तथा त्यो दमित शत्रुताबाट जसको प्रदर्शन हिंसक विशिष्ट वर्ग र तिनका हिंसक विरोधीद्वारा शान्तिपूर्ण परिवर्तनका प्रवर्तकप्रति हुन्छ भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ । प्रत्येक संघर्षरत पक्ष अहिंसक व्यवहारका प्रवर्तकहरूको दमन यस आधारमा पनि गर्दछ कि यस्ता विचारहरूबाट उनीहरूको समर्थक (विशिष्ट वर्ग/धनी वर्ग) वा आधार वर्गलाई हत्या गर्ने सम्भावना कमजोर हुन्छ । उदाहरणका लागि शीत युद्धकालमा अमेरिका र सोभियत संघ दुवैमा विशिष्ट वर्ग र सञ्चारले शान्तिवादी आवाजलाई महत्वहीन ठानेर त्यस्ता स्वरलाई दबाइदिन्थे । उनीहरूलाई लाग्दथ्यो कि यदि यस्ता स्वरले सहानुभूति बटुले भने सैनिकवाद र शासकप्रतिको समर्थन कमजोर बनाइदिन्छ । यसैप्रकार सशस्त्र विरोधी आन्दोलनहरूमा शिक्षा क्षेत्रसँग जोडिएका तथा सक्रिय समर्थक तत्कालै अहिंसक क्रान्तिकारी विकल्पको आलोचना गर्दछन् किनकि यो विचारधाराले दलितहरूमा प्रभाव पार्दछ भन्ने उनीहरूलाई डर रहन्छ ।

यसप्रकार यदि दमनकारी र दलित दुवैमा अहिंसक सिद्धान्त एवम् प्रक्रिया स्वीकार्य भयो भने एक अहिंसक वर्ग संघर्षको कल्पना गर्न सकिन्छ । यसको तात्पर्य यो हो कि राजनीतिशास्त्रको अहिंसक क्रान्तिकारी समस्या समाधान प्रक्रियामा एक व्यवहारिक भूमिका हुन्छ । विरोधीहरूसँग मेलमिलापको अन्तिम लक्ष्यको प्रदर्शित प्रभाव जुन अहिंसक सामाजिक परिवर्तनको प्रत्येक स्तरमा हुन्छ - त्यसले नवीन दिशा देखाउँदछ । मकैयावेलीले पनि भनेका छन् कि राजनैतिक शासनमा गहन परिवर्तन जुन 'निरंकुशताबाट स्वतन्त्रता' तर्फ या त्यसको उल्टो दिशामा लैजान्छ र यदि जसले राज्यलाई महान बनाएका छन् ती नागरिकहरूको सहमति लिइयो भने यो परिवर्तन 'विना रक्तपात' पनि सम्भव छ (The Discourse Book 3, Chapter 7) ।

अहिंसा र सुरक्षा

अहिंसक राजनीतिशास्त्रले व्यक्तिगत, स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तरराष्ट्रिय स्तरमा बिनाशकारी आक्रमणका विरुद्ध विश्वसनीय सुरक्षा विकल्प प्रदान गर्दै समस्याको समाधान गर्नुपर्दछ । परम्परागत सुरक्षा सिद्धान्त र व्यवहार हिंसाको डरमा आधारित हुन्छ - म/हामी तिमीलाई स्पष्ट भन्छु/भन्छौँ कि म/हामी तिमीलाई मारि दिन्छु/दिन्छौँ । अहिंसक सुरक्षाको यसको ठीक विपरितको सिद्धान्त छ जसले भन्दछ कि म/हामी

तिमीलाई स्पष्ट गर्दछु/गर्दछौँ कि म/हामी तिमीलाई मार्दैनौँ । संक्षेपमा हामी एक अर्कालाई विश्वासका साथ यो भन्दछौँ कि हामी एकअर्कालाई मार्दैनौँ ।

जबसम्म मार्नका लागि कोही कसैले संकल्प लिएको छ तबसम्म कोही पनि सुरक्षित छैन । हत्या बुद्धि हरेक प्रकारको सुरक्षालाई भेदन गर्न समर्थ छ - ढाल, अस्त्र, पानी, भित्ता, महल र यहाँसम्म कि परमाणु अस्त्र पनि । आक्रामक प्रहार हरेक प्रकारको घातक सुरक्षाबाट पार पाउन सक्दछ । भाला माथि तीर, बन्दुक माथि मेसिनगन, पैदल सेनामाथि तोप, घोडसवार माथि टैंक, टैंक माथि रकेट, लडाकु जहाजमाथि पनडुब्बी, र यी सबैमाथि हवाई र मिसायल शक्ति र सबैमा आणविक, जैविक तथा रासायनिक हतियार । बन्दुकले भरिएको सशस्त्र भवनमा पनि सुरक्षाको कुनै ग्यारेन्टी छैन । घुसपैठ गर्नेहरूसँग ढाललाई भेदन गर्ने मिसाइल हुन सक्दछ, भारी तोप हुन सक्दछ, युद्ध गर्ने कुशलता हुन सक्दछ । त्यतिमात्र हो र अर्कोतर्फ हावा, अनाज र पानीको भण्डारलाई विषाक्त गर्ने क्षमता पनि हुन सक्दछ । हत्या गर्ने ईच्छा नहुनु नै वास्तविक सुरक्षा हो ।

संक्रमणकालमा राजनीति शास्त्रको भूमिका घातक शक्तिका विरुद्ध र त्यसको धम्कीका विरुद्ध एउटा विश्वसनीय विकल्पको सिद्धान्त र व्यवहारको विकास गर्नु आवश्यक छ । जसमा एउटा हो सम्भावित विरोधीहरूमा यस्तो प्रकारको अहिंसक परिवर्तन ल्याउने जसले गर्दा हत्या गर्ने ईच्छा नै रहँदैन । परम्परागत राजनीतिशास्त्रमा यसलाई महत्व दिइएको छैन तर त्यसमा साहित्य तथा अनुभवको एक विशाल भण्डार छ जसले यस दिशामा बढ्ने आधार प्रदान गर्दछ । यस्तो खालका अन्वेषणहरूमा नाजीद्वारा गरिएको सामूहिक नरसंहारका विरुद्ध नागरिक अभियान (हाली १९७९, फोजलमेन १९९४, सेमेलिन १९९४), डेनिलो डोल्सीको माफिया अपराधका विरुद्ध सामुदायिक विरोध (अमाटो १९७९, चौधुरी १९९८), मानव अधिकार कार्यकर्ताका लागि शस्त्रविहिन अंगरक्षक (माहोनी तथा इगुरेन १९९७), सैनिक सत्ता कब्जाका विरुद्ध अहिंसक विरोध (रोबर्टस १९७५, शार्प १९९०, १९९३) अहिंसक राष्ट्रिय नागरिक तथा सामाजिक बचाऊ (बासेरप एवम् म्याक १९७४, शार्प १९९०, मार्टिन र अन्य १९९१, रेण्डल १९९३, बरोज १९९६), परम्परागत सैनिक शक्तिको अहिंसक प्रयोग (केयस १९८२), वैकल्पिक अहिंसक बल (बनर्जी २०००, वेबर १९९६, मोजर पुआंगसुआन र वेबर २०००), र असंहारक हतियारको विकास (लीवर र शोफिल्ड १९९७) पर्दछन् ।

कैयौँ देशका सरकारहरूले परम्परागत सैन्य साधनको पूरकको रूपमा अहिंसक नागरिक प्रतिरक्षाको व्यवहारिक सम्भावनाहरूको अध्ययन गरेका छन् । यी देशहरूमा स्वीडेन, नर्वे, नेदरल्याण्ड, फ्रान्स, लात्भिया, लिथुआनिया, इस्टोनिया, अष्ट्रिया, स्वीट्जरल्याण्ड र फिनल्याण्ड (स्मिड १९८५, शार्प १९९०, रेण्डल १९९४:२१२-३७) सामेल छन् ।

थाइल्याण्डको नयाँ संविधान (१९९७) को धारा ६५ मा भविष्यको सैनिक सत्ता परिवर्तनको अहिंसक विरोधको पूर्व निवारणको प्रावधानको एउटा अनौठो प्रयास गरिएको छ - 'आम नागरिकलाई प्रशासनिक शक्ति प्राप्तिको असंवैधानिक प्रयासलाई शान्तिपूर्वक विरोध गर्ने अधिकार छ ।'

प्रहरी र सैनिकद्वारा असंहारक हतियारको प्रयोगका विषयमा अमेरिकामा सन १९६५ देखि अनुसन्धान चलिरहेको छ र त्यो अनुसन्धानको गति सन १९९० को दशकमा अझै तेज गरियो । यस बीचमा विभिन्न प्रकारका प्रविधिको अन्वेषण गरियो । जस्तो कि लेजर, दृश्य, आवाजसँग सम्बन्धित विद्युत-चुम्वकीय गति, रासायनिक, जैविक तथा अन्य कैयौँ प्रकारका हतियार । यी मध्ये कैयौँको प्रहरी तथा समुद्र पारका सैनिक अभियानमा अहिलेदेखि नै प्रयोग भइरहेको छ (लीवर तथा शेफिल्ड १९९७) । सरकारको सामाजिक प्रतिरक्षामा रुची भएजस्तै कम घातक अस्त्रमा रुची बढ्नु पनि परम्परागत घातक क्षमताका हतियारको रूपमा पनि बुझिन्छ । तर पनि यो सत्य हो कि अहिंसक विकल्पका विषयमा परम्परागत विशेषज्ञ गम्भीरतापूर्वक विचार गरिरहेका छन् । यसले राजनीति शास्त्रलाई गम्भीर तथा अधिक विकसित प्रविधिको विकासको प्रयासका लागि प्रेरणा मिल्नु पर्दछ । अब चुनौति यो हो कि पूर्ण अहिंसक सुरक्षा परिस्थिति तर्फ जाने दिशामा जे-जस्ता समस्या खडा हुन्छन् तिनको समाधान गर्नु असंहारक सुरक्षा प्रति लम्किने एक संकेत हिंसक संहार निवारण सम्बन्धी कारनेजी आयोग (Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict) को अन्तिम रिपोर्टमा पाइन्छ । जसको आह्वान छ - "संरचनात्मक निवारण - हिंसक संघर्षको कारणलाई सम्बोधित गर्ने रणनीतिहरू" तथा 'निवारणको संस्कृति' को सिर्जना । यो घोषणामा अहिंसक व्यक्ति तथा वैश्विक सुरक्षातर्फ बढ्दो कदमको सम्भावना अन्तर्निहित छ । वैश्विक अहिंसक शान्ति सेनाको संगठनको प्रस्ताव यसको उदाहरण हो ।

अहिंसक राजनैतिक विज्ञानले यस्ता समस्याहरूको समाधान खोज्नु पर्दछ जुन अहिलेसम्म अहिंसक राजनैतिक समाजको प्राप्तिका मार्गमा पार गर्नै नसकिने अवरोधका रूपमा हेरिन्छ । राजनीतिशास्त्रको प्राथमिकता यस्ता खतराहरूसँग सामना गर्नु हुनेछ जुन आक्रामक शारीरिक हिंसाद्वारा पूर्ण विनासको प्रत्यक्ष धम्की दिन्छन् । प्रथमत, यसकारण पनि कि जीवित नरही कुनै पनि समस्याको समाधान हुन सक्दैन । दोश्रो, यसकारण कि हिंसाप्रतिको प्रतिवद्धताले संरचनात्मक तथा पर्यावरण सम्बन्धी यस्तो हिंसालाई जन्म दिन्छ जसले व्यक्ति, समाज र विश्वकै सुखलाई प्रभावित गर्न सक्दछ ।

सामाजिक समस्या समाधानको अहिंसक विचारधारा माथि जोड दिइरहँदा हामीलाई कतिपय सवालहरूले अल्मलाउँदछन् - जस्तो कि जब मनोवैज्ञानिक दुराचार, यातना,

नश्लीयता, कामुकता, आर्थिक शोषण तथा निरंकुश शासन शारीरिक चोटभन्दा अधिक कष्टदायी र मृत्युकारक छन् भने केवल अहिंसामाथि मात्रै ध्यान किन दिने त ? यस्तो प्रश्नको आसय यो हो कि यस्ता समस्याहरूको समाधान हत्याद्वारा मात्रै हुन सक्दछ । एउटा जवाफ यो हो कि हत्या गर्ने सम्बन्धी ईच्छा, सामर्थ्य, संस्कृति, सामाजिक, आर्थिक एवम् संरचनात्मक असमानताहरू मुख्य कारण हुन् । यी कारणले हत्या तथा शारीरिक दुर्व्यवहार, मनको दुर्व्यवहार जस्ता कुरालाई जन्म दिन्छन् । दुर्व्यवहार, यातना, नश्लभेद, नारी दमन, आर्थिक शोषण तथा निरंकुश शासन यदि मृत्युको धम्कीमा आधारित हुँदैन्थ्यो भने कसरी बाँचिरहन्थे र ? मानवका अनुभवबाट यदि मानव हत्या तथा युद्धमा भएका हत्याहरूलाई निकालिदिने हो भने यो आध्यात्मिक, मनोवैज्ञानिक, भौतिक, प्रजातान्त्रिक, पर्यावरणका तहसम्म मनुष्यका सम्मुख उपस्थित अन्य समस्याको समाधानमा योगदान हुने छ ।

अहिंसाप्रति प्रतिवद्धताको अर्थ हो राजनीतिशास्त्र हरेक युगको मानवको जीवनको खुसीसँग सम्बन्धित समस्याको समाधानसँग सम्बद्ध हुनु । गान्धी आफ्नो देब्रे हातको औँलामा मुख्य समस्या समाधान क्षेत्रको गन्ती गर्दथे - अछुतका लागि समानता, आर्थिक स्वतन्त्रताका लागि सूति कपडा बुन्ने आत्मनिर्भरता, नशालु पदार्थ सेवन त्याग, हिन्दु मुश्लिम एकता र नारीका लागि समानताको अधिकार । अनि उनी भन्दथे 'यो हात नै अहिंसा हो' । (ऐश १९६९:२४३) । यही तुलना सँगै हामी विश्वस्तरका पाँच मुख्य समस्याहरूसँग सम्बन्धित हुन सक्दछौँ - हत्या तथा निशस्त्रीकरणको समस्या, गरिबीका कारण सामूहिक मृत्यु र आर्थिक समदृष्टिको समस्या, मानव मर्यादाको उल्लंघन तथा मानव अधिकारको रक्षाको समस्या, जीवमण्डलको विनास तथा ग्रहको जीवन सहाराको समस्या, र अरुलाई वञ्चित गर्ने भेदभावको नीतिको समस्या ।

यी पाँचवटै समस्याहरू सबै व्यक्ति, परिवार, समुदाय, राष्ट्र तथा सम्पूर्ण मानव मात्रका लागि समान छन् । हामी सबै स्वतन्त्रता चाहन्छौँ - मृत्युबाट, आर्थिक अभावबाट, सम्मानबाट बञ्चित हुनबाट, विषालु पर्यावरणबाट तथा यी सबै समस्याहरूको समाधानमा सहयोगको असफलताबाट हामी स्वतन्त्रता चाहन्छौँ । यी सबै समस्या एकअर्कासँग सम्बन्धित छन् । आक्रमण र युद्धलाई अन्तिम समस्या समाधानकर्ता मान्नाले यो समस्या भीषण बनेको छ । हामी हत्या गरेर वा हत्याका लागि हतियारले सुसज्जित भएर सुरक्षा खोज्दछौँ जसले प्रतिहत्याको धम्की दिन्छ । हत्याका लागि हतियारयुक्त हुनाले आर्थिक संकटलाई जन्म दिन्छ जसले संरचनात्मक असमानतालाई सुदृढ गर्दछ । मानव अधिकार प्राप्त गर्ने या नगर्नेको स्थितिमा हत्या पछिसम्म पनि कटुता पैदा गर्ने रोषलाई जन्म दिन्छ । घातक संघर्ष र सैनिक औद्योगिकीकरणले

पर्यावरणको विनाश गर्दछन् । विरोधी क्षेत्रमा डरको भावना रहने हुनाले समस्या समाधानका क्रममा रोकावट ल्याउँदछ ।

अहिंसक समस्या समाधानको आशय केवल हिंसालाई मनाही होइन कि मानिसको आवश्यकता पूर्ति सम्बन्धी परिवर्तनमा रचनात्मक संलग्नता पनि छ । यसको अर्थ हो युद्ध तथा हतियारको नष्ट गर्नु, गरिबीको अन्त्य गर्नु, मानव अधिकार तथा अहिंसक अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको रक्षा गर्नु, पर्यावरण सन्तुलनको क्षेत्रमा सक्रिय समर्थन तथा यस्ता समस्या समाधानका प्रक्रियाहरूमा योगदान दिनु जसले मानव आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्दछ । साथै यसले हरेक व्यक्ति तथा सम्पूर्ण मानव समाजमा असीमित सिर्जनात्मक सम्भावनालाई प्रेरित गर्दछ ।

यसप्रकारको एजेण्डा कल्पनालोक (Utopian) को भन्ने जस्तो लाग्दछ, तर यो कार्य हामीलाई अति व्यवहारिक अनुभवी राजनैतिक, सैनिक, आर्थिक, वैज्ञानिक, सांस्कृतिक तथा नागरिक समाजका नेताहरूबाट पैत्रिक सम्पत्तिको रूपमा पाइएको हो, जसमा नयाँ वैश्विक समाजमा प्राचीन मानव चिन्ताको पीडाको प्रतिध्वनि सुनिन्छ । राजनीतिशास्त्रीहरूले यो ध्यान राख्नु अति आवश्यक छ कि संयुक्त राष्ट्रसंघ तथा अन्य संगठनबाट बोलाईने महत्वपूर्ण समस्या समाधानका सम्मेलनमा यो आह्वान गरिन्छ कि आवश्यक परिवर्तन ल्याउनका लागि विश्वका सबै मानिस मिलेर 'राजनैतिक ईच्छा शक्ति' को सिर्जना गरौँ । यस प्रकारको आह्वान केवल सरकारका लागि मात्रै गरिँदैन बरु समस्या समाधानका लागि सम्बन्धित सम्पूर्ण पक्षलाई गरिन्छ । यसमा राजनैतिक दल, गैर सरकारी संगठन, सहकारी, संस्थाहरू, संघ, विश्वविद्यालय, आमसञ्चार, धर्म, कला आदि पर्दछन् । जब जीवनलाई सङ्कटमा पार्ने वैश्विक समस्याहरू घनीभूत हुन्छन् तब यो जागरण आइरहेको छ कि यदि हामी अब केही गर्न र पाउन असफल भयौँ भने भविष्यमा प्रलयकारी परिणाम हुन्छ । यो सत्यले यो आह्वानलाई अत्यावश्यक बनाइदिएको छ । असफलताका भयावह परिणाम हुन सक्दछन् । जस्तै हतियारको बृद्धि, उच्च रूपमा भइरहेको जनसंख्या बृद्धि सँगै देशभित्र र देशहरूका बीचमा आर्थिक अन्तरले सहनशीलताको भौतिक तथा मनोवैज्ञानिक सीमा तोड्ने खतरा बढेको छ । अनियन्त्रित औद्योगिकीकरण तथा कृषिका कारण प्रकृतिको शोषणबाट जीवनमा नै खतरा; नारी, जनजाती, दलित, अल्पसंख्यक र भिन्न सांस्कृतिक पहिचान भएका मानिसको उचित जीवनस्तर प्राप्ति तथा समान सहभागिताको मागलाई पूरा गर्ने वाचा निभाउनमा असफल भइरहेको छ । युनेस्कोका महानिर्देशक फ्रेडरिक मेयर जस्तै विश्व परिस्थितिमा चासो राख्नेहरूका लागि आजको युग एक आवश्यक कार्यको युग हो जसमा कुनै पनि कार्य सामान्य छैन (मेयर १९९५ : ८३-९३) । के अहिंसामा आधारित सुरक्षाको खोजी राजनीतिशास्त्रका लागि अत्यावश्यक छैन त ?

अहिंसा र निशस्त्रीकरण

न त यो समस्या हो जसको समाधान गर्नुछ र न त यो अहिंसक आन्दोलन नै हो जुन यी समस्यासँग परिचित नै छ । यी त राजनैतिक विज्ञानका आविष्कार हुन् । यी समकालीन वैश्विक जीवनद्वारा उत्पन्न गरिएका हुन् । अब राजनीति शास्त्रले यी समस्या समाधान गर्ने वचन दिनुपर्दछ । समस्या समाधानको स्पष्ट चुनौतिका रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघको सभामा पहिलो निशस्त्रीकरण सम्बन्धि विशेष अधिवेशनको अन्तिम रिपोर्टमा छ (संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभा १९७८) जसले 'प्रभावकारी अन्तरराष्ट्रिय नियन्त्रणमा सामान्य तथा पूर्ण निशस्त्रीकरण' को आह्वान गर्दछ । १५९ राष्ट्रको सहमतिमा र केवल एक राष्ट्र अल्वानियाको अनुपस्थितिमा सबै प्रकारका परमाणु हतियारहरू, जैविक-रांसायनिक हतियारहरू तथा अन्य व्यापक विनाशका हतियारलाई समाप्त पार्ने, सबै सैनिकलाई व्यारेकबाट फिर्ता बोलाउने, केवल सीमित क्षेत्रीय रक्षाका लागि मात्रै प्रयोग गर्दै सशस्त्र सेनाको संख्यामा कटौति गर्ने, परम्परागत हतियार घटाउने, सैनिक खर्चमा भइरहेको बर्बादीलाई समाप्त गरेर भौतिक, आर्थिक तथा मानवीय संसाधनलाई आर्थिक रूपमा कम विकसित देशको आर्थिक-सामाजिक आवश्यकतालाई पूरा गर्नमा लगाउने घोषणा गरियो । यसका साथै अन्य कैयौँ मानवीय संवेदनासँग सम्बन्धित प्रस्तावहरू प्रस्तुत गरिए । यो एक अहिंसक परिवर्तनकारी व्यवहारको, प्रवल हिंसक राष्ट्रद्वारा गरिएको आदर्श घोषणा थियो । तर दुर्भाग्य नै मान्नु पर्दछ कि राजनीतिशास्त्रका अधिकांश विद्यार्थीहरू यो घोषणाबाट अनभिज्ञ छन् ।

अहिंसक राजनीति विज्ञान पनि आफूलाई हतियार विहिन समाजको सम्भावनाको वाचा गर्ने सरकारी तथा नागरिक समाजको पहलको समर्थन गर्नेहरूको लहरबाट अलग राख्न सक्दैन । यसमा छन् - विनाशकारी हतियार र हतियारको खरीद बिक्रीमा बन्देज लगाउने, गाउँ र सहरमा हतियारमुक्त शान्ति क्षेत्र बनाउने र विश्वलाई हतियार मुक्त बनाउने अभियान ।

अहिंसा र आर्थिक समस्या

समस्या समाधान व्यवहारको एक अर्को प्रतिष्ठित, आदर्श अपील, त्रिपन्न नोबेल पुरस्कार विजेता जसमा रसायनशास्त्रदेखि लिएर भौतिक शास्त्रका विद्वान सामेल थिए र यो घोषणा गरेका थिए जसमा विश्वस्तरमा आर्थिक अभावका कारण उत्पन्न सामूहिक मानव-मृत्युलाई रोक्न आग्रह गरिएको थियो (Nobel Peace Winners १९८१ :

६१-३) । घोषणा यस्तो थियो - "ती सबै जसले सामूहिक नरसंहारको निन्दा वा विरोध गर्दछन् सर्बसम्मत रूपमा यो मान्दछन् कि यो त्रासदीको कारण राजनैतिक नै थियो" ।

> यो आवश्यक छ कि आ-आफ्नो स्तरमा नागरिक एवम् राजनेता, चुनावमा, संसदमा, सरकारमा या अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नयाँ कानून, नयाँ बजेट, नयाँ योजना, तथा यस्तो नयाँ तरीकाको चुनावका पक्षमा मत हालौं जसले छिटो भन्दा छिटो अरबौं मानिस कुपोषण तथा अल्पविकास एवम् हरेक पिँढीमा करोडौंलाई भोक र मृत्युबाट बचाउन सकियोस् (६२) ।

अहिले एउटा परिवर्तनकारी आर्थिक क्रान्तिको आवश्यकता छ । त्यसैले आफ्नो आलस्य र उदासीनतालाई छोडेर सक्रिय रूपमा जीवन बचाउने र विनाश रोक्नमा मद्दत पुऱ्याउन सक्नु पर्दछ :

> यो पृथ्वीमा बस्ने शक्तिशाली मानिसहरूको जिम्मेवारी बढी छ र उनीहरू एक्ला पनि छैनन् । यदि असहायले आफ्नो भविष्य आफ्नै हातमा लिए भने बहुसंख्यक मानिसले मानव अधिकार (जसको मूलभूत कुरा हो जीवनको अधिकार) का विरुद्ध भएको कानूनलाई मान्न अस्वीकार गरिदिने हो भने र कमजोरहरूले आफूलाई संगठित गरेर आफूसँग उपलब्ध हतियारको प्रयोग गर्ने (गान्धीको उदाहरण अनुसार अहिंसक व्यवहार) र एउटा उचित लक्ष्य निश्चित गर्ने हो भने यो महाविनाशबाट बचाउन सम्भव छ (६३) ।

उनीहरू आफ्नो कथनलाई यसरी पुरा गर्दछन् - "अहिले यो काम गर्ने समय हो, यो सिर्जनाको समय हो, यो यस्तो समय हो जसमा हामी यसरी बाचौं कि जसले गर्दा अरुलाई जीवन मिलोस्" ।

असमानता, जनसंख्या बृद्धि तथा सैन्यवाद एक अर्कामा अन्तरक्रिया गरेर आर्थिक विनाश, हिंसा र पर्यावरण विनाशलाई बढावा दिन्छन् । सन १९९९ मा विश्व बैंकले अनुमान लगायो कि विश्वमा १.५ अरब मानिसहरू पूर्ण गरिबीमा बाँचिरहेका छन् जस अनुसार उनीहरू १ डलरभन्दा कम दैनिक आम्दानी गर्दछन् र ३ अरब मानिसहरू २ डलर भन्दा पनि कम दैनिक आम्दानी गर्दछन् । केवल भारतमा मात्रै १९८० को अन्तिम दशकमा ३ करोडबाट बढेर ३.४ करोड भएको छ (विश्व बैंक १९९९) । यसका साथै आम्दानीको असमानता पनि बढेको छ । जुन १९९७ मा संयुक्त राष्ट्र विश्वविद्यालय युवा नेतृत्व एकेडेमीका १६० युवा नेताहरूको पहिलो कार्यक्रममा बोल्दै तारिक हुसैनले भनेका थिए :-

> १९९० को मध्यको विश्व ..... सन १९८० को तुलनामा बढी बाँडिएको छ .... पछिल्लो ३० वर्षमा विश्वका २० प्रतिशत गरीब मानिसहरूले विश्व आम्दानीमा आफ्नो हिस्सा २.३ प्रतिशतबाट घटेर १.४ प्रतिशत भएको देखेका छन् । यही बीचमा धनीहरूको ७०% बाट बढेर ८५% भएको छ । यसप्रकार सबैभन्दा धनी र सबैभन्दा गरिबको आम्दानीको अनुपात दुई गुना, ३०:१ बाट ६१:१ भएको छ । ..... संसारको ३६० अरबपतिहरूको संयुक्त सम्पत्ति अहिले संसारका ४५% मानिसहरू बस्ने देशहरूको संयुक्त आम्दानी भन्दा बढी रहेको छ (हुसेन १९९७ : १३) ।

विश्व बैंकका अध्यक्ष जेम्स डी वुल्फन्सान तथा महात्मा गान्धी दुवै यो कुरामा सहमत छन् कि असमानताले हिंसालाई जन्म दिन्छ । अध्यक्ष जेम्स स्पष्ट भन्दछन् - 'असमानताले अस्थिरतातर्फ लैजान्छ', 'गरिबी युद्धलाई जन्म दिन्छ' (हुसेन १९७७ : ६) । महात्मा गान्धी चेतावनी दिन्छन् - 'एक अहिंसक प्रणाली र करोडौं भोका मानिसहरूका बीचमा खाडल छ ... कुनै दिन हिंसक र रक्तपातयुक्त क्रान्ति निश्चित छ यदि धनीहरू स्वेच्छाले आफ्नो धन र शक्तिलाई सार्वजनिक हितका लागि बाँड्दैनन् भने' । (Collected Works ७५ (१९४१) : १५८) । अध्यक्ष र गान्धीको अर्न्तदृष्टिलाई संयुक्त गर्दै एक युवा शान्ति कार्यकर्ता बेट्सी ड्युरन, जसले आफ्नो अधिकतम पैत्रिक सम्पत्ति दान दिएकी छिन्, घोषणा गर्छिन् कि - "सम्पत्तिको पुनर्वितरण गरेर मात्र हामी दीर्घकालीन शान्ति प्राप्त गर्न सक्दछौं । गरिबी, युद्ध र दुःख ती मानिसहरूका कारण उत्पन्न हुन्छ जो आफ्नो भागभन्दा ज्यादा खाना आफूसँग राख्दछन् र त्यसलाई समातेर बस्दछन्" । (मोगिल र स्लेपियन १९९३ : १००) । अध्यक्ष, महात्मा र युवा अमेरिकीको विचार २३०० वर्ष पूर्व गरिएको अरस्तुको असमानता र युद्धको आपसी सम्बन्धको विश्लेषणलाई प्रतिध्वनित गर्दछन् :

> याद राख्नु पर्ने कुरा यो छ कि जसले शक्तिको प्रयोग गर्दछन् चाहे व्यक्ति होस् वा सरकारका अंग या साना ठूला कविला उनीहरू नै यस्तो गडबडी पैदा गर्दछन् जसले युद्धतर्फ लैजान्छ । अप्रत्यक्षरूपमा तिनीहरू पनि उत्तरदायी छन् जो अरुको शक्तिप्रति ईर्ष्या गर्दछन् र क्रान्तिको सुरुवात गर्दछन् । प्रत्यक्ष रूपमा उनीहरू त्यसबेला उत्तरदायी छन् जब स्वयम् यति उच्च स्तरमा छन् कि अरुसँग समानताको स्तरमा बसेर सन्तुष्ट हुँदैनन् । (अरस्तु १९६२ : १९९) ।

जनसंख्याको तीब्र बृद्धि (१९५० मा २.५ अरबबाट सन २००० मा ६.१ अरब र सन २०५० मा ८.९ अरब) पनि अहिंसक समस्या समाधानका लागि चुनौति बनेको छ । यही बृद्धिदरलाई आधार मानेर हेर्दा अनुमानित रूपमा सन २०५० मा संसारको सबैभन्दा बढी जनसंख्या भएका देशहरू भारत (१,५२९,०००,०००), चीन (

१,४७८,०००,०००), संयुक्त राज्य अमेरिका (३४९,०००,०००), पाकिस्तान (३४५,०००,०००) र इन्डोनेसिया (३२१,०००,०००) हुनेछन् । वर्ल्डवाच इन्स्टिच्युटका लेस्टर ब्राउनको विश्लेषण अनुसार ८ करोड मानिसहरू प्रतिवर्ष बृद्धि हुनु पृथ्वीको जीवन बहन क्षमताका दृष्टिले अति विनाशकारी छ । यस अनुसार चिन्ता गर्नुपर्ने १९ वटा क्षेत्रहरू मध्ये प्रमुख क्षेत्रलाई यसरी निर्क्यौल गर्न सकिन्छ : जल आपुर्ति, अन्न उत्पादन, ऊर्जा, खेतीयोग्य जमीन, जंगल, जैविक विभिन्नता, जलवायु परिवर्तन, रोगहरू, शहरीकरण, आवास, शिक्षा, रोजगारी तथा विभिन्न देशहरूका बीच युद्ध । (ब्राउन, गार्डनर, हलवील : १९९९) ।

जनसंख्या बृद्धि रोक्नका लागि परम्परागत घातक तरीका जस्तै युद्ध, सामूहिक नरसंहार, बालहत्या तथा गर्भपात र अकाल र रोगहरू अनुचित छन् । अहिंसक राजनीति विज्ञानका अगाडि यसका लागि अहिंसक विकल्पको खोजी र त्यसको कार्यान्वयनमा मद्दत गर्ने चुनौति आइपरेको छ । यसको अर्थ हो कि राजनैतिक सिद्धान्त तथा व्यवहारका केन्द्रमा आर्थिक समस्याको समाधानका लागि मानव जीवनको उत्कर्ष तथा जीवन स्वीकार्य वातावरण स्थापित गरिनु पर्दछ ।

विश्वका अनेकौं प्रख्यात सैनिक नेताहरू र व्यवसायिक रूपमा नै हत्याराहरूले आर्थिक असैन्यीकरणको आवश्यकतालाई गहन रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । ती मध्ये एक हुन् दोस्रो विश्वयुद्धका जनरल ह्वाइट डी. आइजनहावर (१९५३-१९६१) जो पछि राष्ट्रपति पनि बनेका थिए । युद्धका लागि प्रतिबद्धता र आर्थिक संरचनात्मक हिंसामा अन्तरसम्बन्धको विश्लेषण यति राम्रोसँग सायद कुनै शान्तिवादीले पनि गरेका छैनन् :

उनको स्पष्ट विश्लेषण यस्तो छ :

> "प्रत्येक बन्दुकको निर्माण, प्रत्येक युद्धपोतलाई समुद्रमा उतार्नु, प्रत्येक रकेट प्रक्षेपित हुनु, यी सबैको अन्तिम रूपले यही दर्साउँदछ कि जो भोकै छन् उनीहरूले खान पाएका छैनन्, जो जाडोले कामिरहेका छन् उनीहरूले कपडा पाएका छैनन् । युद्धरत यो विश्व केवल पैसा मात्रै खर्च गरिरहेको छैन, यसले आफ्ना मजदुरको पसीना खर्च गरिरहेको छ, आफ्ना वैज्ञानिकको विलक्षण प्रतिभा खर्च गरिरहेको छ र आफ्ना बच्चाहरूको सपना खर्च गरिरहेको छ । साँचो अर्थमा यो जिउने तरीका होइन । सम्भावित युद्धको कालो छायाँमा मानवता फलामको सुलीमा चढेको छ ।" (अमेरिकन सोसाइटी अफ न्युजपेपर एडिटरसलाई गरेको सम्बोधन, अप्रिल १६, १९५३) ।

'मानवता फलामको सुलीमा चढेको' एक कारण हो त्यो 'चोरी' जसको मूल्य ५.८२१ खरब डलर छ, त्यो संयुक्त राज्य अमेरिकाको परमाणु हतियार बनाउने कार्यक्रम अन्तर्गत सन १९४०-१९९६ सम्ममा भएको छ (श्वार्ज १९९८) । यसको उदाहरण हो ५०० अरब डलर रकमको 'अपार बर्बादी' जुन १९९० को दशकको विश्वभरका सैनिक खर्चका लागि भएको छ (सिवार्ड १९९६: ७) । अहिंसक राजनीति विज्ञानको अभिप्राय हो कि वैश्विक सैन्यकरणका कारण भएको आर्थिक नोक्सानी माथि रोक लगाउनु । राजनीति विज्ञान रचनात्मक भूमिकाको माग गर्दछ ताकि गरिबी रूपको सामूहिक नरसंहारलाई अन्त्य गर्न सकियोस् र मानवतालाई 'फलामको सुली' बाट मुक्त गर्न सकियोस् ।

अहिंसक मानव अधिकार र उत्तरदायित्व

समस्या समाधानका क्षेत्रमा एउटा खरो चुनौति मानव अधिकारको सार्वभौमिक घोषणापत्र (१९४८) तथा त्यसलाई लागू गर्ने नागरिक, राजनीतिक, सामाजिक एवम् आर्थिक पक्षमा आउँदछ । यसको मूल पाठ सबै राजनीतिशास्त्री तथा विश्व नागरिकलाई थाहा हुनु आवश्यक छ ।

यद्यपि मानव अधिकारको परिभाषा, सार्वभौमिकता र सांस्कृतिक विशिष्टताको विवादबाट ग्रस्त छ । तर पनि अहिंसक राजनैतिक विज्ञान यसका दावी र अहिंसक रक्षाका लागि प्रतिबद्ध छ । यसका अतिरिक्त नमर्ने अधिकार तथा अरुलाई नमार्ने उत्तरदायित्वलाई सार्वभौमिक मान्यता प्रदान गर्ने लक्ष्यको प्राप्ति तथा कार्यान्वयनको दावी पनि गर्दछ । यस लक्ष्यलाई प्राप्त गर्ने एउटा तरीका छ - सार्वभौमिक घोषणा र विश्व व्यवहारमा निम्नलिखित प्रावधानहरू समावेश गर्नु :

> धारा ३ (२) - हरेकसँग यो अधिकार छ कि उसलाई नमारियोस् र उत्तरदायित्व पनि छ कि ऊ पनि अरुलाई नमारोस् ।

अहिंसक राजनीति विज्ञानलाई मानव अधिकारको संरक्षण र विकास गर्ने, शोध गर्ने, प्रशिक्षण दिने, परामर्श दिने कार्यमा लागेका व्यक्ति र संगठनका समर्थनमा आफ्नो साधनको प्रयोग गर्न भने चुनौति छ । उदाहरणका लागि स्त्री तथा बालिकाहरू बिरुद्धका सबै प्रकारका हिंसा बन्द गर्ने कार्यक्रम जो सन १९९५ को बेइजिङ महिला सम्मेलनमा तय गरिएको थियो ।

सम्पूर्ण रूपमा राजनीति विज्ञानको सम्बद्धता दोस्रो चुनौति हो : सन १९६१ मा स्थापित एमनेस्टी इन्टरनेसनलद्वारा मानव अधिकारको अहिंसक प्रतिरक्षा । एमनेस्टीको काम

सार्वभौमिक घोषणाको सिद्धान्तमा आधारित छ । 'कसैलाई पनि यातना, क्रुर, अमानवीय या अपमानजनक व्यवहार वा सजायँ दिइने छैन' (धारा ५) । कोही कसैलाई पनि बिनाकारण पक्राउ गरिने छैन, थुनामा राखिने र विदेश जान बाध्य गरिने छैन (धारा ९) प्रत्येक व्यक्तिसँग विचारको तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता छ, यस अधिकार अन्तर्गत बिना हस्तक्षेप विचार राख्ने स्वतन्त्रता छ र कुनै भौगोलिक सिमानाको परवाह नगरी मिडियासँग जानकारी प्राप्त गर्ने, जानकारी दिने तथा विचार व्यक्त गर्ने अधिकार छ (धारा १८) । एमनेस्टी इन्टरनेशनल विश्वस्तरमा मृत्युदण्ड तथा उत्पीडनको समाप्तिको माग गर्दछ, यसले निष्पक्ष मुद्दाको र हिंसाको वकालत नगरेका र प्रयोग नगरेका 'अन्तरआत्माका कैदी' हरूको रिहाइको माग गरेको छ । यसका कार्य गर्ने तरीकामा पनि सबै प्रकारका अहिंसक व्यवहार सामेल छन् ।

मानव अधिकारसँग सम्बन्धित एउटा अर्को संस्था जसले अहिंसक राजनीति शास्त्रलाई आकर्षित गर्दछ त्यो हो - 'प्रतिनिधित्व विहीन राष्ट्र तथा मानिसको संगठन' (Unrepresented Nations and Peoples Organization, UNPO) जसको स्थापना सन १९९१ मा भएको थियो । यसले पाँचै महादेशको ५० भन्दा बढी स्थानीय जनजातिहरूको सामूहिक मानव अधिकारको मान्यताको माग गर्दछ । सबै सदस्य लिखित रूपमा UNPO को विधानको पालनको वचन दिन्छन् - 'अहिंसालाई अगाडि बढाउने तथा आतंकवादको नीतिलाई अस्त्रको रूपमा प्रयोग गर्ने चलनको विरोध' । UNPO, सरकारहरू, अन्तराष्ट्रिय संगठनहरू, गैरसरकारी संगठनहरू र तिनका नेताहरू सँग यस्तो स्पष्ट र सिद्धान्तपूर्ण नीति अपनाउन आग्रह गर्दछ जसले गर्दा हिंसामा कमी आओस् । ती नीतिहरू हुन् :

> बिना कुनै संख्या, संस्कृति तथा धर्मलाई ध्यानमा नराखीकन सम्पूर्ण मानिस र अल्पसंख्यकहरूको समान अधिकारको मान्यता तथा सम्मान प्रदान गर्ने; प्रतिनिधिविहीन मानिसहरू तथा अल्पसंख्यकहरूको आवश्यकता र विचारहरूलाई गम्भीरतापूर्वक लिनु; प्रतिनिधिविहिन तथा अल्पसंख्यकहरूको बिरुद्ध बिनाकारण गरिएको हिंसा तथा मानव अधिकारको घोर उल्लंघनका बिरुद्ध बोल्नु; त्यसको खण्डन गर्नु र आफ्नो उद्देश्य प्राप्तिका लागि आन्दोलनहरू तथा सरकारहरूका शान्तिपूर्ण एवम् प्रजातान्त्रिक ढंगबाट गरिएका आन्दोलनको बैधतालाई मान्यता दिनु र यस्ता आन्दोलन तथा सरकारसँग वार्तालाप गर्नु र अहिंसक धारणालाई पुरस्कृत गर्नु; राज्य सरकार तथा राष्ट्रद्वारा सबै मानिस र अल्पसंख्यकका बीचमा भएको संघर्षलाई शान्तिपूर्ण समाधानमा प्रोत्साहन गर्ने तथा सक्रिय सहयोग गर्ने (UNPO १९९८ : ८) ।

यसका अतिरिक्त UNPO 'निगम तथा वित्तिय संस्थाहरूलाई यो आह्वान गर्दछ कि उनीहरू त्यस्ता संसाधनका हिंसक शोषणलाई बन्द गरुन् जसमा मानिसहरूको जीवन निर्भर छ तथा मिडिया र उसको उत्पादनका माध्यमबाट गैर जिम्मेवारीपूर्ण शस्त्र व्यापार तथा हिंसाको व्यापार बन्द गरुन्' (९) । 'अहिंसक राजनीतिका प्रति यस्ता प्रतिवद्धता ती मानिसहरूका बीच जसले सामूहिक नरसंहार, जातीय संहार तथा पर्यावरणका स्तरमा संहार भोगेका मानिसहरू प्रति व्यक्त गर्नु अहिंसक राजनीति विज्ञानका लागि एक स्पष्ट चुनौति हो । विश्वका देशहरू तथा अल्पसंख्यक मानिसहरूको ठूलो संख्या तथा पहिचानको आवश्यकतालाई बुझ्दा यस्तो लाग्दछ कि UNPO को सदस्य संख्या संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्य संख्या भन्दा बढी नै हुनेछ' ।

अहिंसा तथा पर्यावरण जीवन-क्षमता

अहिंसक राजनीतिको तात्पर्य हो मनुष्यलाई पर्यावरणीय विनाशबाट मुक्ति दिलाउनु । हामी पर्यावरणको हत्या गर्दछौँ र पर्यावरण हाम्रो । एक अहिंसक समाजका लागि अहिंसक पर्यावरणको आवश्यकता पर्दछ ।

बीसौँ शताब्दीलाई जीवजगत्को जीवन-बहन शक्तिलाई मानवद्वारा गरिएका विनासका रूपमा चिनिन्छ । सैनिक औद्योगिकीकरण र युद्धद्वारा ग्रहमाथि आक्रमण यसको विनाशको मुख्य कारण हो । 'प्रकृतिको घोषणापत्र (The World Charter for Nature)' लाई संयुक्त राष्ट्र संघको महासभामा १११ देशले सन १९८२ अक्टोबर २८ मा स्वीकार गरे । यसले घोषणा गर्दछ कि 'युद्ध तथा अन्य हिंसक कार्यबाट हुने विनाशबाट प्रकृतिलाई सुरक्षित राखिने छ' (धारा १, उपधारा ५) । यसका दुखद उल्लंघनमा सामेल छन् - संयुक्त राज्य अमेरिकाद्वारा भियतनाम युद्धमा जंगलको रासायनिक बिनाश र खाडी युद्धमा इराकद्वारा तेल भण्डारमा आगो लगाउनु । अहिंसक राजनीतिशास्त्री बैरी कमनरको भनाई 'ग्रहमा शान्तिका लागि यहाँ बस्ने मानिसहरूका बीचमा शान्ति हुनु जरुरी छ' को चुनौतिलाई स्वीकार गर्दछ (कमनर १९९० : २४३) ।

अहिंसक राजनीतिशास्त्रलाई अर्को चुनौति सन १९९२ मा रियो दि जेनेरियोमा पर्यावरण र विकासमा संयुक्त राष्ट्रसंघको एक महत्वपूर्ण सम्मेलनका सचिव मोरिस एफ स्ट्रङले दिए । उनले विश्वलाई एक सुरक्षित, स्वच्छ र न्यायपूर्ण भविष्य प्रदान गर्नका लागि एक पर्यावरण क्रान्तिको आह्वान गरे (संयुक्त राष्ट्रसंघ १९९३: १) । यसैप्रकार एजेण्डा २१, २४ र २५ का सिद्धान्त क्रमशः 'युद्ध सर्वाङ्गीण विकासका लागि विनाशकारी छ', 'शान्ति, विकास र पर्यावरणको सुरक्षा एक अर्कामा अन्तर्निभर र अविभाज्य छन्' भन्ने विचार

दिन्छन् । एजेण्डा २१ समस्या समाधानका लागि राज्य, सरकार, नागरिक, महिला, युवा तथा स्थानीय जनजातिसँग अपील गर्दछ । यस अपीलमा हामी सेना, सैन्य उद्योग, विभिन्न संस्थाहरू, मजदुर संघ तथा राजनीतिशास्त्रीहरूलाई पनि सामेल गर्न सक्दछौँ । जीवन तथा कल्याणका अन्य खतराहरू जस्तै पर्यावरण सम्बन्धी समस्याहरू पनि जटिल तथा वैश्विक छन् । यसैले सार्वजनिक नीतिहरूको निर्माण र लागू गर्नका लागि राजनीतिशास्त्रका संसाधनहरू अहिंसक परिप्रेक्ष्यमा प्रयोग हुनुपर्दछ । हामीले वैज्ञानिक आधारमा नै ती समस्याहरूको पहिचान गर्नुपर्दछ - ठीक र सरल रूपमा बुझ्न सकिने र तुरुन्तै अनुसन्धान गर्नु पर्ने आवश्यकता भएका, महत्वका आधारमा क्रमिकता र समाजका निर्णय निर्माणका प्रक्रियाहरूको आवश्यकता अनुकूल बनाउनका लागि विज्ञानको उचित प्रयोगका तरीका पनि खोज्नु पर्दछ । यस प्रकारको एउटा मोडल रोयल स्विडिस एकेडेमी अफ साइन्सले दिएको छ (१९८३ : सेबेक) ।

अहिंसक राजनीति शास्त्रको समर्थन र चासो यस्ता व्यक्तिहरू, संगठनहरू, तथा सामाजिक आन्दोलनप्रति रहन्छ जुन अहिंसक पर्यावरण समस्या समाधानमा लागिरहेका छन् । यस प्रकारका महत्वपूर्ण अहिंसक पर्यावरण आन्दोलनहरूमा रुखको रक्षाका लागि भारतको 'चिप्को' आन्दोलन (वेबर १९८९, नौटियाल १९९६), 'ग्रीनपीस' द्वारा सार्वजनिक तथा नीजि नीतिहरूका लागि 'डायरेक्ट एक्सन' (स्टीवन्सन १९९७), जर्मनीमा पर्यावरण आन्दोलन तथा चुनावी रणनीतिलाई संयुक्त गर्ने 'डाय ग्रुनेन' नामक 'हरित राजनैतिक दल' ।

'डाय ग्रुनेन' पार्टीका संस्थापक पेट्रा केली (१९४७-१९९२) ले अहिंसक राजनीति शास्त्रलाई एक्काइसौँ शताब्दीको पर्यावरण समस्या समाधानको कार्यक्रम प्रस्तुत गरेकी छिन् । यस पृथ्वीलाई बचाउनका लागि पेट्रा केलीले सबै महत्वपूर्ण मुद्दाहरू निशस्त्रीकरणदेखि लिएर आर्थिक समस्याहरू र मानव अधिकार सम्मका मुद्दा उठाएको देखिन्छ । साथै पर्यावरण प्रतिको जिम्मेवारीको लागि वैश्विक संस्कृतिमा जोड दिँदै 'देशहरूका बीचमा पर्यावरण सम्बन्धका लागि सिद्धान्तको' वकालत समेत गरेको देखिन्छ । टाल्सटाय, गान्धी, अब्दुल गफ्फार खान र मार्टिन लुथर किंग जुनियर जस्तै पेट्रा केली पनि आज र भविष्यमा, बीसौँ शताब्दीमा र त्यसपछि पनि महान अहिंसक वैश्विक परिवर्तनको सहयोगीको रूपमा चिनिने छिन् (केली, १९८९, १९९२, १९९४, पारकिन १९९४) ।

अहिंसा तथा समस्या समाधानमा सहयोग

अहिंसक राजनीतिशास्त्रको मूल कार्य हो - समस्या समाधानको प्रक्रियामा व्यक्ति तथा वैश्विक समुदायलाई सहयोग दिनु हो । जीवनको सम्मान गर्ने अवस्थाको सिर्जना गर्न नसक्दासम्म न त सुरक्षा, न त आर्थिक उन्नति, न त मानव अधिकारको सम्मान, न त पर्यावरणीय जीवनशक्ति, न त मूल्यवान जीवन नै आशा गर्न सकिन्छ । यसको अर्थ यो होइन कि राजनीतिशास्त्रले हरेक समस्याको समाधान गरिदिन्छ । बरु यसको मतलब हो राजनीति विज्ञान समस्या समाधान सहयोगको प्रक्रियामा सहायता गर्ने उत्तरदायित्वलाई स्वीकार गर्दछ ।

राजनीतिशास्त्रले यसो गर्नुको अर्थ यो होइन कि यो सर्बसत्तावादी राज्यजस्तै गरी हरेक विषयमा हस्तक्षेप गर्दछ । अराजकतावादीहरूलाई पनि अराजकताको स्वतन्त्रतामा अरु अराजकतावादीहरूको समर्थनको आवश्यकता पर्दछ । राजनीतिको प्रकट या अप्रकट हिंसाद्वारा सत्ता प्राप्तिका लागि संघर्ष या प्रतियोगिताका दृष्टिकोणको बिस्थापन नै अहिंसक राजनीतिशास्त्रको उद्देश्य हो । आपसी सम्मानमा आधारित जीवनलाई उत्सव मान्दै सहकारिताबाट समस्या समाधानको क्षेत्र बिस्तृत गर्नु नै अहिंसक राजनीतिको आशय हो । हिंसा जहाँ प्रभुत्व र विभाजनमा आधारित छ त्यहीँ अहिंसा मेलमिलाप र एकतामा आधारित छ । यसैले अहिंसक राजनीतिशास्त्र पुरुष, स्त्री, धर्म, सभ्यता, जाति, वर्ग, समुदाय, राज्य, राष्ट्रिय र अन्तरराष्ट्रिय तथा वैश्विक संस्थाहरूको बीचमा सहकार्यको अपेक्षा राख्दछ । सबैको कल्याणका लागि हत्या वा हत्याको धम्की बिना नै समस्या समाधान यसको लक्ष्य हो । यस प्रयासमा समस्या समाधानसँग सम्बन्धित सिद्धान्त र व्यवहारको अन्तर्बिषयक तथा व्यवसायिक रुचीमा बृद्धि नै एक सहायक साधन हो (फिसर र उरी १९८१, बर्टन १९९६) ।

अहिंसक राजनीतिशास्त्र हिंसाग्रस्त राज्य वा समाजको अहिंसक समाज उन्मुख क्षेत्रमा अनुसन्धान कार्यमा प्रगति गरिरहेको छ । आधुनिक राजनैतिक प्रणालीको लोकतान्त्रिक विकासको दिशामा ऐतिहासिक प्रगतिलाई कायम राख्दै अहिंसक राजनीति शास्त्र व्यवहारगत र संरचनात्मक हिंसा जसलाई केवल राजनीति र स्वतन्त्र बजारले मात्र हटाउन सक्दैन त्यस्तो समस्याको समाधानको खोजी अहिंसक राजनीति शास्त्रले गर्दछ । अहिंसक राजनीतिशास्त्र निरंकुश शासनलाई सीमित गर्नका लागि नागरिकद्वारा मान्यता प्राप्त संविधानका मूल्यलाई बुझ्दछ । यसले नागरिक स्वतन्त्रता प्राप्तिका लागि अधिकारको घोषणाको महत्व जान्दछ । यसलाई कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकामा संस्थागत 'नियन्त्रण एवम् सन्तुलन' को उपयोगिता पनि थाहा छ । अहिंसक राजनीतिशास्त्र गृहयुद्धका स्थानमा निर्वाचनमा प्रतियोगिता, धार्मिक स्वतन्त्रता, प्रेस तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सार्वजनिक सहभागिताको क्षेत्रमा मताधिकारको बिस्तार जस्ता कुरालाई महत्व दिन्छ (फाइनर १९९७, गोल्डमेन १९९०) । हिंसक

प्रणालीमा सेना तथा प्रहरी बलको उपस्थिति स्वीकार गर्दै अहिंसक राजनीतिशास्त्र बिकल्पको खोजी गर्दछ ।

प्रगतिशील लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा पनि अहिंसक राजनीति शास्त्र ती संकेतहरू पहिल्याउने कोशिस गर्दछ जुन प्रणालीगत त्रुटिका कारण मानव आवश्यकताहरूको पूर्ति गर्न सक्दैन र जसका कारण कैयौं शारीरिक र संरचनात्मक हिंसा हुने गर्दछ । संयुक्त राज्य अमेरिकाको उदाहरण लिँदा यी चिन्ताका विषयहरू हुन सक्छन् : परिवार तथा स्कुलमा हिंसा र हत्या; नवयुवकहरूको निराशा; हिंसक गिरोहमा संलग्नता, नशाखोर र आत्महत्याका माध्यमबाट व्यक्त हुन्छ; व्याप्त राजनैतिक वितृष्णा, सरकार र राजनीति माथि बढ्दो अविश्वास; अनुपयोगी सैनिक खर्चमा स्रोत र साधनको अपार बर्बादी; कुपोषण, अस्वस्थता, आवास समस्या, शिक्षाको कमी, परिवारमा विखण्डनबाट ग्रस्त देशको २० प्रतिशत जनसंख्याको प्रतिनिधित्व गर्ने तल्लो वर्ग; सशस्त्र लुट; घृणामा आधारित अपराध; लिङ्गिय र जातीय भेदभाव; एक अति सम्पन्न उच्च वर्ग (जनसंख्याको २०%) आफ्ना साथी मध्यमवर्गको मद्दत लिँदै प्रहरी, जेल, कठोर यातना तथा सैनिक बलको आफ्नो पक्षमा प्रयोग गरेर र हिंसक सांस्कृतिक कार्यबाट धनी बन्दै जान्छ ।

जुन देशमा आधुनिक प्रजातान्त्रिक शासन एवम् समाजको विशेषताहरू रहँदैन त्यहाँ निरंकुश तानाशाही तथा आर्थिक संकटका कारण शारीरिक तथा संरचनात्मक अत्याचारका रूपमा भयंकर हिंसा पाइन्छ । यसका उदाहरणमा हतारहतारमा मृत्युदण्ड, उत्पीडन, चुनावी हत्या, नरसंहार, जाति विनास, आतंकवाद, सशस्त्र क्रान्ति तथा राज्यद्वारा सञ्चालित आर्थिक नाकाबन्दीबाट ठूलो संख्यामा मृत्यु पर्दछन् ।

स्वयम्लाई साधन तथा लक्ष्यका लागि हिंसा स्वीकार गर्ने मान्यताबाट मुक्त गर्दै अहिंसक राजनीति शास्त्रको समस्या समाधानको कार्य त्यस्ता समाजमा जहाँ केही मात्रामा पनि प्रजातन्त्र छ - ती समाजको भित्र र एक आपसमा मानव आवश्यकताहरूप्रतिको बुझाईको उपयुक्त प्रक्रियामा योगदान दिनु हो । वैज्ञानिक तथा मानवीय सिर्जनात्मकताका सम्मुख असंख्य चुनौतिहरू छन् । अहिंसक मानव क्षमताका बारेमा नयाँ जानकारीको व्यवस्था, प्रजातान्त्रिक नेतृत्व तथा नागरिकमा नयाँ अहिंसक गुणहरूको शिक्षा, नीति निर्माणको प्रक्रियामा सरल सहभागिता, तथा नयाँ अहिंसक समस्या समाधानको स्थापना गरेर पनि गर्न सकिन्छ । साथै रचनात्मक प्रक्रियाबाट परिवर्तन गर्न सकिन्छ । यी परिवर्तनमा सहायता गर्न राजनीतिशास्त्रले आफ्नो अहिंसक प्रतिवद्धताहरू समाजको सेवाका लागि हो भन्ने स्पष्ट गर्नुपर्दछ । राजनीतिशास्त्र

संस्थागत रूपमा जिम्मेवार बनेर व्यक्ति, परिवार तथा विश्वको मानवीय आवश्यकताहरूका लागि संवेदनशील हुनुपर्दछ ।

अध्याय ५

संस्थागत प्रयासहरू

जुन संस्थामा हामी अभ्यस्त भइसकेका छौं सामान्यतः हामी तिनै संस्थाहरूकै अनिवार्यता ठान्दछौं । विभिन्न समाजहरूमा बस्ने आम मानवको कल्पना भन्दा पनि पर सामाजिक संरचनाका असीम सम्भावनाहरू विद्यमान छन् ।

एलेक्स डी. टकविल

ती समस्याहरू जसले पृथ्वीको जीवनलाई भयभीत गरिरहेका छन्, संगठित रूपमा उत्पन्न हुन्छन्, संगठित रूपमा नै हामीलाई प्रभावित पार्दछन् । अतः तिनलाई समाप्त गर्नका लागि हामी पनि संगठित रूपमा नै प्रयास गर्नुपर्दछ ।

पेट्रा के केली

राजनैतिक विज्ञानमा अहिंसक नैतिक व्यवहारिक परिवर्तनको संस्थागत आशय के हो त ? ती मानिसहरूका लागि जसले यसको प्रयोग गर्दछन्, विभिन्न विषयका संगठनका लागि तथा ज्ञानका अन्य क्षेत्रहरूमा यसको सम्बन्धका लागि तथा सम्पूर्ण मानव मात्रका

लागि अहिंसावादी समाजको निर्माण गर्न लागिरहेको संस्थाहरूका लागि यसको संस्थागत आशय के हो त ? संस्थाहरूको निर्माण ती सामाजिक उद्देश्यपूर्ण सम्बन्धका लागि गरिन्छ जो कि मानव आवश्यकताहरू एवम् अभिलाषाहरूका सन्दर्भमा उठ्दछ ।

सभ्यताको इतिहासको एउटा ठूलो हिस्सा संस्थागत सिर्जनाले ओगटेको छ । मन्दिर, चर्च र मस्जिदहरूबाट आम मानिसहरूको भावना र आस्था एकत्रित हुन गई विभिन्न समुदाय उत्पन्न हुन्छन् । राजनैतिक सहभागिताको आवश्यकताले बिभिन्न दलहरू, चुनाव तथा संसद जस्ता पक्षलाई उत्पन्न गर्दछ । सामाजिक नियन्त्रणको आवश्यकताले नै प्रहरी, न्यायालय र जेलको निर्माण भएको हुन्छ । युद्धको उद्देश्यले नै जमीन, समुद्र र आकाशमा प्रहार गर्ने प्राविधिक शक्तिको विकास हुन्छ । सेना एवम् राजकीय उद्देश्यलाई पूरा गर्नका लागि कर संग्रहको आवश्यकता हुन्छ त्यस्तै कर्मचारी तन्त्रको जन्म हुन्छ (फाइन १९९७: १६-१७, २०-२१) । परमाणु बमको निर्माणका लागि देशका संसाधनहरूलाई म्यानह्याटन योजनामा स्थानान्तरण गरिन्छ । अज्ञात सत्यको अनुसन्धानका लागि आत्मा, विज्ञान, प्रविधि र अन्य संसाधनको स्थानान्तरण आरम्भ हुन्छ । जस्तो पन्ध्रौं शताब्दीका प्रिन्स हेनरीको समुद्री यात्राहरू एवम् बीसौं शताब्दीको एपोलो प्रोजेक्ट जसको उद्देश्य मानिसलाई चन्द्रमामा उतार्नु थियो र यो सफल भयो पनि ।

एक अहिंसक विश्व समाजतर्फ रूपान्तरित हुन सक्ने पक्षमा योगदानका दृष्टिले राजनीतिशास्त्रमा कस्तो प्रकारको संस्थागत परिवर्तन अपेक्षित छ त ? संचार र सूचना प्रणालीमा विश्व स्तरमा विस्तार गर्ने क्रममा जुन प्रकारले व्यापक संस्थागत परिवर्तन भएका छन्, त्यस्तै परिवर्तन अहिंसक परिस्थितिहरूको उद्देश्यपूर्ण खोजमा अपेक्षित छ । अहिंसक परिप्रेक्ष्य पूराना संरचनाहरू जस्तै लोकतन्त्र, लैङ्गिक, जातीय, वर्गीय या पर्यावरण सम्बन्धी राजनीतिशास्त्रका विभिन्न उपविषयमा एकीकृत गर्न सकिन्छ । अर्कोतर्फ पूरानै संस्थाहरूलाई नै पुननिर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि पर्न सक्दछ या फेरि सम्पूर्ण शक्ति लगाएर अहिंसक परिवर्तन ल्याउनका लागि एक बिल्कुल नयाँ या मिश्रित संस्थाको आवश्यकता पर्न पनि सक्दछ जुन कि सम्पूर्ण स्रोत र शक्तिबाट पूर्ण होओस् ।

अहिंसावादी समाज प्राप्तिको कार्यलाई गम्भीर रूपमा लिनुको अर्थ हो अहिंसावादी वैज्ञानिक तथा मानवतावादी अनुसन्धानप्रति समर्पित संस्थान, अहिंसक शिक्षण एवम् प्रशिक्षक, जीवनप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण राख्नेहरू एवम् समस्याको समाधान गर्ने अहिंसक सुरक्षा तथा समाजका प्रत्येक क्षेत्रमा अहिंसाको हित हुने साधक सेवाको निर्माण गरिनु पर्दछ ।

जसरी लोकतन्त्रको निर्माण प्रजातन्त्रलाई मान्ने गरिन्छ र त्यसलाई प्रयोग गर्नेहरू जुन दृढता देखाउँदछन्, त्यस्तै दृढ ईच्छा अहिंसावादी समाज वा संस्थाको निर्माण अहिंसावादी व्यक्तिहरूबाट गरिने छ । अहिंसावादी राजनैतिक विज्ञानको पनि यही उद्देश्य हुनेछ । अहिंसावादी जागरुकताका अनेकौं मार्ग छन् र कुनै पनि मार्ग सबैका लागि निर्दिष्ट गर्न सकिँदैन । जन्म, आस्था, बौद्धिकता, शारीरिक आकांक्षा, करुणा, लाभ, विश्लेषण, अनुकरण र ध्यान यी सबै अहिंसावादी खोज एवम कार्यका मार्ग हुन् । अहिंसाप्रतिको समर्पण उत्पन्न गर्ने, व्यापक मानव क्षमता भएका ऐतिहासिक र तात्कालिक उदाहरणबाट यसमा हामीमध्ये प्रत्येकले आफ्नो रूपान्तरणशील क्षमताहरूको खोजीका लागि प्रोत्साहन लिनु पर्दछ ।

राजनीतिशास्त्रको अहिंसक विभाग

अहिंसाको आत्मालाई राजनैतिक विज्ञानको स्थापित प्रत्येक विशिष्ट विभाग एवम् संगठनमा स्थापित गर्ने आवश्यकता छ । वर्तमान संस्थानलाई एक आदर्शवादी संस्थानका रूपमा पुननिर्माण गर्नका लागि एक नयाँ अहिंसावादी विभागको कल्पना गर्न सकिन्छ ।

यो विभाग हिंसा, हत्याको धम्की एवम् त्यसको घातक सहसम्बन्धलाई विश्व जीवनबाट समाप्त गर्ने दृष्टिमा अन्य विभाग भन्दा भिन्न छ । यसलाई हिंसामा आधारित उदारवादी लोकतन्त्रको समर्थन गर्ने विभागहरू, हिंसामा आधारित वैज्ञानिक समाजवाद अथवा हिंसामा आधारित अधिकारपूर्ण आदेशले विशिष्ट बनाउँदछ । अहिंसक विभाग मूल्यको अधीनमा छैन । यो स्वयम् एक भिन्न प्रकारको मूल्य हो ।

परिचयात्मक पाठ्यक्रमदेखि लिएर शोधपूर्ण अध्ययनसँग सम्बन्धित ज्ञानको वर्तमान प्रगतिको मान्यतालाई लिँदै यो विभाग अहिंसापूर्ण समाजको प्राप्ति एवम् तिनको रेखदेखको आवश्यकता अनुसार चरित्र एवम् कुशलताको संप्रेषण गर्दछ । आधारभूत रूपमा चार प्रकारका कुशलतालाई लिन सकिन्छ - अनुसन्धान, शिक्षण र प्रशिक्षण, कार्य र व्यवहारगत तथा आलोचनात्मक अभिव्यक्ति जुन हाम्रो दिनप्रतिदिनका जीवनमा सञ्चार माध्यमबाट हुने गर्दछ ।

भर्ना हुने विद्यार्थीलाई मानव इतिहासको घातक परम्पराको जीवन्त चित्रसँग परिचित गराइन्छ तथा व्यवसायिक राजनीति वैज्ञानिक अथवा नागरिक सेवकको जस्तै नै

मानवीय परिस्थितिहरूबाट हिंसाको अन्त्य गर्नका लागि चुनौति दिइन्छ (बुरस्ट्रिन १९८३ : १९९२ : १९९८) । राजनैतिक नवप्रवर्तन (फाइनर १९९७) तथा सामाजिक जीवनका प्रत्येक क्षेत्रमा मानवीय गरिमालाई अगाडि बढाउन शक्ति प्रदान गरिन्छ (जोसफसन १९८५) ।

अघिल्लो चरणले समस्याको समाधान गर्ने पक्षहरू (हिंसा, अर्थव्यवस्था, मानव अधिकार, वातावरण, सहयोग), समकालीन राजनैतिक संस्थानहरू एवम् समस्या समाधान गर्ने प्रक्रिया (स्थानीय, राष्ट्रिय, अन्तरराष्ट्रिय, वैश्विक), एवम् अहिंसावादी विश्लेषणका तर्क तथा कार्यको सिद्धान्तसँग सम्बन्धित नयाँ ज्ञान जुन कि अहिंसावादी भविष्य प्राप्त गर्नका लागि वर्तमान निर्णयमा योगदान गर्न सक्दछ । यिनै पक्षको प्रमुख समकालीन चुनौतिको पुनर्निरीक्षण गर्नुपर्दछ ।

अघिल्लो चरण हुनेछ - विद्यार्थीलाई समस्या समाधान तथा सामुदायिक सेवाको यस्तो वैकल्पिक तर सम्बद्ध अवसर प्रदान गर्नु जुन उनीहरूको रुचि र क्षमतासँग मेल खान्छ र उनीहरूमा अझै निखार ल्याउन सक्दछ । यो अनुसन्धान, शिक्षण-प्रशिक्षण, नेता-नागरिक कार्य तथा आलोचनापूर्ण राजनैतिक मूल्यांकनका लागि क्षमताको परिचयको अपेक्षा राख्दछ । यसको अर्थ यो होइन कि यो बहुमुखी रुचि एवम् प्रतियोगी शक्तिको सम्भावनालाई अस्वीकार गर्दछ बरु यो यस्तो सत्यको अनुभव गराउनका लागि हो कि अहिंसावादी सामाजिक रूपान्तरणको कार्यलाई सुविधाजनक बनाउनका लागि संवद्धताको सबै चारै विधिलाई आवश्यक रूपमा उत्तम ढंगले अनुसरण गरिनु पर्दछ । त्यस्तै एक अर्काको समर्थन गर्ने प्रतियोगी शक्तिहरूको आवश्यकता पर्दछ जस्तो कि ग्रामीण शिल्पकार र खेलमा विजयी टिममा देख्न पाइन्छ ।

यस प्रकारको तयारीका साथमा अघिल्लो चरणमा व्यक्तिगत तथा सामूहिक योजनाहरू बनाउनु पर्दछ । शारीरिक हिंसा, ढाँचागत हिंसा, मानवअधिकारको उल्लंघन, पर्यावरण विनाश एवम् हिंसक शत्रुता अगाडि देखिन्छन् र त्यस्तोको विकल्प निर्माणका लागि अनुसन्धान, शिक्षा, कार्य एवम् विवेचनात्मक चिन्तनमा उपयुक्त कुशलता संलग्न गर्नका लागि सामूहिक तथा व्यक्तिगत योजनाहरूको अनुसरण गर्नु पर्दछ । यी योजनाहरू - स्थानीय, राष्ट्रिय, अन्तरराष्ट्रिय तथा वैश्विक दशाप्रति निर्देशित हुन सक्दछन् । यसप्रकारका निर्माणकारी योजनाहरू स्नातक शोध कार्यका रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् । योजनाको परिणाम विभागीय स्मृति कोषमा जम्मा गरिन्छन् र तिनलाई सामाजिक निर्णय निर्माण कार्यमा सहायता पुऱ्याउनका लागि विश्वव्यापी सञ्चार माध्यममा प्रसारित गरिन्छ ।

स्नातक सार्वजनिक सेवा एवम् नागरिक समाजका नवप्रवर्तनका व्यवसायमा भाग लिन्छन् (यससँग सम्बन्धित संस्था तल हेरौँ) । उनीहरूले अहिंसावादी राजनीति विज्ञान, अर्न्तसम्बन्धित क्षेत्र अथवा राजनीति विज्ञान निर्माणका नयाँ क्षेत्रहरूको निर्माणका लागि अथवा अनुशासन एवम् व्यवसायका अन्य क्षेत्रमा आफ्नो रुचिलाई विकसित गर्नका लागि एम ए (स्नातकोत्तर) तथा पीएचडीका कार्यक्रमसँग सम्बन्धित आधुनिक प्रशिक्षण पाउन सक्दछन् (परिशिष्ट ख, ग) ।

अहिंसावादी विभाग स्पष्ट रूपमा सेवा-व्यवसायका रूपमा गठन भएको हो । परिचयदेखि लिएर पिएडी सम्मको अध्ययन सम्म यो ज्ञानको सञ्चित विकास हो । शिक्षक र विद्यार्थी विभिन्न स्तरमा समान रुचिमा आधारित विशेष समस्या समाधानका आवश्यकताहरूसँग संलग्न रहन्छन् । नयाँ ज्ञानको खोजी र शिक्षण-प्रशिक्षण र सामाजिक समस्या समाधानमा यसको प्रयोगको परस्परको सम्बन्धमा राजनीतिशास्त्र विभाग खुलेरै सहयोग दिन्छ । यो विभागले आफ्नो विचार विमर्श तथा समस्या समाधानमा पनि अहिंसक समाजको विशेषताहरूलाई उजागर गर्दछ । समानताको आधारमा स्त्री तथा पुरुषका बीच सहलिङ्गी सहभागिताको संस्कृति जुन अहिंसक समाजको हृदय हो यसलाई स्वीकार र सम्मानित गरिन्छ । अनुसन्धानको नयाँ आवश्यकताहरूको पहिचानका लागि तथा आउन सक्ने कठिनाइको सामना गर्नका लागि विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो व्यवसाय पर्यन्तको सुविधा निश्चित गरिएको छ । अनुभवी व्यवसायिक नेता तथा अनुशासनका कार्यसँग सम्बन्धित उनका सहयोगी कार्यकर्ता कहिलेकाहीँ संयुक्त नियुक्तिका माध्यमबाट विद्यालयको रचनात्मक कार्यमा योगदान गर्दछन् । किनकि अहिंसाको ज्ञान तथा कुशलता विश्वव्यापी छ । राजनीतिशास्त्र विभाग विश्वका अन्य विद्यालयको प्रतिभाहरूसँग प्रत्यक्ष सहभागी भएर तथा कम्प्युटर र अन्य सञ्चार माध्यमबाट सम्पर्क राख्दछ । विश्व कल्याणलाई प्रभावित गर्ने समस्याहरूको सामना गर्ने दृष्टिबाट स्थानीय समुदायहरूको अनुभवलाई पनि मान्यता दिन्छ ।

विश्वविद्यालयको शान्ति सेना

अहिंसावादी समाजको संक्रमण अहिंसावादी छात्र सामुदायिक सेवा-सेनाको निर्माणलाई देखाउँदछ जसलाई सैनिक प्रशिक्षणको विकल्पको रूपमा विश्वका विद्यालय एवम् विश्वविद्यालयमा गठन गरिएको छ । राजनीति विज्ञान विभागले नेतृत्वको जिम्मेवारी लिन सक्छ तर यसका सदस्यहरू शिक्षाका सबै क्षेत्रबाट हुन सक्दछन् । शान्ति सेना यसको नामबाटै स्पष्ट हुन्छ कि अनुशासित छ । यो विशिष्ट रूपमा चिनिने सेना हो । यसका सदस्यलाई सामुदायिक सुरक्षा तथा नागरिक रक्षा, चिकित्सकीय जीवन रक्षा, प्राकृतिक विपत्तिमा राहत पुऱ्याउने तथा सामुदायिक उद्देश्यलाई पूरा गर्ने निर्माण

कार्यसँग सम्बन्धित संघर्षलाई अहिंसात्मक तरीकाबाट शान्त गर्ने र समाप्त गर्ने प्रशिक्षण दिइन्छ । नेतृत्वको कुशलता एवम् विशेषताहरू विकसित गर्ने समानान्तर एवम् समपूरक शैक्षिक कार्यमा सहभागिता, सम्पूर्ण आस्थाहरूद्वारा जीवन स्वीकार गर्ने प्रेरणा, संगीत एवम् कलाको आत्मा, खेलहरूको जीवनशक्ति तथा अरुलाई सन्तोष दिने साँचो सेवा सेनाबाट प्रेरणा लिन्छ । क्याम्पस भित्र र बाहिर, शान्ति सेनालाई आपतकालीन अवस्थामा सेवाका लागि बोलाउन सकिन्छ । यो शान्ति सेना अन्य सामाजिक संस्थानलाई नेतृत्वकारी प्रतिभा प्रदान गर्दछ । सैनिक सेवाका लागि प्रदान गरिने तत्कालीन प्रशिक्षणको तुलनामा यसको पारिश्रमिक र अन्य सुबिधा कुनै पनि हालतमा कम हुँदैन । शैक्षिक संस्थाहरूमा शान्ति सेनालाई संगठित गर्नका लागि व्यवहारिक अनुभवको मूल्यांकनको एक स्रोत भारतमा गान्धी-ग्रामीण विश्वविद्यालयमा प्रा. राधाकृष्णनको कार्यद्वारा प्रदान गरिएको थियो (राधाकृष्णन १९७७ ए, १९९७ बि) । यो अनुभवमा ईश्वरका सेवकबाट प्राप्त प्रशिक्षणका सिद्धान्त एवम् व्यवहारलाई जोड्न सकिन्छ । ईश्वरका सेवक भारतमा ८०,००० शक्तिशाली अहिंसावादी मुस्लिम स्वतन्त्रता सेनानी थिए (वनर्जी २०००: ७३-१०२) । अहिंसावादी सामाजिक परिवर्तनको किंगियन आन्दोलन (लाफायते र जोन्सन १९९५; १९९६) तथा अन्य अहिंसापूर्ण प्रशिक्षणको अनुभवहरू र युद्ध प्रतिवादी लीगको अनुभवको पनि लाभ लिन सकिन्छ ।

अहिंसावादी विश्वविद्यालय

अहिंसावादी समाजतर्फ लम्किरहँदा एउटा विषय अथवा विश्वविद्यालयको विभागको क्षमताभन्दा पनि परको ज्ञान र कुशलताको आवश्यकता पर्दछ । यसप्रकार राजनीति विज्ञानको साधनहरूको अहिंसावादी रूपान्तरण सम्पूर्ण सामाजिक विज्ञान, प्राकृतिक विज्ञान, मानविकी तथा व्यवसायको क्षमतायुक्त योगदानको आवश्यकतालाई दर्शाउँदछ । साथै प्रतिक्रियाको पनि अपेक्षा गर्दछ । अहिंसक विश्वविद्यालयको कुरा गर्दा हाम्रो आसय यस्तो विश्वविद्यालयसँग छ जुन स्थानीय, राष्ट्रिय, अन्तराष्ट्रिय तथा वैश्विक समाजमा अहिंसक सेवाप्रति समर्पित होस् ।

यो विश्वविद्यालयले युद्धमा सर्बोत्तम संहारकताका लागि कुल वौद्धिक तथा मानवीय संसाधनको सामर्थ्यलाई देखाउँदछ । हावर्ड विश्वविद्यालयका अध्यक्ष जेम्स बी. कोनन्टले १९४२ जुन १८ मा भनेका छन् 'हामी आफ्ना विद्वानहरूको यस प्राचीन समाजका सबै साधनहरूलाई यस उद्देश्यका लागि समर्पित गर्दछौँ कि ध्रुबीय शक्तिहरूको बिना शर्त छिटो भन्दा छिटो आत्मसमर्पण हुन सकोस् ।' त्यस समय हार्वड 'Conants Arsenal' अर्थात 'कनेन्टको शस्त्रागार' का रूपमा चिनिन्थ्यो जुन युद्धप्रति समर्पित थियो र जसले संस्थागत जीवनलाई नयाँ आकार दियो । हार्वडका भौतिक विभागका

युवा विद्यार्थीले न्यु मेक्सिकोको लस आल्मसको परमाणु बम प्रतिष्ठानमा अति गोप्य अर्न्तविभागीय शोध छात्रका रूपमा कार्य गरे । त्यसलाई सम्झिँदै एक जना भन्दछन् - यो एक प्रकारको वैज्ञानिक 'युटोपिया' थियो ... सर्बोत्तम क्षमताहरूको एउटा खुला समाज जहाँ कुनै उमेर नहेरिकन शैक्षिक स्तरमा तथा पूर्व उपलब्धिको वास्ता नगरी विचारहरूको स्वतन्त्र रूपमा आदानप्रदान हुन्थ्यो (हार्वड पत्रिका सेप्टेम्बर-अक्टोबर १९९५: Cover ३२, ४३)

मानव जीवन तथा मानव कल्याणलाई आक्रान्त गर्ने युद्ध तथा संहारकताका सम्पूर्ण रूपलाई समाप्त गर्नका लागि नयाँ तथा पूराना विश्वविद्यालयहरूले जोडतोडले प्रयत्न गर्नु पर्दैन ? विश्वविद्यालयको 'शान्ति अध्ययन' सम्बन्धी विषयका कार्यक्रम तथा विभागसँग सम्बन्धित अस्पष्टता तथा 'अहिंसा' लाई आफ्नो लाखौँ डलरको कार्यक्रममा पनि एक 'मूल्य' र 'नीति' का रूपमा सम्मिलित नगर्नुले शिक्षामा प्रगतिको भविष्यको मापदण्ड प्रस्तुत गर्दछ ।

अहिंसावादी राजनैतिक दल

व्यवहारिक अहिंसक राजनीतिक विज्ञान अहिंसावादी राजनैतिक दलहरूबाट यस्तो सेवाको अपेक्षा गर्दछ जुन सबै मानिसको हितका लागि सामाजिक समस्या समाधान हेतु आवश्यकताहरू प्रति उत्तरदायी प्रक्रियाहरूमा भाग लेओस् । राजनीतिक दलको नाममा मूल शब्द 'अहिंसा सर्वोदय दल' (अहिंसा - हिंसा नगर्नु, सर्वोदय - सबैको उदय, भलो कल्याण) हुनुपर्दछ । यस्ता दल विचार, नाम, संगठन तथा विशिष्ट सामाजिक-सांस्कृतिक अवस्थाहरूको सिर्जनशील उपज हुन सक्दछन् ।

अहिंसावादी दलहरूको उद्देश्य स्थानीय एवम् विश्वस्तरमा अहिंसावादी समाजको प्राप्तिमा योगदान दिनु हो । यी दल पूराना दलभन्दा भिन्न छन् किनकि यी दल वर्गमा आधारित छैनन् बरु सबैको हितमा संगठित छन् । संहारकताको अनुपस्थितिले तथा स्वतन्त्रता, न्याय तथा भौतिक कल्याणजस्ता अहिंसावादी अवस्थाबाट सबैलाई फाइदा मिल्दछ - यसरी हेर्दा यो आशा गर्न सकिन्छ कि अहिंसावादी सिद्धान्तमा आधारित प्रतियोगितामा भाग लिने धेरै दलहरू हुनेछन् ।

चुनावी प्रतियोगिता तथा सार्वजनिक नीति निर्माण लगायतका कार्यमा अहिंसावादी राजनैतिक दलहरूको अपेक्षित सिर्जनात्मक योगदान र प्रत्यक्ष राजनैतिक सहभागिता हुनुपर्छ भन्ने विषयलाई गान्धीवादीले निषेध गर्दछन् । सन १९४७ डिसेम्बरमा अहिंसावादी सिर्जनशील कार्यकर्ताहरूलाई गान्धीद्वारा दिइएको अन्तिम सन्देश

राजनीतिबाट बाहिर रहनका लागि थियो । राजनीतिले अनिवार्य रूपमा व्यक्तिलाई भ्रष्ट बनाउँदछ (Collected Works ९०: २२३-४) । उनको विचार थियो कि अहिंसक कार्यकर्ताहरू समाजमा सेवाको आवश्यकता परेकाहरूका बीचमा रहेर कार्य गर्ने तथा राजनेताहरू र नीतिहरूलाई बाहिरबाट प्रभावित गर्नु पर्दछ । तात्विक दृष्टिबाट यसको अर्थ हो कि अन्य मानिसलाई भ्रष्ट हुन दिनु र करोडौँ डलरको अनुचित प्रयोग, लाखौँ मानिस तथा जीवनका प्रत्येक क्षेत्र (जस्तै कि युद्ध, सुरक्षा, भोजन, बस्त्र, घर, स्वास्थ्य, शिक्षा, अर्थव्यवस्था, संस्कृति र वातावरण समावेश छन्) लाई प्रभावित गर्ने गरी गलत निर्णय हुन दिने तर अर्कोतर्फ अहिंसावादी कार्यकर्ताहरू भ्रष्टाचार तथा त्यसको समर्थन गर्नेहरूलाई राम्रो कार्य गर्न प्रेरित गरिरहन्छन् । तर यहाँनेर गान्धीजीको दूरदृष्टिको प्रशंसा गर्नुपर्दछ किनकि उनले आफ्नो गैर राजनैतिक निर्देशनलाई जिम्मेवारीबोधका साथमा जोडिदिएका थिए । उनले भने - 'तर एक यस्तो अवस्था आउन सक्दछ जब मानिसहरू स्वयम् यो महसुस गरुन् र भनून् कि उनीहरू चाहन्छन् कि हामीभन्दा बाहेक अरु कसैले पनि सत्ता हासिल नगरुन्' । त्यसबेला यो विषयमा विचार गर्न सकिन्छ (२२३) ।

तार्किक दृष्टिबाट हेर्दा अहिंसावादी राजनैतिक दल अहिंसावादी सामाजिक रूपान्तरणको कार्यलाई सम्भव बनाउन मद्दत गर्ने संस्था हुन् । यसको जन्मको अनुकूल प्राकृतिक अवस्था भिन्न प्रकारको हो । कहीँ पनि अहिंसक राजनीतिक दलका एकाइहरूले सामाजिक स्वीकृति पाइसकेको अवस्थामा पनि अहिंसक राजनीतिक दल बनाउन सहज छैन । यस्ता अहिंसावादी राजनीतिक दल सबैको आवश्यकताहरूसँग सम्बद्ध प्रक्रियाहरू एवम् नीतिहरूमा योगदान गर्नका लागि त्यागपूर्ण संघर्षमा भाग लिन सक्दछन् । विवादित रूपमा रहेका केही समकालीन विषयसँग जुध्नका लागि नयाँ सोच, संगठनको नयाँ स्वरूप तथा प्रभावकारी रूपमा समस्याको हल गर्ने कार्यमा नयाँ नीतिहरू संलग्न गर्नु जरुरी छ । यसमा गर्भपात, दण्ड, जबर्जस्ती सेनामा भर्ना, युद्ध, सशस्त्र क्रान्ति, आतंकवाद, लैंगिक हत्या, अपराध, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक हिंसा, निशस्त्रीकरण र आर्थिक-असैन्यीकरण पर्दछन् । यी समस्याका बाबजुद पनि सिर्जनशीलता, साहस, वैश्विक एकता एवम् सामाजिक ज्ञानको प्रक्रियाहरूद्वारा प्रगतिलाई सम्भव बनाउन सकिन्छ ।

अहिंसक सार्वजनिक सेवा विभाग

प्रशासनका प्रत्येक तहमा क्याबिनेट स्तरको जिम्मेवारी लिने सार्वजनिक सेवा विभागको आवश्यकता छ । त्यसको कार्य अहिंसक राजनीतिक विश्लेषणको तर्कसँग जोडिएका

सामुदायिक अवस्थाको निगरानी गर्नु, विध्वंशपश्चात् रूपान्तरणशील सुबिधाको पुनर्बहालीका लागि व्यवसायिक प्रशिक्षण प्रदान गर्नु एवम् अहिंसावादी सामुदायिक हितको कार्यलाई सुबिधाजनक बनाउने सार्वजनिक नीतिहरूको सिफारिस गर्नु हो । जबकि हिंसाको अवस्था व्यापक रूपमा एक समुदायको जीवन मूल्यलाई प्रभावित गर्दछ र तिनको सार्वजनिक सेवाको महत्व फोहर उठाउने र स्वच्छ जल आपूर्तिका लागि गरिएको नयाँ व्यवस्था भन्दा कम महत्वपूर्ण छैन ।

अहिंसा विभाग हिंसा सम्बन्धी तथ्यलाई एक गर्दछ र सम्पूर्ण सार्वजनिक एवम् नीजि स्रोतहरूबाट हिंसाको समाप्ति गर्ने कार्यका लागि संयोजन गर्दछ । यसले समयसमयमा अहिंसक नीति सम्बन्धी सिफारिसका साथ सरकारी नीति निर्माताहरू तथा नागरिक समाजलाई एक स्वतन्त्र लेखा परीक्षण एजेन्सीका रूपमा हरेक स्थितिको जानकारी दिन्छ । त्यस्ता व्यापक निरीक्षणको आवश्यकता भएका क्षेत्रहरू हुन् - मानव हत्या एवम् आत्महत्या, पारिवारिक हिंसा (बच्चा, महिला, विवाहित र बृद्धहरू प्रति), विद्यालयमा हुने हिंसा, कार्यालय तथा कार्यस्थलमा हुने हिंसा, आपराधिक समूहको हिंसा, खेल हिंसा, आर्थिक हिंसा, प्रहरी हिंसा, जेलमा हिंसा, सूचना र सञ्चार माध्यमको हिंसा, सैनिक-अर्धसैनिक-गुरिल्ला हिंसा तथा रक्तपात पश्चात हत्यारा र उसका इष्टमित्र, परिवार, पीडित व्यक्तिहरूको सम्बन्ध भएकाहरूमा हुने मानसिक पीडा सम्बन्धि हिंसा । यस संस्थाको प्रतिवेदनलाई अहिंसावादी रूपान्तरणशील क्षमताको खुबी र कमजोरीहरूमा जोड दिँदै अझै प्रभावकारी ढंगबाट समस्या समाधान गर्ने कार्यको सिफारिस गर्नुपर्दछ । अहिंसावादी क्षेत्रमा प्रगतिको रिपोर्टलाई शेयर स्टक बजारको बोल, खेलका अंक, मौसम सम्बन्धी जानकारी भन्दा कम महत्व दिनु हुँदैन ।

अहिंसावादी सार्वजनिक सुरक्षा संस्थाहरू

अहिंसावादी समाजको संक्रमण, परम्परागत ढंगका प्रहरी र सेना, रक्षात्मक एवम् मानवीय अभियानका लागि जल, थल एवम् आकाशमा अहिंसावादी सार्वजनिक सुरक्षा शक्तिको अपेक्षा राख्दछ, जुन रक्षात्मक, विपद व्यवस्था एवम् पुनर्निर्माणका कार्य तथा कार्य पश्चात् तिनको प्रभाव र क्षमताको मूल्यांकनप्रति प्रशिक्षित होउन् । यसको नेतृत्व विद्यमान सैनिक तथा प्रहरी शैक्षिक संस्थान र नयाँ अहिंसक सेवा शैक्षिक संस्थान जहाँ विशिष्ट कार्यका लागि विभागीय प्रशिक्षण दिइने ठाउँबाट मिल्न सक्दछ । विश्वविद्यालयको शान्ति सेना यसको स्रोत हुन सक्दछ ।

अहिंसावादी सार्वजनिक सुरक्षाले स्थानीय, राष्ट्रिय एवम् अन्तरराष्ट्रिय स्तरमा सम्पूर्ण जनसंख्याको संलग्नतालाई देखाउँदछ । यसलाई निवासस्थान, स्कुल, पूजा स्थल,

कर्मस्थल, एवम् विद्युतीय सञ्चार नेटवर्कसँग जोडिएका अहिंसावादी सुरक्षा समुदायमा केन्द्रित गरेर अहिंसक अध्ययन समूहका संगठन तथा नागरिक शान्ति सेनाद्वारा सुसज्जित गर्न सकिन्छ । स्थानीय नागरिक संगठनका लागि पहिलेदेखि नै अनेकौं क्षेत्रमा नमूना विद्यमान छन् ।

अहिंसापूर्ण सुरक्षा व्यवस्था राष्ट्रिय एवम् अन्तरराष्ट्रिय स्तरमा अहिंसावादी सामूहिक सुरक्षा परिषद तथा अहिंसावादी जासुसी संस्थाहरूसँगै कूटनैतिक संस्थाहरूमा अहिंसायुक्त सांस्कृतिक सहकार्यलाई देखाउँदछ । हिंसाग्रस्त राष्ट्रहरू एवम् तिनका मित्रहरूलाई नीति सम्बन्धी विकल्प प्रदान गर्नका लागि सार्वजनिक सुरक्षा परिषद आवश्यक छ । उदाहरणका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको स्तरमा विश्वका विभिन्न देशहरू जहाँ हिंसाको स्तर कम छ, परमाणु वम मुक्त, सेना रहित, मृत्युदण्ड रहित, मानव हत्या न्यून, हतियारको व्यापार रहित आदि विशेषता भएका देशहरू मिलेर 'अहिंसावादी विश्व सुरक्षा परिषद' को गठन गर्न सक्दछन् । अन्वेषणको गुणयुक्त सञ्चार साधन तथा सचेत नागरिक समाजका साथसाथै अहिंसक गुप्तचर एजेन्सीको पनि आवश्यकता छ जसले हिंसा र आक्रमणका सबै प्रकारका धम्कीहरूको पर्दाफास गर्न सकून् तथा सार्वजनिक र निजी परिवर्तनकारी कार्यको पनि पहिचान गर्न सकून् । यसैप्रकार कूटनैतिक प्रतिष्ठानहरूमा परम्परागत सैनिक सहचारी तथा आर्थिक अधिकारी जस्तै अहिंसक विशेषज्ञको पनि जरुरत पर्दछ । अहिंसक सांस्कृतिक सहचारी आफ्नो देश र मित्र देशका बीचमा अहिंसक मानव कल्याण सम्बन्धी अन्वेषण, परस्पर ज्ञान एवम् सहयोगको सेतु तयार गर्न सक्दछन् । वैश्विक इन्टरनेट क्षमता विश्वका नागरिकहरूको साझा सुरक्षा जानकारीलाई संयुक्त अहिंसक कारवाहीको रूप दिएर पूरा गर्न सकिन्छ जो कि परम्परागत सरकारी, सामूहिक वा सञ्चार साधनद्वारा दिइएको स्थितिको परिभाषामा निर्भर रहँदैन ।

सरकारी एवम् नीजि संगठनहरूमा अहिंसक सार्वजनिक सेवाका लागि क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नका लागि अहिंसावादी प्रशिक्षण दिनका लागि उपयुक्त संस्थाको जरुरत पर्दछ । सुरुमा उपसाधनका रूपमा र अन्ततः कार्यात्मक दृष्टिबाट समकक्ष निर्धारणका रूपमा युद्ध-विद्यालय, राष्ट्रिय सुरक्षा-विश्वविद्यालय, सैनिक सेवा शिक्षण संस्थान, प्रहरी प्रशिक्षण केन्द्र तथा सार्वजनिक प्रशासनिक स्कुलका साथ साथै नागरिक समाजमा विद्यमान अन्य हिंसामा आधारित व्यवसायिक प्रशिक्षण स्कुलको विकल्पका रूपमा अहिंसावादी प्रशिक्षण संस्थाहरूको आवश्यकता छ ।

अहिंसावादी नागरिक समाज

नागरिक समाजसँग अहिंसावादी समाजको निर्माण, रेखदेख एवम् तिनको सिर्जनशीलता र उत्पादकतामा सहयोग गर्ने अवसर र सामर्थ्यको दृष्टिबाट अनन्त छ । धेरै अहिंसावादी संस्थाहरू पहिलेदेखि नै विद्यमान छन् । यस्तै प्रकारका अन्य विशेष महत्वपूर्ण संस्थाहरूको पनि कल्पना गर्न सकिन्छ ।

अहिंसावादी आध्यात्मिक परिषद

जन्मदेखि मृत्युपर्यन्तका सम्पूर्ण विषयमा जीवनप्रति स्पष्ट सम्मान व्यक्त गर्नका लागि प्रत्येक स्तरमा अथवा समाजका प्रत्येक केन्द्रीय चक्रका लागि अहिंसावादी आध्यात्मिक परिषदको आवश्यकता पर्दछ । यस्ता आस्था राख्ने धार्मिक एवम् मानवतावादी व्याख्याकारद्वारा निर्मित हुनुपर्दछ जो प्रत्येक सन्दर्भ तथा आस्था र दर्शनसँग जोडिएका होउन् । साथै आफ्नो परम्पराको शक्तिशाली अहिंसावादी सत्यलाई साहसपूर्ण रूपमा जोड्ने र प्रकट गर्नमा सक्षम होउन् । हिंसा समर्थक परम्परागत धर्म र धर्मनिरपेक्ष विश्वासको विकल्पका रूपमा मानव दुर्दशाको रूपमा रहेको हिंसालाई समाप्त गर्न स्थानीय, राष्ट्रिय एवम् अन्तरराष्ट्रिय स्तरका सार्वजनिक एवम् नीजि प्रयासका लागि यो परिषदले प्रेरणादायक सहयोग प्रदान गर्दछ । प्रेरणाका प्रत्येक स्रोतलाई प्राप्त गरेर अहिंसावादी आध्यात्मिक परिषद प्रत्येक व्यक्ति एवम् सामाजिक संस्थाको अन्तस्करणमा लुकेको क्षमतालाई जगाएर मानव मात्रमा रहेको अहिंसापूर्ण विचारलाई शक्तिशाली बनाउनमा महत्वपूर्ण योगदान गर्न सक्दछ ।

अहिंसावादी सल्लाहकार समूह

समाजका भित्र र बाहिरी समस्याको समाधान गर्ने विकल्पको पहिचान गर्नमा सहायता दिनका लागि एउटा अहिंसावादी सल्लाहकार समूहको आवश्यकता पर्दछ । यस प्रकारका समूहले उपयुक्त आध्यात्मिक र वैज्ञानिक संगठनात्मक क्षमता एवम् साधन र स्रोतको उपलब्धता गराएर रक्तपात रोक्दछन् तथा मेलमिलाप र पुनर्निर्माणको परिस्थिति सिर्जना गर्दछन् । यस प्रकारको सल्लाहकारी समूहको काम गर्ने तरीका घातक बल प्रयोग र आर्थिक नाकाबन्दीको धम्की दिनेजस्तो परम्परागत वार्ताकारहरूको भन्दा भिन्न छ । यिनीहरूको तरीका एकल आवाज भन्दा फरक हुन्छ । यिनीहरू यसकारण पनि भिन्न छन् कि यिनीहरू स्पष्ट रूपमा अहिंसाप्रति दृढ छन्, यिनीहरूमा भिन्न-भिन्न प्रकारको क्षमता छ तथा यिनीहरू हिंसक राज्यको घातक विरोधबाट पनि स्वतन्त्र छन् । आफ्नो अनुभवलाई एकत्रित गरेर आफू स्वयम्लाई अझै बढी प्रभावशाली बनाउने र नीजि खर्चमा निर्भर रहने सल्लाहकार समूहको आवश्यकता छ । क्वेकर धार्मिक समूहद्वारा

संघर्ष समाधान र अन्य सेवाहरू प्रदान गर्नु तथा यस्तै अन्य धार्मिक तथा मानव सेवाका संस्थाहरू, यस प्रकारका अहिंसक समूहका आंशिक प्रारूप हुन् ।

राष्ट्रिय समस्याको समाधान गर्ने संकाय

माथिल्लो निर्देशन दिने संस्थाहरू जस्तो राजनैतिक दल, सार्वजनिक सेवा विभाग तथा सार्वजनिक सुरक्षा संस्थाहरूलाई प्रतिस्थापित गर्दै शक्तिशाली अहिंसावादी परिवर्तनकारी शक्तिहरूलाई 'तलबाट निर्देशित' संकायको आवश्यकता छ । यसको उदाहरण हो 'प्रतिनिधिविहीन राष्ट्र एवम् व्यक्तिहरूको संगठन (UNPO)' । यो विशिष्ट पहिचान भएको मानिसहरूको एउटा संघ हो जो स्पष्ट अहिंसक रूपबाट संयुक्त राष्ट्र संघ, सरकार एवम् अन्य संस्थाहरूलाई मानव अधिकारको मान्यता दिनका लागि प्रभावित गर्दछ । एमनेस्टी इन्टरनेशनल, ग्रीनपीस तथा इन्टरनेशनल फेलोशिप अफ रिकन्सिलिएसन यस प्रकारका उदाहरण हुन् । यस प्रकारका संकायका सदस्यहरूका लागि सबै विषयमा सहमत हुनुपर्ने आवश्यकता छैन, केवल हिंसा नगर्ने विषयमा सहयोग आवश्यक छ । यस प्रकारका संकायहरूलाई हिंसाको पाइपमा विभिन्न क्षेत्रभित्र तथा वरिपरि विकसित गर्ने आवश्यकता छ । यिनलाई हिंसा, अर्थ, मानवअधिकार, पर्यावरण तथा सहयोगका मुख्य समस्या समाधानका क्षेत्रमा विकसित गर्नु पर्दछ । अन्ततः अहिंसावादी विश्वको एक शक्तिशाली वैश्विक नागरिक संकाय सर्वकल्याणका लागि निर्माण हुन्छ जसमा स्त्री र पुरुष दुवै सामेल हुन्छन् ।

अहिंसावादी प्रशिक्षण संस्था

जबजब सर्बव्यापी हिंसाप्रति हाम्रो जागरुकता बढ्दै गइरहेको छ र रचनात्मक अहिंसावादी विकल्पहरूका लागि आवश्यकता तीव्र हुँदैछ, तबतब संघर्ष समाधान र अहिंसक सामाजिक परिवर्तनका लागि अहिंसावादी नेतृत्व कुशलतामा प्रशिक्षणको माग बढिरहेको छ । किंगवादी, गान्धीवादी, बौद्ध, इसाई एवम् निरपेक्ष अहिंसावादी परम्पराको तर्फबाट कुशल प्रशिक्षणकर्ताको ठूलो माग छ । प्रत्येक सामाजिक न्यायका विषयसँग सम्बन्धित नागरिक आन्दोलनदेखि लिएर यस्ता संस्थाहरू जस्तै स्कुल, कार्यस्थल, प्रहरी तथा जेलसम्म फैलिएका छन् । अहिले यस्ता नागरिक समाजका संस्थाहरूको आवश्यकता छ जो अन्य कुशलता जस्तै अहिंसावादी नागरिक प्रशिक्षण दिन सकून तथा व्यवसायिक रूपबाट प्रशिक्षित प्रशिक्षकसँग प्रमाणित गर्न सकून् ।

अहिंसावादी नेतृत्व अध्ययन एवम् पुनर्ताजगी केन्द्र

एक यस्तो संस्थाको पनि आवश्यकता छ जसमा अहिंसावादी संगठन एवम् आन्दोलनका नेता आफ्नो जोश र खुबीलाई पुनर्जागृत गर्न, चिन्तन-मनन् र लेखन र एकअर्काको अनुभव बाँड्न समयसमयमा आउन सकून् । सामान्यतः काराबासकाल तथा अस्पतालमा रहने समय नै त्यो अन्तराल हो जुन ज्यानकै धम्की र दबाबपूर्ण प्रतिबद्धता भएका अहिंसक नेताहरूसँग उपलब्ध हुन्छ । जेल र अस्पतालमा नेताहरू बाध्यताले जान्छन् - तर यसको विकल्पमा एक क्रियाशिल अहिंसक संस्थाको आवश्यकता छ जहाँ ऊ स्वेच्छाले जान सकोस् । उत्पीडनका शिकार नेताहरूका लागि उत्पीडन पुनर्वास केन्द्रको सहयोगको आवश्यकता छ । विश्वभरमा छरिएका यस्ता अहिंसावादी नेतृत्व केन्द्र आध्यात्मिक तथा भौतिक पुनर्जीवन, आत्मकथात्मक चिन्तन र अध्ययन, समान रूपमा प्रतिवद्ध अन्य देशका अनुभवी अहिंसावादी सहयोगीसँग वार्तालाप र अगाडिको कदमसँग सम्बन्धित दूरदर्शी चिन्तनको अवसर प्रदान गर्न सक्दछन् । अन्य केन्द्रलाई स्वतन्त्र संस्थाको रूपमा अथवा अहिंसावादी सामाजिक परिवर्तनका लागि प्रतिबद्ध संस्थाहरूबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त हुनुपर्दछ ।

कलामा अहिंसावादी सिर्जना केन्द्र

कलाको भित्र तथा बाहिर अहिंसापूर्ण सिर्जनालाई बढावा दिने संस्थाको आवश्यकता छ । स्विस लेखक रोमा रोलाँ टल्सटायको शब्दमा भन्दछन्, 'कलाले अनिवार्य रूपमा हिंसालाई दबाउनु पर्दछ, केवल कलाले नै यस्तो गर्न सक्दछ' (रोनाल्ड १९११: २०३) । शेलीको कवितामा अहिंसाका विषयमा आर्ट यंग भन्दछन् - अहिंसा राजनैतिक विचार भन्दा पनि एउटा व्यवस्था हो, यो जीवनको कविता हो (१९७५: १६५) । सैनिकलाई उत्साह दिनका लागि सैनिक संगीतको महत्व सम्झाउने मार्टिन लुथर किंग परम्पराको भनाइ छ 'यदि तपाईंसँग गीत छैन भने तपाईंको कुनै आन्दोलन छैन' (यंग १९९६: १६१-१८४) ।

अहिंसावादी संस्थाको एक प्रारूप यस्तो प्रकारको हुन सक्दछ - जस्तो कला तथा कलाकार, कवि एवम् लेखकको रचनात्मक समुदायलाई आर्थिक सहायता दिने नीजि केन्द्रले गर्दछन् - यस्तो अहिंसक केन्द्र मानव हिंसा र आक्रमणको सामना गर्ने हरेक प्रकारका प्रेरणालाई एक साथ मिलेर परिवर्तनकारी अहिंसक सिर्जनशीलताको उत्सव मनाउने अवसर प्रदान गर्दछन् । यस्तो कलामा साहित्य, कविता, चित्रकारिता, शिल्पकारिता, वस्त्र डिजाइन एवम् आम सञ्चारको कलाहरू सामेल छन् । ती कलाहरू जसप्रति अहिंसावादी सिर्जनाको चुनौतिलाई सम्बन्धित गर्न सकिन्छ तर विजय प्राप्त गर्नु सबै कलाका लागि चुनौति छ । उदाहरणका लागि परम्परागत हत्या रहस्यको विकल्प, अहिंसावादी जासुसीको रचना जसले आफ्नो योग्यताले हत्या र आत्महत्या हुनुभन्दा

पहिले नै रोक्न सक्ने कलाको विकास गर्न सकिन्छ । कलामा क्रियाशील अहिंसावादी सिर्जनशीलता मानवलाई महत्वपूर्ण रूपान्तरणशील कार्यका लागि उत्साहित गर्न सक्दछ एवम् त्यसको कल्पनाशीलतामा बृद्धि गर्दछ ।

परोपकारी व्यक्तिलाई कलामा अहिंसक योगदानको वैश्विक स्तरमा मान्यता प्रदान गर्नका लागि र प्रोत्साहन दिनका लागि पुरस्कार र सम्मानको स्थापना गर्नुपर्दछ जसको महत्व नोबेल पुरस्कार जस्तै होओस् ।

अहिंसावादी शोध एवम् नीति विश्लेषण संस्थाहरू

जसरी नीजि संस्थाहरूलाई अन्तरराष्ट्रिय सुरक्षा नीतिदेखि लिएर राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक जीवनका सबै क्षेत्रमा फैलिएका विषयहरूमा सरकार एवम् सामान्य जनतालाई सल्लाह दिनका लागि स्थापित गरिएको छ, ठीक त्यसैगरी सामाजिक निर्णय निर्माण कार्यमा सहायता पुऱ्याउनका लागि सूचना एवम् विश्लेषण उपलब्ध गराउने अहिंसावादी नीति संस्थाको आवश्यकता छ । यी संस्थाले हिंसा, अर्थव्यवस्था, मानव अधिकार, पर्यावरण र सहयोगका क्षेत्रहरूमा अहिंसापूर्ण राजनीतिक विज्ञानको समस्या समाधान गर्ने प्रतिवद्धताहरूलाई बढाउन सक्दछन् । यसले अहिंसावादी आध्यात्मिक परिषदहरू, दलहरू, सार्वजनिक सुरक्षा संस्थाहरू, सूचना दिने समूहहरू तथा अन्य नागरिक-सामाजिक संस्थाहरूका लागि व्यवहारिक प्रयास गर्न सक्दछ । साथै नागरिकहरूलाई आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउन सक्दछ ।

सञ्चारको अहिंसावादी माध्यम

सञ्चारको अहिंसावादी माध्यम व्यक्तिगत एवम् सार्वजनिक नीति निर्माणमा सहायता गर्नका लागि सूचना, समाचार र टिप्पणीहरू उपलब्ध गराउनका लागि आवश्यक पर्दछ । यो हिंसाका लागि मानवीय क्षमताको उपेक्षा गर्ने माध्यम होइन बरु हिंसा अनिवार्य छैन भन्ने सन्देश दिने माध्यम हो । यो सामान्यतः मनोरञ्जन र अनावश्यक हल्लाभन्दा पर रहन्छ । हिंसाबाट अहिंसा तर्फ जाने क्रममा अहिंसावादी माध्यमको सम्पादकीय निर्णय र अहिंसावादी राजनीतिक विश्लेषणका तर्कलाई प्रतिविम्बित गर्न सक्दछ । यी यस्ता सन्देश हुन् जो हिंसाको वास्तविकताको गहिराईमा पुगेर परीक्षण गर्दछन्, हिंसाका विपरित अहिंसापूर्ण सत्यताको सचेतना जगाउँदछन्, रूपान्तरणशील प्रतिक्रियाहरूको सूचना दिन्छन् र सम्पूर्ण कला, विज्ञान, मानविकी, व्यवसाय एवम् दिनप्रतिदिनको जीवनका व्यवसायमा सिर्जनात्मक अहिंसावादी प्रेरणालाई प्रस्तुत गर्दछन् । यो तरिका चलि आएको तरीका भन्दा बढी मूल्यको पनि छैन । अहिलेका तरीकाहरूले त निरन्तर

जारी रहने बिनाशको मान्यतालाई चुनौति दिनमा असफल सिद्ध हुन्छन् साथै स्पष्ट र अस्पष्ट रूपमा हिंसायुक्त निराशावादमा मस्तिष्कलाई बन्द गरिदिन्छन् । समाचारपत्र, पत्रिका, रेडियो, टि.भी., फिल्म तथा विश्वविख्यात कम्प्युटरीकृत सूचना सञ्जालमा विकल्प आवश्यक छ । अहिंसावादी राजनीतिशास्त्री, आलोचना एवम् विश्लेषणका एक भरपर्दो स्रोत बन्न सक्दछन् ।

अहिंसावादी स्मारक

सभ्यताका अहिंसावादी स्मारकहरू सम्हालेर राख्न एवम् तिनलाई लोकप्रिय बनाउनका लागि अहिंसावादी व्यक्तिहरू, समूह, संगठन, अज्ञात बीर एवम् बिरङ्गना एवम् घटनाको स्मारक प्रत्येक समाजमा, सम्मानका साथ निर्माण गरिनु पर्दछ । ती व्यक्ति सम्मानका योग्य छन् जसले हिंसा गर्न अस्वीकार गरे तथा अहिंसावादी विश्व सभ्यताको लामो यात्रामा योगदान दिए । यसको अर्थ पृथ्वीमा पाइला-पाइलामा बनेका इतिहासमा विजयी एवम् पराजित हत्याराको मूर्ति र स्मारकलाई समाप्त गरौं भन्ने होइन । तिनीहरूले पनि ऐतिहासिक संहारकताको सत्यतालाई उजागर गर्दछन् ।

अहिंसक स्मारकको हामीलाई यसकारण पनि आवश्यकता छ ताकि हामीलाई सम्झना भइरहोस् कि जुन अहिंसक विकल्पको आज आवश्यकता परेको छ त्यसमा समर्थक पहिलेदेखि नै विद्यमान थिए । हिंसक शक्तिका विरुद्ध सत्य बोल्ने धार्मिक नेता एवम् शहीद, युद्धको विरोध गर्नेहरू, सैन्य सेवामा जबर्जस्ती भर्नाको विरोध गर्नेहरू, शान्तिका कवि तथा ज्ञात अज्ञात महिला पुरुषहरू जसले जेल गएर, कष्ट झेलेर तथा मृत्युको सजायँ काट्ने जस्तो जोखिम उठाएर बिना हिंसा अन्यायको प्रतिकार गरे ती सबै सम्मान योग्य छन् ।

अहिंसक शान्ति क्षेत्र

नागरिक र सामाजिक संस्थाहरू शान्तिका ती क्षेत्र हुन् जो ग्रामीण एवम् सहरी समुदायको संगठनदेखि लिएर राष्ट्रिय एवम् अन्तरराष्ट्रिय सम्झौतासम्म फैलिएका छन् । धार्मिक पूजा स्थल, सशस्त्र क्रान्तिकारी र प्रतिक्रान्तिकारी सैनिकद्वारा पीडित गाउँद्वारा घोषित शान्तिको क्षेत्र, विस्तार योग्य युद्धरहित क्षेत्र, हतियारमुक्त गराउनका लागि

नागरिकहरूद्वारा गरिएको प्रयास, परमाणुमुक्त क्षेत्रको स्थापनाका लागि गरिएको अन्तरराष्ट्रिय सन्धिहरू यसका सन्देश बाहक हुन् ।

यस्ता संस्थाहरूको सञ्जाल बनाउनु, तिनको पहिचान गर्नु तथा एक अर्काको समर्थन एवम् विस्तारका लागि यस प्रकारका वैविध्यपूर्ण शान्तिपुञ्जमा सहायक अहिंसावादी संस्थानहरूको परिचय दिनु यस्तो कार्य हो जुन अहिंसावादी संस्थागत विकासको प्रमुख चुनौति हो ।

अहिंसक आर्थिक उद्यम

युद्ध एवम् हिंसक संस्कृतिका उद्योगहरू केही मानिसका लागि नाफायोग्य बनेको छ । यद्यपि यो बहुसंख्यक मानिसका लागि अत्यधिक महँगो छ । तर अहिंसावादी हितका लागि चलाइने उद्योग यसको तुलनामा सबैका लागि नाफादायी हुनेछ । अहिंसावादी भौतिक साधन, सांस्कृतिक सामग्री, सेवा, मनोरञ्जन एवम् आनन्दका विकल्पहरूको बढ्दो मागलाई विचार गर्दै अहिंसक उद्योगका लागि ठूलो अवसर छ । विकल्पलाई चिन्ने एक तरीका हो - हिंसामा आधारित उद्योगको चल पूँजीको विवरण तयार गर्ने तथा तिनको अहिंसक अवसर पत्ता लगाउने । जस्तो युद्धका खेलौनाका ठाउँमा शान्तिका खेलौना बनाउने, भिडियो खेलमा पनि हिंसाको ठाउँमा अहिंसक खेल सिर्जित गर्ने तथा हिंसाका लागि मेहनत गर्नुको सट्टा अहिंसाका लागि काम गर्नु । यस प्रकारको अनुभव हामीलाई निशस्त्रीकरणका क्रममा गरिएको आर्थिक रूपान्तरणबाट प्राप्त हुन्छ । यी सरल आर्थिक परिवर्तनभन्दा बढी जरुरी छ अहिंसक समाजतर्फ लम्किरहेका मानिसको विश्वव्यापी सन्दर्भमा आवश्यकतालाई बुझ्ने तथा तिनै आवश्यकता अनुसारको सेवा उपलब्ध गराउनका लागि निशस्त्रीकरणका उद्योगहरूलाई हतियारका उद्योगहरूबाट बिस्थापित गराउनु, हिंसक सञ्चार माध्यमका ठाउँमा मनोरञ्जक अहिंसापूर्ण कलाको नाटकीय रचनाको प्रस्ताव गर्नु जस्ता कार्य गर्न सकिन्छ । अहिंसात्मक आर्थिक रूपान्तरणको उदाहरण असैनिकीकरणको समयमा देख्न सकिन्छ । तर सामान्य आर्थिक अवनतिका बाबजूद पनि अहिंसक समाजतर्फ लम्किनका लागि मानिसहरूले आफ्ना वास्तविक आवश्यकताको पहिचान गर्दै तिनको सम्बोधन वैश्विक सन्दर्भमा रहेर गर्नुपर्दछ ।

विश्व अहिंसा केन्द्र

एक हत्यामुक्त विश्वको कल्पना यस्ता संस्थाहरूको अपेक्षा राख्दछ जसले सम्पूर्ण दृष्टिकोणबाट अहिंसक समाजतर्फ लम्किने सुबिधा प्रदान गरुन् । यस प्रकारका

संस्थाहरूको जड विश्वको आध्यात्मिक र सांस्कृतिक परम्पराहरूको अहिंसक समानताहरूमा दृढतापूर्वक जमेको हुनुपर्दछ । अहिंसक संस्थाहरू विश्वस्तरमा वैज्ञानिक कुशलता तथा कलात्मक एवम् संस्थागत साधनहरूको यस्तो सिर्जनशील उत्प्रेरणामा सक्षम हुनुपर्दछ जसले मानवताको बिनाश एवम् त्यसका परिणामहरूबाट अहिंसक मुक्तिको मार्ग देखाउन सकून् । वर्तमानको कम्प्युटरको भाषामा यसको अर्थ हुन्छ कि यस प्रकारको संस्थालाई हिंसामुक्त सफ्टवेयरका यस्ता उत्प्रेरकको रचना जो नागरिक समाजका संस्थान र सरकारको हार्डवेयर सेवाका माध्यमबाट मानव आवश्यकताहरूको पूर्ति गर्न सकोस् । यस प्रकारका केन्द्रलाई त्यसबेला प्रभावशाली बनाउन सकिन्छ जब यिनीहरूलाई व्यक्तिगत हित तथा सरकारको हिंसा सम्बन्धी मागबाट मुक्त राख्न सकिन्छ । यिनीहरूलाई आम जनता र शान्तिप्रिय एवम् परोपकारी व्यक्तिहरूको समर्थन लगातार रूपमा मिल्नु पर्दछ ।

विश्व अहिंसाको केन्द्रले निम्न लिखित क्षेत्रमा यथाशक्ति मानव रचनात्मकताको निष्कर्ष एवम् खोजलाई आफ्नो लक्ष्य मान्दछ । ती हुन् - आध्यात्मिक एवम् दार्शनिक परम्परामा अहिंसा, जीव विज्ञान एवम् अहिंसा, शिक्षा र अहिंसा, कला र अहिंसा, खेल र अहिंसा, अहिंसापूर्ण परिवर्तनमा सेना एवम् प्रहरीको भूमिका, अहिंसापूर्ण नेतृत्व, तथा अहिंसक मानव भविष्य । प्रत्येक देश एवम् क्षेत्रका स्थानीय स्तरको निरीक्षणमा आधारित अहिंसावादी सांस्कृतिक संसाधनको सूचि तयार गर्नु वर्तमान तथा इतिहासको मुख्य कार्य हो । यो कार्यले अहिंसापूर्ण ऐतिहासिक परम्पराहरू, वर्तमान घोषणाहरू एवम् भावी परिप्रेक्ष्यको निरीक्षण कार्यको अपेक्षा गर्दछ । विश्वस्तरमा एकत्रित यसप्रकारको खोज अहिंसक मानव क्षमता सम्बन्धी हाम्रो प्रथम ज्ञान मानवतालाई उपलब्ध गराउँदछ जसद्वारा मानव विश्वको भावी प्रगतिलाई मापन गर्न सकिनेछ ।

अहिंसाको विश्व केन्द्रमा एउटा कोठा हुनेछ जसले वैश्विक परिस्थितिलाई दर्साउने छ । यस कोठामा हत्या, हत्याको धम्की तथा त्यससँग सम्बन्धित कुरालाई मानव जातिका लागि उपलब्ध हिंसाको विपरित अहिंसक रूपान्तरणशील साधनको सान्निध्यमा राखिने छ । निरन्तर रूपमा आक्रमणकारीको चुनौतीलाई सामना गर्ने यस प्रकारको केन्द्र उपरोक्त ज्ञानको रचनात्मक प्रगतिबाट फाइदा उठाउँदै आध्यात्मिक, वैज्ञानिक, कलात्मक एवम् संस्थागत साधनको संयोजनको सुझाव दिन सक्दछ जसले मानव जीवनको कल्याण गर्ने रूपान्तरणशील सार्वजनिक नीति, अनुसन्धान, शिक्षा र प्रशिक्षणमा सहायता दिनेछ ।

अहिंसावादी संस्थाको आवश्यकता

आफ्ना संस्थाहरू सुरु गर्दै हत्यामुक्त समाज निर्माणप्रति समर्पित राजनीतिशास्त्र उचित संस्थानका माध्यमबाट शिक्षा लगायतका क्षेत्रमा नवीन कार्य गर्दछ । जीवनको सम्मान गर्ने आध्यात्मिक स्वीकृतिका लागि संस्थाहरूको आवश्यकता पर्दछ । खोज-अनुसन्धानका लागि, सामञ्जस्यता एवम् ज्ञानका लागि संस्थान आवश्यक छ । सार्वजनिक नीति निर्माणका लागि, अहिंसापूर्ण सुरक्षाका लागि, आर्थिक कल्याणका लागि, तथा सबै प्रकारका कला एवम् व्यवसायमा जीवन उत्सवका लागि संस्थानको आवश्यकता छ ।

अहिंसाको दिशामा लम्किनुले यस्तो रचनात्मक रूपबाट संयुक्त वैश्विक अहिंसक केन्द्रको अपेक्षा राख्दछ जुन सबै अहिंसा सम्बन्धी आवश्यकतालाई बुझ्ने र तिनलाई सहजै पूरा गर्नका लागि प्रतिबद्ध होस् । अहिंसावादी संस्थान आफ्नो शक्तिलाई विभिन्न रूपबाट आफ्ना समर्थकहरूबाट प्राप्त गर्दछ । प्रत्येक राजनीतिक वैज्ञानिक एवम् व्यक्ति अहिंसावादी विश्व निर्माण कार्यलाई सहज बनाउनका लागि विश्व अहिंसाको एउटा केन्द्र बन्न सक्दछ ।

अध्याय ६

अहिंसक वैश्विक राजनैतिक विज्ञान

हामी नयाँ युगमा आइपुगेका छौँ । पुराना तरीका र समाधान अब पर्याप्त छैनन् । हाम्रो सोच, विचार र अवधारणा अवश्य पनि नयाँ हुनुपर्दछ । हामी भूतकालको सीमाबाट बाहिर निस्कनुपर्दछ ।

जनरल डगलस म्याक आर्थर

कसै न कसैसँग कमसेकम यस्तो बुद्धि र रणनीति त हुनैपर्दछ जसले गर्दा इतिहासको हिंसा र विनाशको जञ्जीरलाई काट्न सकियोस् ।

मार्टिन लुथर किंग

सम्पूर्ण ऐतिहासिक अनुभव यो सत्यलाई स्वीकार गर्दछन् कि मनुष्य सम्भावनालाई तबसम्म प्राप्त गर्न सक्दैन जबसम्म ऊ बारम्बार असम्भवलाई पाउने कोशिस गर्दैन ।

म्याक्स वेबर

प्रत्येक दिन हाम्रो यस तथ्यसँग साक्षात्कार भइरहेको छ कि हिजोसम्म जुन कुरा असम्भव थियो त्यो आज सम्भव छ ।

मोहनदास करमचन्द गान्धी

हिंसाबाट मुक्तितर्फ

अब समय आएको छ कि हिंसालाई एक स्थायी दासताको रूपमा स्वीकार गर्नुको सट्टा यसलाई यस्तो समस्याको रूपमा हेर्ने जसको समाधान हुन सक्दछ । एकल, सामूहिक तथा मेसिनको मद्दतबाट मनुष्यको सुनियोजित हत्याहरू अब एक आत्मघाती रोगको माथिल्लो बिन्दुसम्म पुगेको छ । ती हत्याहरू जसबाट मुक्ति, रक्षा एवम् समृद्धिको अपेक्षा गरिन्थ्यो, अहिले असुरक्षा, दरिद्रता तथा मानव एवम् पृथ्वीकै जीवनका लागि भयको कारण बनेको छ । क्रेग कमस्टकका शब्दमा 'सुरक्षाका उपकरण नै विनासका कारण बनेका छन् त्यसैले वर्तमानको मानवता सुरक्षाको मनोरोग' बाट ग्रस्त छ (क्रेग कमस्टक १९७१) । सुरक्षाका लागि घरमा राखेकै बन्दुक परिवारकै सदस्यको जीवन लिन्छ, अंगरक्षक स्वयम् आफ्ना राज्यप्रमुखको हत्या गर्दछ, सेना आफ्नै मानिसहरूलाई

नै अतिक्रमण गर्दछ र दरिद्र बनाउँदछ, आणविक हतियार आफ्नै आविष्कारकर्ता र स्वामीहरूलाई भयभीत बनाउँदछ । त्यसैले अहिले आफ्नै तथा आफ्नो समाज भित्रको हिंसाबाट मुक्तिका लागि एक 'अहिंसावादी मुक्तिको घोषणा' को आवश्यकता छ ।

आधुनिक कालमा हिंसाद्वारा मानवीय अभिलाषाको पूर्ति नै अनगिन्ती हत्या, भौतिक विनाश तथा मनोवैज्ञानिक प्रहारको कारण बनेको छ जसको प्रभाव अनेकौँ पुस्तासम्म देख्न सकिन्छ । पछिल्लो दुई शताब्दीमा मानवीय आशा, फ्रान्सिसी क्रान्तिमा दिइएको नारा (Liberate, Egalite, Fraternite - स्वतन्त्रता, समानता एवम् भाइचारा) का शब्दमा सुशोभित छन् । स्वतन्त्रताका लागि हिंसा अमेरिकी क्रान्तिको उपहार हो । समानताका लागि हिंसा रुसी तथा चिनियाँ क्रान्तिको देन हो । यसबाट यो शिक्षा मिल्दछ कि वास्तविक स्वतन्त्रता, समानता र भाइचाराको अवस्था जबसम्म हिंसाको क्रमिकतालाई पूर्णतः नष्ट गरिँदैन तबसम्म सम्भव हुँदैन । असल र खराबको बलि चढेको नरसंहारको खातले हामीलाई आफ्नो हविगतबाट शिक्षा लिनका लागि पुकारिरहेको छ ।

यसको अर्थ हो कि हिंसा अनिवार्य छ र यो मानव मात्रको कल्याणका लागि हो भन्ने मान्यतालाई राजनीति विज्ञानको विश्व शैक्षिक स्वरूपले चुनौति दिने र ती मान्यतामा परिवर्तन गर्ने प्रयास गर्दछ । यसको अर्थ हो प्राचीन ज्ञान एवम् समकालीन राजनैतिक विश्वासको अत्यन्त शक्तिशाली मतलाई उल्टाइदिनु तथा त्यसमाथि प्रश्न खडा गरिदिनु । यसको तुलना औषधीको इतिहासमा पाकेको पीलो सम्बन्धी लोकप्रिय सिद्धान्तसँग गर्न सकिन्छ जुन अब मान्य छैन । सत्रौँ शताब्दीसम्म प्रख्यात युनानी चिकित्सक गेलानीको घाउको चारैतिर पीप बन्नु प्रकृतिद्वारा घाउलाई ठीक गर्ने तरीका हो भन्ने शिक्षालाई मानिन्थ्यो । यो सिद्धान्तलाई सन १८६७ मा लिस्टरद्वारा चिकित्साको प्रयोगमा 'एन्टिसेप्टिक सिद्धान्त' लेख जुन 'लासेन्ट' पेपरमा छपाएर चुनौति दिए । यस लेखले एन्टिसेप्टिकको आविष्कार एवम् प्रयोगलाई विवादका बीचमा पनि अगाडि बढाए (Acherknecht १९८२ : ७७), गेरिसन १९२९ : ११६, ५८९-९०) । हिंसा राजनीतिका लागि प्राकृतिक एवम् कार्यको दृष्टिबाट उचित छ भन्ने विश्वास राजनैतिक विज्ञानको त्यही पाकेको पीलो जस्तै नै हो ।

यदि पारिवारिक जीवनदेखि लिएर विश्वयुद्धसम्म राजनैतिक शक्तिका बहुआयामिक प्रदर्शनका अध्ययनमा समर्पित विद्वान अर्थात् राजनीतिशास्त्रीहरू नै गम्भीरतापूर्वक बिनास र युद्धको मान्यतालाई चुनौति दिँदैनन् भने हामी कसरी अपेक्षा गर्न सक्दछौँ कि विश्वका नेता र नागरिकहरू यसो गर्छन् भनेर ? यसका बाबजुद इतिहासमा सधैँ नै र वर्तमानमा पनि यस्ता नेता र नागरिक अगाडि आएका छन् जो बिना राजनीतिशास्त्रको

मद्दत नै, सिद्धान्तयुक्त साधनद्वारा स्वतन्त्रता, शान्ति र समानताको अवस्था प्राप्त गर्नका लागि प्रयत्न गरिरहेका छन् । यसको उदाहरण रुसमा सन १८९५ मा सेनामा जबर्जस्ती भर्नाको बिरोध गर्दै हतियार जलाएका ७००० जना शान्तिवादी दुखोबार किसानहरूलाई लिन सकिन्छ (तारासोफ १९९५ : ८-१०) । हिंसालाई स्वीकार गर्ने राजनीति विज्ञान र यसलाई निषेध गर्ने राजनीति विज्ञानमा स्पष्ट अन्तर छ । बीसौँ शताब्दीमा टल्सटाय, गान्धी, अब्दुल गफ्फार खाँ, मार्टिन लुथर किंग र पेट्रा केलीको देनलाई अगाडि बढाउने दलाई लामा, आङ सान सुकी र देशमण्ड टुटु जस्ता नेताहरूको अहिंसा र सेवा कार्यको नेतृत्वलाई सम्भव बनाउने, प्रेरणा र समर्थन दिने बीर बीरङ्गनाहरू भविष्यका शक्तिशाली अहिंसावादी राजनीतिका संदेशवाहक हुन् । के तानाशाही शासनको दुविधामा परेका समर्थकहरू जस्तै राजनीति शास्त्र पनि लामो समयसम्म हिंसाको मान्यता राखिसकेपश्चात् अन्तिम समयमा तिनै अहिंसक बलिदानकै अनुसरण गर्दछ त ? के राजनीतिक वैज्ञानिक त्यसबेला अहिंसक लोकतान्त्रिक महोत्सवमा भाग लिन्छन् ? अथवा के राजनीति विज्ञानले औषधी विज्ञानको जस्तै नै व्यवहार पश्चात् हिंसाको चिकित्सकीय रोग निदान तथा विश्व जीवनबाट हिंसाको समाप्तिको खोजमा लागेका मानवहरूप्रति एवम् उपचारप्रति स्वयम्लाई समर्पित गरेको छ ?

अहिंसक क्षमताको धारणा

यहाँ प्रस्तुत गरिएको धारणा यो हो कि - अहिंसापूर्ण विश्व समाज सम्भव छ । राजनीति विज्ञानको शिक्षा सम्बन्धी अनुशासनमा परिवर्तन तथा त्यसको सामाजिक भूमिका त्यसलाई सम्भव बनाउनमा योगदान दिन सक्दछ । अहिंसापूर्ण समाजको अनुभव कमसेकम ७ आधारमा टिकेको छ । ती हुन् :

१. अधिकांश मनुष्य हत्या गर्दैनन् ।
२. अहिंसाको शक्तिशाली क्षमता मानवको आध्यात्मिक अस्तित्वमा निवास गर्दछ ।
३. विज्ञान मानवको अहिंसक क्षमताको प्रदर्शन गर्दछ र उसको भविष्य कोर्दछ ।
४. संक्रमणकालीन अहिंसाको सार्वजनिक नीतिहरू, जस्तै मृत्युदण्डको उन्मुलन तथा सैनिक सेवाको शुद्धीको आधारमा विरोधको अवस्थालाई हिंसाजनित राष्ट्र र राज्यद्वारा पनि स्वीकार गरिएको छ ।
५. अहिंसाको सिद्धान्तबाट सञ्चालित विभिन्न सामाजिक संस्थाहरू त्यस्तो स्थितिमा छन् जुन पहिलेदेखि नै क्रियाशील अहिंसक समाजका समान छन् ।
६. राजनीतिक एवम् सामाजिक परिवर्तनका लागि हुने अहिंसापूर्ण संघर्ष क्रान्तिकारी युद्धमा भएको बृद्धि सम्पन्न विकल्पको वर्णन गर्दछन् । यो यस कुराको प्रमाण हो कि

अहिंसाको प्रेरणा र अनुभवको जडलाई सम्पूर्ण विश्वको ऐतिहासिक परम्परामा खोज्न सकिन्छ ।

७. अहिंसक क्रान्तिको वाचा अहिंसक व्यक्ति, स्त्री तथा पुरुष, प्रसिद्धी कमाएका र सामान्य नागरिकले साहसपूर्वक कार्य गरेर यसको प्राप्तिलाई सम्भव बनाउँदछन् ।

राजनीति विज्ञानका लागि यसको अर्थ

यस्तो मानिन्छ कि मनुष्य जीव वैज्ञानिक दृष्टिबाट तथा अनुकूलनद्वारा हिंसक र अहिंसक दुवै प्रकारको क्षमता राख्दछ । यस्तो पनि देखिएको छ कि अधिकांश मानिसहरू हत्यारा थिएनन् । त्यसैले अहिंसाको सिद्धान्तमा आधारित सामाजिक संस्थाहरूको क्षेत्र बिस्तार पहिलेदेखि नै निर्मित छ जसले अहिंसावादी समाजका लागि आरम्भिक साधनका रूपमा कार्य गर्न सक्दछ । यसका अतिरिक्त समकालीन वैज्ञानिक प्रगति तथा भविष्यमा हुने अपेक्षित विकास हिंसाका कारणहरू समाप्त गर्न एवम् अहिंसावादी सामाजिक अवस्था ल्याउने ज्ञान प्रदान गर्ने वचन दिन्छ । राजनीति विज्ञानको सामाजिक भूमिका एवम् शैक्षिक अनुशासनको आधारभूत मान्यताको रूपमा हिंसाको अनिवार्यताको स्वीकृति कम समस्याग्रस्त छ । राजनीतिशास्त्र जसलाई घातक विषयका रूपमा पनि बुझिन्छ - हत्या र त्यसको प्रभावको मान्यतामा प्रश्न उठाउनु उचित नै छ । अन्य विषय र व्यवसायले जस्तैगरी नै राजनीतिशास्त्रले पनि विगतका अहिंसक अनुभवलाई पुनः प्राप्त गर्नुपर्दछ, वर्तमानमा अहिंसक क्षमतालाई चिन्नु पर्दछ तथा भविष्यको अहिंसक अन्तःशक्तिलाई बाहिर निकाल्नु पर्दछ तथा यो ज्ञानलाई अहिंसक सामाजिक रूपान्तरणका लागि शोध, शिक्षण र सार्वजनिक सेवामा लगाउनका लागि सहयोग दिनु पर्दछ ।

अहिंसापूर्ण परिवर्तनका लागि एकीकृत गर्नुपर्ने प्रमुख तत्वहरूका आत्मा (Spirit – S1), अर्थात् प्रत्येक र सम्पूर्ण आस्था एवम् दर्शनहरूबाट व्युत्पन्न हिंसा नगर्ने सम्बन्धी दृढ प्रतिबद्धता, विज्ञान (Science – S2), हिंसा एवम् अहिंसाको रूपान्तरणसँग सम्बद्ध सबै प्रकारका कला, विज्ञान एवम् व्यवसायबाट प्राप्त हुने ज्ञान, कुशलता (Skill – S3), विज्ञान र आत्मालाई रूपान्तरित गर्ने कार्यमा अभिव्यक्त गर्ने व्यक्तिगत तथा सामूहिक विधि, गायन (Song – S4), संगीत र सम्पूर्ण कलाको यस्तो प्रेरणा जुन अहिंसक राजनीतिको विज्ञान एवम् व्यवहारलाई उदास र घातक बनाउनुको सट्टा जीवनको उत्सब बनाउने । यी ४ तत्वलाई संयुक्त रूपमा विकसित एवम् विस्तारित गर्नका लागि लोकतान्त्रिक नेतृत्व (L – Leadership), नागरिक सामर्थ्य (C –

Citizen Competence), कार्यान्वयन गर्ने संस्था (I – Institutions) र सहायक संसाधन (R – Resources) आवश्यक छन् ।

तत्वको यो संयोगलाई संक्षिप्त रूपमा यस प्रकार व्यक्त गर्न सकिन्छ :

S4 × LCIR = अहिंसापूर्ण वैश्विक परिवर्तन

संस्थागत अभिव्यक्ति र संसाधनको सहयोगले विस्तृत नागरिक अधिकार एवम् लोकतान्त्रिक नेतृत्वकर्ताको आवश्यकता पूरक प्रक्रियाहरूमा प्रभावकारी रूपमा आत्मा, विज्ञान, कुशलता र गीतले अहिंसापूर्ण विश्वको प्राप्तिमा आफ्नो योगदान दिन सक्दछ ।

सिद्धान्त र अनुसन्धान

मानव हिंसाको आतंकले हामीलाई उपरोक्त राजनीति विज्ञानको ४ तत्वको तर्क खोज्न बाध्य पारेको छ जसले सबै प्रकारका हिंसा, मानव हत्या, सामूहिक नरसंहार तथा आणविक विनास तथा सम्पूर्ण पृथ्वीमा जीवनको विनाशलाई रोक्न सक्ने ज्ञानलाई एकत्रित गर्दछ । राजनीति विज्ञानको चेतनामा, हिंसालाई परिधिबाट हटाएर विश्लेषण एवम् समस्याको समाधान गर्ने केन्द्रमा स्थापित गर्नुपर्दछ । यसको अर्थ हो हिंसालाई अहिंसामा बदल्ने तत्वहरू र त्यसको विपरितको कारणहरू तथा पूर्णतया हिंसामुक्त समाजको विशेषताहरूलाई बुझ्नका लागि प्रयास गर्नु । यस्तो ज्ञान अहिंसाका विकल्पहरू एवम् परिवर्तनशील कार्यहरूको पहिचानका लागि आवश्यक पर्दछ जुन हत्याको सोली (जैविक, संरचनात्मक, सांस्कृतिक, सामाजिक र हिंसाक्षेत्र) मा रहेको हुन्छ ।

शिक्षा र प्रशिक्षण

यस प्रकारको ज्ञानको खोज तथा रूपान्तरणशील कार्य राजनीतिक वैज्ञानिकहरूको शिक्षा एवम् प्रशिक्षणमा, पाठ्यक्रम निर्धारणमा, शैक्षिक-राजनैतिक विज्ञानका विभागका संगठनमा तथा अन्य विषयहरूसँगको सम्बन्धमा, र अनुसन्धान-शिक्षा-कार्यमा राजनीतिशास्त्रको सामाजिक भूमिकामा पूर्व शर्तको माग गर्दछन् ।

समग्रमा भन्नुपर्दा, राजनीति शास्त्रीय शिक्षा एवम् प्रशिक्षणको उद्देश्य यस्तो सिर्जनशीलतालाई बढाउनु हो जसले अहिंसक समस्या समाधानको कुशलतामा मद्दत

दिन सकोस् । अन्य निर्देशित सिद्धान्तहरूमा - संस्थान र सिर्जनशील व्यक्तिहरूको योगदानको पुनः निरीक्षण गर्नु, व्यक्तिगत रुचि एवम् क्षमताको अभिवृद्धिमा सहायता गर्नु, सञ्चित ज्ञान एवम् क्षमताको विकासको खोजी गर्नु, स्वयम्द्वारा निर्दिष्ट गरिएको समस्याको समाधान गर्ने कार्यक्रममा संलग्न हुने, समानान्तर रचनात्मक सामुदायिक सेवा उपलब्ध गराउने तथा अहिंसावादी राजनीति विज्ञानका कार्यलाई समर्थन र आधार प्रदान गर्ने ।

यी पाठ्यक्रममा अहिंसावादी सिर्जनात्मकतालाई प्रेरित गर्ने कार्य तथा हिंसाको भयानक इतिहासको जीवन्त परिचय पश्चात् पाठ्यपुस्तकहरू अहिंसावादी राजनैतिक विश्लेषणका तर्कलाई प्रस्तुत गर्दछ तथा प्रभावशाली ढंगबाट समस्याको समाधान गर्ने कार्यका लागि सिद्धान्त एवम् प्रक्रियाहरूको खोजमा संलग्नतालाई चुनौति दिन्छ । सहभागी सदस्य, हिंसा, अहिंसा, संक्रमण र अहिंसापूर्ण समाजको विशेषताहरूसँग सम्बन्धित संकल्पहरूको कारणहरूको निरीक्षण गर्दछन् र यस परिप्रेक्ष्यमा स्थानीय एवम् वैश्विक राजनैतिक संस्था एवम् प्रक्रियाहरूको ऐतिहासिक विकासको परीक्षण गर्दछन् । समस्याको समाधान गर्ने चुनौतिहरू जस्तै : मानव हत्या, लोकतन्त्रको हत्या, नरसंहार र निशस्त्रीकरण, आर्थिक असमानता, मानव अधिकारको उल्लंघन, पर्यावरणीय जीव हत्या, विनासकारी भेदभाव विरुद्धका सहयोगलाई स्वीकार गरिन्छ । समस्याको समाधान गर्ने तत्वहरूको क्रममा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने अवसर - अनुसन्धान, शिक्षा, कर्मचारीतन्त्र एवम् संवेदनशील सञ्चार माध्यमबाट दिइन्छ । समस्याको निराकरण गर्ने तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने यी मुलभूत व्यक्तिगत एवम् सामूहिक कार्यक्रमहरूको आधारमा समाधान खोज्ने र प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ । एक समानान्तर विश्वविद्यालय स्तरीय शान्ति सेना अनुशासित सामुदायिक सेवाका लागि पूरक नेतृत्व प्रदान गर्दछ ।

स्नातकका विद्यार्थी, शोध छात्र, शिक्षक, नेता, संक्रमणशील व्यक्तिगत एवम् सार्वजनिक संस्थानका संप्रेषकको आवश्यकतालाई पूरा गर्नमा सहयोग दिन्छन् । तिनीहरू सिर्जनात्मक तरीकाबाट समस्याको निराकरण गर्ने सामाजिक आवश्यकताको पूर्ति गर्दछन् । स्नातक प्रशिक्षण हिंसामा रोक लगाउने एवम् अहिंसापूर्ण सामाजिक परिवर्तन गराउने क्षमताको बढ्दो तात्कालिक आवश्यकताहरू पूरा गर्नका लागि, राजनीतिक सेवामा, सरकारमा एवम् सभ्य समाजमा अगाडिको तयारीका लागि सुबिधा उपलब्ध गराउँदछ । समस्याको समाधान गर्ने सम्बद्धता समानान्तर रूपमा त्यही नै हो जुन स्नातक पूर्वको स्तरमा छ । यस्तो कार्यकारी समूह, अनुसन्धान, शिक्षण, कार्य व्यवहार एवम् हिंसाको समस्या समाधान गर्ने सोच अर्थव्यवस्था, मानव अधिकार, वातावरण, सहयोगी कार्य एवम् अन्य विषयमा क्षमता विकसित गर्ने समूह बनाउँदछन् । स्नातकोत्तरको उपाधि धारण गर्ने व्यक्ति तथा शोधकर्ता निम्न स्नातक स्तरीय

कार्यक्रममा, निर्देशक, विश्वसनीय सल्लाहकार तथा सहपाठीका रूपमा आफ्नो क्षमता अनुसारको सेवा गर्दछन् ।

अहिंसावादी राजनीति विज्ञान उच्च स्नातकोत्तर अर्थात् शोधस्तरीय प्रशिक्षणमा ती कार्यकर्ताहरूको निर्माण गर्दछ जो कि स्वयम् सर्जक हुन् एवम् अरुलाई सर्जक बनाउने क्षमता राख्दछन् र उच्च स्तरको अभिलाषालाई दर्साउँदछन् । प्रत्येक आवश्यक कौशलमा सबै क्षमतावान हुन्छन् भन्ने आशा गर्न सकिँदैन । तर सबै अपेक्षित कार्यमा आफ्नो अनुभवको योगदान दिने तथा शिक्षण समुदायभित्र र अर्को शैक्षिक समुदायको मद्दत बिना नै समस्या समाधान गर्न सक्दछन् ।

शोधात्मक प्रशिक्षणका लागि अहिंसक राजनैतिक विज्ञानका मौलिक आधार, समस्याको समाधान गर्ने स्थानीय एवम् विश्वस्तरीय आवश्यकताको बोध, अहिंसापूर्ण विवेकयुक्त नेतृत्वकारी क्षमताको तयारी, निरीक्षणको भाषालाई सामेल गर्दै मात्रात्मक एवम् गुणात्मक विधिको बोध, हातमा आएका कार्यका लागि आवश्यक अनुसन्धानका विधिहरूको उत्कृष्टता एवम् विकसित कार्यक्रमहरूमा सम्बद्ध पक्षहरूको गहन अध्ययनको अपेक्षा गरिन्छ । गहन अध्ययन, ज्ञानको तथा शिक्षा र प्रशिक्षणमा सुधार गर्नका लागि विद्यमान ज्ञानको प्रयोग, संस्थागत विकास तथा समस्याको समाधान गर्ने प्रक्रियाहरूलाई आफ्नो परिधिमा बाँधेर राखेका हुन्छन् ।

विद्धतापूर्ण अहिंसक नेतृत्वका लागि बहुमुखी सामाजिक भूमिकाहरूको तयारी जरुरी छ । हिंसा तथा अहिंसासँग सम्बन्धित विश्वास तथा दृष्टिकोणमा व्यक्तिगत सोचको मौका अति आवश्यक छ । विद्यार्थीको रचनात्मकतालाई सुसाध्य बनाउनका लागि तयारी चाहिन्छ । विद्यालय सम्बन्धी सिर्जनात्मकतालाई सुविधाजनक बनाउनका लागि विभागीय नेतृत्व आवश्यक हुन्छ । विभिन्न शास्त्रीय अर्न्तसहयोगका लागि पनि तयारी चाहिन्छ । राज्य तथा सभ्य समाजमा अहिंसापूर्ण परिवर्तनलाई सुविधाजनक बनाउनका लागि सल्लाहकारी योगदानको एवम् आलोचनात्मक रूपबाट सिर्जनशील सञ्चार माध्यमको जरुरत पर्दछ । प्रत्यक्ष रूपमा अहिंसक नेतृत्व पनि आवश्यक पर्दछ (ग्रीनलीफ १९७७) ।

राजनैतिक विज्ञानका लागि एक अहिंसावादी विभागको आफ्नो सामाजिक सम्बन्धमा एक अहिंसावादी समाजको ऐच्छिक विशेषताहरूको गल्तीका बाबजुद पनि बारम्बार प्रयास गरेर अभिव्यक्त गर्न जरुरी हुन्छ । यसको तात्पर्य हो जीवनप्रति गैर साम्प्रदायिक तर विश्वस्नीय आध्यात्मिक र मानवतावादी दृष्टिकोणलाई स्वीकार गर्नु । सबैको कल्याणका लागि उत्तरदायित्वको भावना पैदा गर्नु । आवश्यकताको पूर्तिका लागि जिम्मेवार निर्णयकारी भागीदारीको प्रक्रियामा सुधार गर्नु । सबैको विविधता एवम्

प्रतिष्ठाको सम्मान गर्नु । सहउत्पादक एवम् वितरणात्मक नेतृत्वकारी कार्यमा नयाँ प्रयोग गर्नु । कठिन संघर्षको समयमा परामर्शदाता एवम् अरु नियम एवम् व्यवसायबाट सहयोग प्राप्त गर्नका लागि खुलापन राख्ने । वैज्ञानिक समस्याहरूको समाधानका लागि नवप्रवर्तक क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्ने र यो कुरालाई मान्ने कि एक अहिंसावादी विश्व समाजको जड् व्यक्तिगत एवम् स्थानीय समुदायमा नै छ ।

ती स्नातकहरूसँग दीर्घकालीन आपसी सल्लाहकारी सम्बन्ध स्थापित गर्नुपर्दछ जो अनुसन्धान, शिक्षा, नेतृत्व, सञ्चार एवम् सामाजिक जीवनका अन्य क्षेत्रमा कार्य गर्नका लागि निस्किएका छन् । अनुसन्धान कार्यको आवश्यकता, आवश्यक क्षमताको अभिवृद्धिको तयारी तथा अहिंसापूर्ण परिवर्तनका कार्यमा आउने बाधाहरूमाथि विजय प्राप्त गर्ने आवश्यक सिर्जनाका कार्यमा तिनीहरूको अनुभव अत्यधिक सहायक सिद्ध हुन सक्दछ । आपसी भिन्नताका बाबजुद पनि अहिंसक राजनीति शास्त्रको चुनौतिलाई स्वीकार गर्ने मानिस लामो समयसम्म परस्पर सहयोगमा साथसाथै रहन्छन् ।

समस्या समाधान

अहिंसावादी राजनीति विज्ञान, प्रत्यक्षतः समस्या निराकरण गर्ने कुराको संलग्नताहरूमा आधारभूत तथा व्यवहारिक विज्ञानको संयोगलाई देखाउँदछ । जटिल सामाजिक परिवर्तनका सन्दर्भमा दिइएको परिभाषा अनुसार समस्याहरू बदलिइरहन्छन् । विश्वस्तरमा ५ महत्वपूर्ण समस्याहरू छन् - हिंसा र निशस्त्रीकरण, आर्थिक-महाविनाश, मानव अधिकारको उल्लंघन, पर्यावरणमा हानी तथा समस्या निराकरण गर्ने सहयोगको असफलता । यी सबै प्रत्यक्ष एवम् अप्रत्यक्ष रूपबाट हिंसासँग सम्बन्धित छन् या हिंसालाई बढावा दिने खालका छन् । एक तत्कालीन नारा भन्दछ - 'न्याय बिना शान्ति मिल्दैन' । यसले यो दर्साउँदछ कि हिंसा र युद्ध चलिरहन्छन् अथवा ती अन्यायपूर्ण अवस्थालाई बदल्ने अथवा त्यसबाट बच्नका लागि आवश्यक हुन्छन् । तर यदि अहिंसावादी दृष्टिबाट हेर्ने हो भने अहिंसा बिना न्याय हुन सक्दैन । उदाहरणका लागि हिंसा एवम् हिंसाको भयले अन्याय हुन र अन्यायको कार्यान्वयनमा सहयोग गरेको छ । महिलाहरूमाथि हुने भेदभावपूर्ण व्यवहारमा सहयोग गरेको छ । जस्तो कि पेट्रा केलीको अनुभव छ - शक्ति, संसाधन एवम् उत्तरदायित्वका लागि 'लिंगको आधारमा अन्यायपूर्ण विभाजनमा उल्लेख छ, प्राचीन परम्पराहरूमा उल्लेख छ, जुन कानूनद्वारा वैधानिक ठहर गरिन्छ र यदि जरुरत पऱ्यो भने पुरुष हिंसाद्वारा त्यसलाई लागू गरिन्छ' (केली १९९४ : १५) ।

समस्या समाधानका कार्यसँग सम्बद्ध हुनुले यो भन्दैन कि राजनीति विज्ञान त्रिकालदर्शी हो अथवा यो सम्पूर्ण समस्याको हल हो । तर यसको तात्पर्य यो हो कि अहिंसक राजनीतिक विश्लेषण एवम् अहिंसक कार्यका सिद्धान्त एवम् व्यवहारबाट प्राप्त ज्ञानको प्रयोगद्वारा सबैको आवश्यकता सम्बोधन गर्ने गरी समाजको निर्णय निर्माणका प्रक्रियालाई सुधार्न सकिन्छ । यस दृष्टिबाट यसले हिंसा आधारित लोकतान्त्रिक परम्पराबाट पर विकास कार्यमा अहिंसायुक्त सहयोगको वचन दिन्छ ।

संस्थाहरू

अहिंसावादी राजनीति विज्ञानले ज्ञानको खोजी, शिक्षण-प्रशिक्षण र समस्याको निराकरण गर्ने उद्देश्यले कार्यान्वयन सम्बन्धी संस्थाको निर्माणको आवश्यकतालाई दर्साउँदछन् । यसमा नयाँ तथा पुनः निर्मित राजनीतिशास्त्रको विभाग छ तथा सम्पूर्ण विश्वविद्यालय (विश्व सञ्चार व्यवस्थालाई समेटेको जसले विद्यालयीय संस्था भित्र र बाहिर आवश्यक शक्तिलाई जोड्दछ) पनि सामेल छ । गैर सैनिक शान्ति सेना प्रशिक्षण इकाई, अहिंसापूर्ण सार्वजनिक नीति संस्थान, अहिंसापूर्ण सार्वजनिक सुरक्षा बल, अहिंसावादी राजनैतिक दल तथा सभ्य समाजका प्रत्येक भागमा अहिंसावादी संस्थागत नवप्रवर्तन पनि यसमा सामेल छन् । यस प्रकारका संस्थाहरूको निर्माण गर्नु तथा त्यस्ता संस्थाहरूमा सेवारत हुनु एवम् वर्तमान संस्थाहरूको स्थानीय तथा वैश्विक स्तरमा हिंसालाई नै नष्ट गर्नका लागि रूपान्तरित गर्नु - अहिंसक राजनीति विज्ञानको अध्येयता एवम् व्यवहारकर्ताका लाग अपार सिर्जनशीलताको अवसर हो ।

बाधा र प्रेरणा

२१ औँ शताब्दीको बिहानीको बेलामा राजनीति विज्ञानका सामुन्ने एक अहिंसापूर्ण विश्व समाज निर्माण गर्ने चुनौति छ । यो केवल अपेक्षित मात्रै होइन अनिवार्य पनि छ । राजनीतिशास्त्रीहरू स्वयम्लाई अहिंसक विचारधारा पक्षपातपूर्ण मान्यतामा आधारित छ भनेर जिम्मेवारीबाट मुक्त हुन सक्दैनन् । साथै ती यथार्थवादी वैज्ञानिक निरपेक्षताका समर्थक हुन् किनकि यो वैज्ञानिक निरपेक्षता वास्तवमा हत्याको तत्परतामा परिवर्तित हुन्छ । यसप्रकारको निरपेक्षता कहिल्यै पनि साँचो रहेन । यदि त्यो साँचो र सत्य हुन्थ्यो भने राजनीतिशास्त्री कहिल्यै पनि यो कुराको परवाह गर्ने थिएनन् कि जुन समाज वा दुनियामा उनीहरू बसिरहेका छन्, स्वतन्त्र छन् कि दास, न्यायपूर्ण छ कि अन्यायपूर्ण, धनी छ या गरीब, शान्तिपूर्ण छ या युद्धरत, विजयी छ कि पराजित । उनीहरू आफ्ना विद्यार्थीलाई यो शिक्षा दिँदा आनन्दित हुन्थे कि राजनीतिशास्त्रीहरूको कुनै मान्यता तर्फ

झुकाव छैन र यस प्रकार आफ्नो शोध, शिक्षण एवम् सार्वजनिक सेवाका परियोजनाहरूमा एउटाको तुलनामा अर्कोलाई महत्व दिँदैनथे । तिनका लागि हिटलरको महानरसंहार र गान्धीको सत्याग्रहमा कुनै अन्तर हुँदैन्थ्यो ।

राजनीतिशास्त्री अहिंसक राजनीतिशास्त्रको यस कार्यबाट यस आधारमा बच्न सक्दैनन् कि स्वतन्त्रता, समानता र सुरक्षाको मान्यता अहिंसाको मान्यताभन्दा अधिक महत्वपूर्ण छ । अहिंसा कमसेकम त्यतिकै महत्वपूर्ण छ किनकि आज मानवता जुन स्थितिमा पुगेको छ त्यसमा राजनैतिक जीवन र राजनीतिशास्त्रमा अहिंसक नीतिप्रति दृढ प्रतिबद्धताको अभावमा यी सबै मूल्य संकटमा पर्नेछन् । भौतिकता एवम् नैतिकता दुवै समान निष्कर्षमा पुगेका छन् । यदि परम्पराले यो भन्दछ कि स्वतन्त्रता, समानता एवम् सुरक्षाका लागि हामीले हिंसा गर्नुपर्दछ - त्यसो हो भने वर्तमानले हामीलाई भन्दछ कि जबसम्म हिंसालाई रोकिँदैन तबसम्म न केवल स्वतन्त्रता एवम् समानताको प्राप्ति नै शंकायुक्त बनिरहन्छ बरु हाम्रो व्यक्तिगत, सामाजिक एवम् पर्यावरणीय जीवन पनि खतरामा पर्दछ । आज हामी यस्तो मोडमा पुगिसकेका छौँ कि जहाँ समाज एवम् प्रकृतिको जीवनदायिनी शक्तिलाई आवश्यक रूपमा विज्ञान एवम् राजनैतिक प्रयोगसँग जोडिदिनुपर्दछ । यो केवल नैतिकता एवम् व्यवहारिकताको दृष्टिबाट मात्र होइन बरु यो वर्तमानकालीन एक उपयुक्त राजनीति विज्ञानका लागि पनि आवश्यक छ ।

बस्तुत : हिंसा वा अहिंसाको संक्रमणको प्रक्रियामा बिनाशको सञ्चारसँग पहिचान र सम्भावित लाभ प्राप्त गर्नेहरूको विचार एवम् कार्यको विरोधको सम्भावना हुन सक्दछ । यी शक्तिहरू हुन् - राज्यका हिंसक शक्तिहरू, तिनका घातक शत्रु तथा हिंसाको संस्कृतिबाट राजनैतिक, आर्थिक तथा मनोवैज्ञानिक फाइदा उठाउनेहरू । यी मध्ये केही युद्ध एवम् विद्रोहका अनुभवी, कोही तिनका सन्तान, र केही अनुभवहीन तर रक्तपातपूर्ण अवस्थाबाट आफ्नो पहिचान र गर्व हासिल गर्दछन् । श्रद्धाञ्जली दिने बेलामा शहीदहरूको चिहानका शत्रुप्रति हाम्रो सहानुभूति रहँदैन । हामी यस्तो हत्या फेरि हुन दिनेछैनौँ भन्ने प्रण गर्नुको साटो त्यस्तै प्रकारको बलिदानी गर्ने प्रण लिन्छन् ।

तर अहिंसावादी राजनीति विज्ञानको संक्रमणको स्थितिमा सहायता गर्ने प्रेरक स्रोतहरूमा विश्वका केही अति सम्मानित सैनिक नेताहरूबाट दिइएको चेतावनी सामेल छ । 'वैज्ञानिक यथार्थवाद' का रूपमा युद्धलाई समाप्त गर्ने आग्रहमा विचार गरौँ जसलाई जनरल डगलस म्याक आर्थरले १९५५ मा अमेरिकी सैनिकको भेलामा भएको भाषणमा भनेका थिए -

तपाईंहरू तुरुन्त भन्न सक्नुहुन्छ कि युद्धलाई समाप्त गर्नु मानवको सदियौँ पुरानो सपना हो तर त्यसलाई समाप्त गर्ने प्रत्येक प्रतिज्ञालाई असम्भव सपनाको रूपमा यति छिटो भुलिसकियो । संसारको प्रत्येक सन्काहा व्यक्ति, प्रत्येक निराशावादी, प्रत्येक साहसी व्यक्ति, प्रत्येक घमण्डी व्यक्तिले सधैँ नै यसको सम्भावनाको दावीलाई विरोध गरेका छन् । तर यो कुरा पहिलेको हो जब अघिल्लो दशकमा विज्ञानले ठूलो मात्रामा विनाशलाई सम्भव बनाएको थियो । त्यतिबेला सम्मको आधार आध्यात्मिकताका साथमा नैतिकता थियो, अनि हामी हार्‍यौँ ..... तर अब परमाणु एवम् अन्य विनाशकारी शक्तिहरूको वर्तमान कालीन क्रान्तिले समस्यालाई नैतिक एवम् आध्यात्मिक मूल विचारबाट अचानक टाढा गरिदिएको छ । एवम् यसलाई वैज्ञानिक यथार्थवादको लाइनमा खडा गरिदिएको छ । अब यो एक नैतिक प्रश्न मात्र रहेको छैन जसलाई केवल ज्ञानी, दार्शनिक र धर्मगुरुले मात्र विरोध गरून् बरु यो ती आम नागरिकको कठोर निर्णय हो जसको जीवन दाउमा लागेको छ । नेता सुस्त छन् ..... तिनीहरू कुनै पनि बेला अप्रिय सत्य बोल्दैनन् .... जबसम्म युद्ध समाप्त गरिँदैन तबसम्म अगाडिको सभ्यतामा कुनै प्रगति हुन सक्दैन । अहिले कुनै महान नेतासँग यति कल्पनाशीलता होला कि उसले यो आवश्यक बनेको सार्वभौमिक इच्छालाई वास्तविकतामा परिणत गरिदेला ? हामी नयाँ युगमा रहिरहेका छौँ । पुराना विधि तथा उपाय दीर्घकालसम्म हाम्रो जरुरतलाई पूरा गर्न सक्दैनन् । हाम्रो विचार, हाम्रो दृष्टिकोण तथा हाम्रो धारणा अवश्य पनि नयाँ हुनुपर्दछ । हामी भूतकालको सीमाबाट बाहिर निस्कनुपर्दछ (Cousins १९८७: ६७-९) ।

फ्रान्सिसी क्रान्तिका नाराको नयाँ अहिंसावादी रूपान्तरणलाई जनरल आइजनहावरको चेतावनी सुन्न सकिन्छ जब उनी स्वतन्त्रता, समानता र भाइचारामा निरन्तर हिंसक सैन्यकरणको दुष्प्रभावको बर्णन गर्दछन् । स्वतन्त्रता : 'सरकारी सभामा सैनिक-औद्योगिक सम्मिश्रणद्वारा अनुचित प्रभाव हुनबाट बच्नका लागि हामीले अनिवार्य रूपमा निरीक्षक तैनाथ गर्नुपर्दछ । हामीले कहिल्यै पनि यो संयोग शक्तिद्वारा आफ्नो स्वतन्त्रता एवम् लोकतान्त्रिक प्रक्रियालाई खतरामा पार्नु हुँदैन' (विदाइ सम्बोधन १७ जनवरी १९६१) । आर्थिक समानता : "प्रत्येक बन्दुक जसको निर्माण भएको छ, प्रत्येक युद्धपोत जुन जलमा अवतरण भएको छ तथा प्रत्येक रकेट जसलाई छोडिएको छ - अन्तिम अर्थमा भन्नुपर्दा तिनीहरूकै चोरी गरिएको छ जो भोकै छन् तथा जसलाई भोजन गराइएको छैन तथा उनीहरू युद्धबाट पीडित छन् जो सँग बस्त्र छैन" (समाचार सम्पादक मार्फत् अमेरिकी समाजलाई दिएको भाषण, १६ अप्रिल १९५३) । बन्धुत्व : मेरो विचारमा मानिसहरू शान्तिलाई यति धेरै चाहन्छन् कि यदि कुनै दिन सरकार त्यसको बाटोबाट हटिदिएर आम मानिसलाई त्यो शान्ति प्राप्त गर्ने अवसर दिए राम्रो हुन्थ्यो (बिबिसी टेलिभिजन अन्तर्वार्ता, अगस्ट २१, १९५९) ।

४ डिसेम्बर १९९६ मा वासिङ्टन डि सी मा नेसनल प्रेस क्लबका सामुन्ने बोल्दै संयुक्त राष्ट्र संघ परमाणु शक्ति सम्पन्न सेनाबाट अवकाश प्राप्त पूर्व कमाण्डर जनरल जर्ज ली बटलरले परमाणु हतियारको पूर्ण समाप्तिको आह्वान गरे - 'कम गर्ने मात्र होइन' । उनले भने - "संयुक्त राज्य अमेरिका प्रथम निर्माता र प्रयोगकर्ताका रूपमा यसको समाप्तिको कार्यमा पनि नेतृत्व गरोस् । अन्यथा अमेरिकालाई अरु देशले यसलाई हासिल गर्ने कार्यबाट रोक्ने कुनै नैतिक अधिकार छैन" । उनले यसका कारणहरू यसरी बताए : परमाणु हतियार स्वभावतः खतरनाक छन्, अत्यधिक खर्चिलो, सैनिक दृष्टिबाट अपर्याप्त र नैतिक दृष्टिबाट अरक्षणीय छ । यसप्रकार अध्यात्मबाट प्रेरित तरबारको स्थानमा हलो ('Swords into Plowshares') आन्दोलनका सबै सदस्यहरूकै पुरानो निष्कर्षमा पुगे जसले परमाणु हतियारको विरोध गर्दा जेल जानु परेको थियो । परमाणु हतियार उन्मुलनको तर्कलाई हिंसाको अन्य हतियारहरूलाई रोक्नका लागि पनि प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ ।

यदि हिंसाको कार्यमा पोख्त जनरल आफ्नो कार्य सम्बन्धी व्यापक मान्यता एवम् समाजसँग उनको सम्बन्धको विषयमा यति गम्भीर प्रश्न गर्न सक्दछन् भने के राजनैतिक वैज्ञानिक आफ्नो विषयसँग सम्बन्धित हिंसाको सामाजिक भूमिकाका विषयमा प्रश्न गर्न सक्दैनन ? अहिंसक समाजको प्राप्तिको लागि प्रयास गर्न सक्दैनन् ।

सम्भवतः अधिकांश अमेरिकी राजनैतिक वैज्ञानिक तथा तिनका अन्तरराष्ट्रिय साथी जो कि समकालीन अमेरिकी राजनैतिक विज्ञानका तत्वहरूलाई स्वीकार गर्दै आएका छन्, अमेरिकाको शैक्षिक अनुशासनको रूपमा, राजनीतिक विज्ञानको निर्माणमा अहिंसाको प्रेरणाबाट अनभिज्ञ छन् । अमेरिकी राजनीति विज्ञानको एक स्रोत एक युवा संघीय प्रहरीद्वारा सन १८६३ मा युद्ध क्षेत्रमा गरेको त्यो प्रतिक्षा थियो जसलाई उसले पश्चिमी टेनेसीमा संघीय शक्तिसँग दिनभर चल्ने रक्तपातयुक्त युद्धपश्चात् एक रात उच्चअधिकारीको काममा तैनाथ गरिएको थियो । उसको अनुभव यसप्रकार छ :

> मुसलधारे पानी परिरहेको थियो । आकाशमा कालो बादलले ढाकेको थियो त्यही भित्रबाट चट्याङले आफ्नो जिब्रो निकाल्दै आकाशको वरिपरि चम्काइरहेको थियो । बादलको गडगडाहट तोपको गर्जन जस्तै थियो । प्रकृतिको यस्तो हल्लामा घायल र मरणासन्न पशुहरू र मानिसहरूको चित्कार पनि मिसिएको थियो । कठोर हृदय भएका सैनिकका लागि पनि यो आतंकको रात थियो । म जस्तो संवेदनशील नौजवानका लागि यो एक वर्णन गर्न नसकिने दर्दनाक स्थिति थियो । यो अहिलेसम्म मेरा लागि विभत्स दुस्वप्न समान छ । तर यसै डरलाग्दो अनुभवका बीचमा मलाई आफ्नो जीवनको उद्देश्य बोध भयो । मैले जब दुश्मनको टेन्टमा अँध्यारोमा चियाउने कोशिस गरेँ र मेरा कान त्यहाँबाट आउने आवाज सुन्ने कोशिस गरिरहेका

थिए । म बडबडाइरहेको थिएँ - के विवेकी मनुष्य जसको रचना ईश्वरकै स्वरूपमा गरिएको छ यसका लागि विना शारीरिक हिंसा र विनाशकारी प्रयोग नगरीकन आफ्नो स्वविवेकद्वारा आफ्नो समस्याको समाधान निकाल्न सक्दैन ? त्यसबेला मैले ईश्वरको दरबारमा प्रण गरें कि यदि दयालु ईश्वर मलाई यो युद्धको विभिषिकाबाट बचाउँदछन् भने म आफ्नो जीवन विवेक र सहमतिको आधारमा जिउनेछु न कि रक्तपात र विनासद्वारा (वर्गेस १९३४: २८) ।

आफ्नो प्रतीज्ञाको पालन गर्दै बर्गेस स्नातकको पढाइका लागि जर्मनी गए र सन १८८० मा न्युयोर्कको कोलम्बिया महाविद्यालयमा राजनीति विज्ञान स्कुलको स्थापनाका लागि फर्केर आए ।

प्रो. बर्गेसको अनुभव ती बाधाहरूको भविष्यवाणी गर्दछ जसको सामना गर्ने आशा अहिंसक राजनीति विज्ञानका योगदानकर्ताहरू गर्दछन् । यी बाधाहरू प्रसंग अनुसार कहिले अति सूक्ष्म त कहिले अति विकराल रूप धारण गर्दै रहन्छन् । यी माथि विजय प्राप्त गर्नका लागि साहस एवम् विश्वस्तरको सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । जर्मनवासीलाई आफूजस्तै मानव मान्दै बर्गेसले संयुक्त राज्य अमेरिकाको प्रथम विश्व युद्धमा सामेल हुने निर्णयको विरोध गरे । ६ अगस्ट १९१७ का दिन जब अमेरिका विश्वयुद्धमा प्रवेश गऱ्यो तब बर्गेसका लागि यस्तो थियो - मानौं 'एक पीडादायक प्रहारका साथ ..... मेरो चारैतर्फ मेरो जीवनको उपलब्धिको खण्डहर थियो' । जर्मन बिरोधी युद्धका बीचमा उनले दुःख व्यक्त गरे 'आजको समय एक शान्तिप्रिय एवम् विवेकशील व्यक्ति हुनु विश्वका लागि विश्वासघाती एवम् कायर हुनु समान हो' (२९) । यसप्रकार प्रो. बर्गेसले आफ्नो सम्पूर्ण जीवनमा एक शान्तिवादी हुनुको पीडा भोगे जुन शान्तिवादी सदियौंदेखि प्रतिपक्षी शत्रुहरूको गुण र दोषलाई बुझ्दछन् । यसैले प्रत्येक प्रतिपक्षीबाट दण्डित गरिन्छन् र कहिलेकाहीँ त आफ्नै जीवन पनि गुमाउन बाध्य हुन्छन् ।

अहिंसावादी राजनीति समान अहिंसावादी राजनीति विज्ञानले पनि जीवनप्रति परम आध्यात्मिक एवम् मानवतावादी समाजबाट प्रेरित गान्धीको 'साधुता, सभ्यता एवम् निडरता' को आह्वानबाट निर्देशित हुनु आवश्यक छ । यसका लागि साहस आवश्यक छ । विश्वका रक्तपातका बीच राजनीति वैज्ञानिकहरूको जीवनप्रति सम्मान व्यक्त गर्ने सिद्धान्तसँग सम्बद्धता कुनै प्रकारले 'ससिदाद सिविल लस अवेजाज' (Sociedad Civil Las Abejas) जसको गठन मेक्सिकोको चियापाज (Chiapas) क्षेत्रमा सन १९९२ मा भएको थियो - त्यो भन्दा कमी हुनु हुँदैन । हतियारधारी जेपटिस्ट बिद्रोहीहरू तथा शासन बिरोधी बिद्रोहीहरूका बीच न्यायका लागि यी मानिसहरू अहिंसावादी कोशिसमा लागेका छन् । यी जेपटिस्टको गुनासोप्रति सहानुभूति राख्दछन् तर शपथ

लिन्छन् - "हाम्रो मार्ग अलग छ, हामी ईश्वरको वचनमा विश्वास राख्दछौं । हामीलाई थाहा छ कि बाइबल कसरी पढ्नु पर्दछ । हामी आफ्नो शत्रुहरूसँग प्रेम गर्दछौं । हामी हिंसा गर्दैनौं । तर यसका बावजुद पनि हामी सबै गरीब किसान भाइ बैनी ..... मर्नबाट डराउँदैनौं, हामी मर्नका लागि तयार छौं तर मार्न सक्दैनौं" (शान्ति समाचार १९९८: १३, १४) ।

हामी तल्लो स्तरबाट माथिल्लो स्तरतर्फ अहिंसाको सिद्धान्तयुक्त प्रतिबद्धताको अपेक्षा किन गर्दछौं - जस्तो कि ब्रिटिश अधिराज्यको अधीन भारतीय उपनिवेशबासीसँग, गोराको नश्लीय नाराको शिकार अफ्रिकी-अमेरिकीसँग, मेक्सिकोका गरीब किसानसँग ? हामी माथिबाट तल आउने अहिंसावादी प्रतिबद्धताको माग किन गर्न सक्दैनौं जसमा स्थानीय, राष्ट्रिय, तथा वैश्विक विशिष्ट वर्ग र राजनीति शास्त्री पनि सामेल होउन् ।

अहिंसक क्षमताको निरीक्षण हाम्रो विश्वासलाई आधार दिन्छ कि मनुष्य अहिंसावादी परिवर्तन गर्न सक्षम छ । बस्तुतः एक अहिंसावादी समाजका सबै अंग र तत्वको बर्णन कहींकहीं मानव अनुभवमा भएको छ । यिनलाई चिन्ने, परिपूर्ति गर्ने तथा स्थानीय एवम् विश्वस्तरीय आवश्यकताहरू एवम् अवस्थाअनुसार रूपान्तरित गर्ने जरुरत छ । भूत एवम् वर्तमान कालीन रक्तपातको भयानक स्मृति, अहिंसायुक्त प्रेरणा एवम् सामाजिकीकरणका लागि एक शक्तिशाली स्रोतका रूपमा कार्य गर्दछ । हामीले मानवताको हत्यापूर्ण गल्तीलाई कुनै पनि हालतमा दोहोऱ्याउनु हुँदैन । यसैले हिंसालाई जारी राख्ने अथवा हिंसातर्फ फर्किने सम्भावनालाई असम्भव बनाउनका लागि कार्य गर्नुपर्दछ ।

मानवशास्त्री क्लेटन एवम् क्यारोल रोवरचेक (Robarchek १९९८) बताउँदछन् कि १९५८ को ३० वर्षको छोटो अवधिमा इक्वेडरको वाओरानी (Waorani) मानिसहरूद्वारा मानव हत्यामा ९० प्रतिशतको कमी यो दर्साउँदछ कि मनुष्य शीघ्ररूपमा अहिंसापूर्ण परिवर्तन गर्नमा सक्षम छ । पछिल्लो शताब्दीमा मानव हत्याको ६० प्रतिशत दरका कारण वाओरानी मानिसहरूलाई 'मानवशास्त्रको सबैभन्दा हिंसक' भनेर चिनिन्थ्यो । संयुक्त राज्य अमेरिकाको प्रति १००,००० मा १० अर्थात् यो भन्दा पनि कमको तुलनामा त्यहाँ मानव हत्याको दर प्रति १००,००० जनसंख्यामा १००० थियो । तर तीन दशकमा वाओरानीमा मानिसको हत्यामा प्रति १००,००० मा ६० को आँकडामा आएको छ । यो परिवर्तनमा मुख्य योगदान दुई इसाई महिला मिशनरीको थियो जसका पति र भाई वाओरानीका मानिससँग सम्पर्क स्थापित गर्ने प्रयासमा शहीद भएका थिए । कैयौं वाओरानी महिलाहरूको पनि यसमा योगदान रहेको छ । यसमा योगदान छ - वैकल्पिक अहिंसक मूल्य प्रणालीको स्थापना, नयाँ ज्ञानको (जस्तै अन्य

मानिस नरभक्षी हुँदैनन् । यो जानकारी ती वाओरानी महिलाले दिए जसले बाहिरको संसार देखेर आएका थिए) तथा वाओरानी मानिसहरूको आपसी दुश्मनीबाट उत्पन्न भएको हत्याको अनन्त सिलसिला जसले परिवारहरूको भालाले छेडेर हत्या गरेका थिए - त्यसलाई समाप्त पार्ने ईच्छा, मानव हत्यामा कमी, प्रहरी तथा अन्य सुरक्षा बलको सहयोग बिना तथा स्थापित सामाजिक ढाँचागत परिवर्तन बिना नै प्राप्त भयो । यसका विपरित, ढाँचागत परिवर्तन स्वयम् नयाँ अहिंसावादी आध्यात्मिक संलग्नताको संयोगलाई अनुकरण गर्न लागे एवम् नयाँ जानकारी पनि प्राप्त गर्न लागे । यहाँ सम्म कि गैर वाओरानी मानिसहरूको समूहमा पनि परिवर्तन हुन थाल्यो ।

रोबरचेकका अनुसार मूल्य र संरचनाको यो प्रतिस्थापनले महत्वपूर्ण सैद्धान्तिक मान्यतालाई पुष्टि गर्दछ ।

मानिसहरू यस्ता निस्क्रिय मेसिनको रूपमा जानिँदैनन् जसलाई पर्यावरण, जैविक कारण या सामाजिक-सांस्कृतिक कारक क्रियाशील हुनका लागि धकेली रहेका छन् । ती सक्रिय निर्णयकर्ता हुन् जो व्यक्तिगत र सांस्कृतिक आधारमा परिभाषित लक्ष्यका लागि एक सांस्कृतिक आधारमा परिभाषित वास्तविकता (जसलाई उनीहरू निरन्तर निर्माण र पुनर्निर्माण गरिरहेका छन्) मा विकल्पहरू र बाधाहरूको जंगलमा आफ्नो मार्ग खोजिरहेका छन् (१९९८: ४) ।

एक अहिंसावादी विज्ञानका दृष्टिबाट वाओरानी मानिसहरूको अनुभव, परिवर्तनका लागि सिर्जनशील नेतृत्वको कार्यमा विद्यमान रूपान्तरणको क्षमताको साक्षी प्रदान गर्दछ । जुन काम वाओरानीहरू गर्न सक्दछन् त्यही राजनीति विज्ञान पनि एक व्यवसायका रूपमा तथा समाज सेवाका रूपमा गर्न सक्दछ । न त वाओरानी मानिसका लागि न त विश्वकै लागि बरु हिंसाबाट मुक्तिका लागि अझै पनि धेरै काम गर्न बाँकी छन् । ऊर्जा कार्यक्रममा लागेका बाहिरी आक्रमणकारीहरूद्वारा तथा ती वाओरानी छिमेकीद्वारा जो अझै पनि आध्यात्मिक ज्ञानको प्रभावबाट अछुता छन् - तिनीहरूबाट हुने आक्रमणबाट हत्याको पुनरावृत्ति भइरहेकै छ । अहिंसापूर्ण सानो क्षेत्र वैश्विक परिवर्तनका लागि सम्भव एवम् आवश्यक छ तर अहिंसाको प्रभाव तथा व्यवहार नै विश्वव्यापी हुनुपर्दछ ।

विश्वव्यापी आग्रह

अहिंसावादी राजनीतिक विज्ञानलाई आवश्यक रूपबाट विश्वस्तरीय हुनु जरुरी छ । खोजको दृष्टिबाट, रचनात्मकताको दृष्टिबाट, विविधताको दृष्टिबाट र प्रभावको दृष्टिबाट

यो विश्वस्तरीय हुनुपर्दछ । आत्मविज्ञान, कुशलता, गायन, संस्थात्मक अभिव्यक्ति र संसाधन प्रतिबद्धताका दृष्टिले पनि यो विश्वस्तरीय र विश्वव्यापी हुनुपर्दछ ।

राजनीतिशास्त्रका सिर्जनशील नेतृत्व पोषण र जीवनको उत्सव मनाउने पहलमा, सबैलाई शक्तिसम्पन्न र सक्षम गर्ने विषयमा, मानव आवश्यकतालाई पूरा गर्नका लागि समस्या समाधानको करुणायुक्त प्रतिबद्धतामा, तथा विश्वमा कहीँ पनि हत्या नहोस् भन्ने निश्चयमा वैश्विक हुनुपर्दछ । सहभागिता (कुनै पनि एउटै विषय, व्यवसाय या समाजसँग आवश्यकता अनुसार ज्ञान, क्षमता र साधन छैन), स्थानीय कल्याणका लागि प्रतिबद्धता, (किनकि एउटैको कल्याणमा पनि विश्वको कल्याण समाहित छ) तथा अहिंसाप्रति विविध र बहुनिष्ठा (आफ्नो र अर्को समाजमा) प्रति सम्मान पनि वैश्विक हुनुपर्दछ । जो मानिसहरू स्वतन्त्रता, समानता, समृद्धि एवम् शान्तिका मार्गमा बाधा पुऱ्याउने र युद्ध र अहिंसाको युगलाई अन्त्य गर्नका लागि अध्ययन, शिक्षण र व्यवहार गरिरहेका छन् उनीहरूको समर्थन पनि विश्वस्तरमा हुनुपर्दछ । यो वैश्विक दृष्टिकोण यस्तो हुनेछ जस्तै चन्द्रमाबाट आफ्नो ग्रह पृथ्वीलाई हेर्दा लाग्दछ कि जहाँबाट हामीमध्ये प्रत्येक जीवनको एक-एक क्षणभंगुर झिल्को देखिन्छ तर पनि अहिंसक विश्वको निर्माणमा एक महत्वपूर्ण योगदानकर्ता हो ।

विश्व जीवनबाट हत्या र हिंसालाई समाप्त गर्ने लक्ष्य राजनीतिशास्त्रसँग यो अपेक्षा राख्दछ कि त्यो हिंसाको स्वीकृतिलाई छाडेर यस्तो अहिंसक शास्त्रमा परिवर्तित होस् जुन प्रेम, मानव कल्याण एवम् सिर्जनात्मक क्षमताको अभिव्यक्तिप्रति समर्पित होस् ।

के एक हत्यामुक्त समाज सम्भव छ ?
के एक हत्यामुक्त विश्व राजनीति विज्ञान सम्भव छ ?
अँ छ ..... ।

Appendix A

International Political Science Association
National Associations (1999)

Name	Year Founded (predecessor)	Members
African Association of Political Science	1974	1,360
Argentine Association of Political Analysis	1983 (1957)	180
Australasian Political Studies Association	1966 (1952)	425
Austrian Political Science Association	1979 (1951)	537
Flemish Political Science Association	1979 (1951)	450
Association Belge de Science Politique Communauté Française de Belgique	1996 (1951)	125
Brazilian Political Science Association	1952	*
Bulgarian Political Science Association	1973 (1968)	72
Canadian Political Science Association	1968 (1913)	1,200
Chilean Political Science Association	*	*
Chinese Association of Political Science	1980	1,025
Croatian Political Science Association	1966	50
Czech Political Science Association	1964	200
Danish Association of Political Science	1960	350
Finnish Political Science Association	1935	550
Association française de science politique	1949	1,030
German Political Science Association	1951	1,250
Hellenic Political Science Association	1957 (1951)	53
Hungarian Political Science Association	1982 (1968)	410
Indian Political Science Association	1935	1,600
Political Studies Association of Ireland	1982	247
Israel Political Science Association	1950	250
Italian Political Science Association	1975 (1952)	220
Japanese Political Science Association	1948	1,522
Korean Political Science Association	1953	1,700
Korean Association of Social Scientists	1979	1,465
Lithuania Political Science Association	1991	75
Mexican Political Science Association	*	*
Dutch Political Science Association	1966 (1950)	400
New Zealand Political Studies Association	1974	*
Nigerian Political Science Association	*	*
Norwegian Political Science Association	1956	400
Pakistan Political Science Association	1950	300
Philippine Political Science Association	1962	*

Polish Association of Political Science	1950	200
Romanian Association of Political Science	1968	188
Russian Political Science Association	1991 (1960)	300
Slovak Political Science Association	1990	115
Slovenian Political Science Association	1968	220
South African Political Studies Association	1973	186
Spanish Association of Political and Admin. Science	1993 (1958)	253
Swedish Political Science Association	1970	264
Swiss Political Science Association	1950	1,000
Chinese Association of Political Science (Taipei)	1932	350
Political Science Association of Thailand	*	*
Turkish Political Science Association	1964	120
Political Studies Association of the UK	1950	1,200
American Political Science Association	1903	13,300
Association of Political Science of Uzbekistan	*	*
Venezuelan Political Science Association	1974	*
Yugoslav Political Science Association	1954	*
Total		**35,142+**

* Data not provided.

Source: Participation (1999) 23/3: 33-41. Bulletin of the International Political Science Association. Bulletin de l'association internationale de science politique.

Appendix B

International Political Science Association
Fields of Inquiry (2009)

Main fields

Area Studies
Central Government
Comparative Politics
Developmental Politics
Elections and Voting Behaviour
International Law
International Relations
Judicial Systems and Behaviour
Legislatures
Local and Urban Politics
Political Executives
Political Parties
Political Science Methods

Political Theory and Philosophy
Pressure Groups
Public Administration
Public Policy
Women and Politics

Research Committees

RC01 - Concepts and Methods
RC02 - Political Elites
RC03 - European Unification
RC04 - Public Bureaucracies in Developing Societies
RC05 - Comparative Studies on Local Government and Politics
RC06 - Political Sociology
RC07 - Women, Politics and Developing Nations
RC08 - Legislative Specialists
RC09 - Comparative Judicial Systems
RC10 - Electronic Democracy
RC11 - Science and Politics
RC12 - Biology and Politics
RC13 - Democratization in Comparative Perspective
RC14 - Politics and Ethnicity
RC15 - Political and Cultural Geography
RC16 - Socio-Political Pluralism
RC17 - Globalization and Governance
RC18 - Asian and Pacific Studies
RC19 - Gender Politics and Policy
RC20 - Political Finance and Political Corruption
RC21 - Political Socialization and Education
RC22 - Political Communication
RC24 - Armed Forces and Society
RC25 - Comparative Health Policy
RC26 - Human Rights
RC27 - Structure and Organization of Government
RC28 - Comparative Federalism and Federation
RC29 - Psycho-Politics
RC31 - Political Philosophy
RC32 - Public Policy and Administration
RC33 - The Study of Political Science as a Discipline
RC34 - Comparative Representation and Electoral Systems
RC35 - Technology and Development
RC36 - Political Power
RC37 - Rethinking Political Development

RC38 - Politics and Business
RC39 - Welfare States and Developing Societies
RC40 - New World Orders?
RC41 - Geopolitics
RC42 - System Integration of Divided Nations
RC43 - Religion and Politics
RC44 - Military's Role in Democratization
RC45 - Quantitative International Politics
RC46 - Global Environmental Change
RC47 - Local-Global Relations
RC48 - Administrative Culture
RC49 - Socialism, Capitalism and Democracy
RC50 - Language and Politics
RC51 - Political Studies on Contemporary North Africa
RC52 - Gender, Globalization and Democracy
Source: International Political Science Association, http://www.ipsa.org (2009).

Appendix C

American Political Science Association
Fields of Inquiry (2008)

General fields (Members on APSA mailing list)

American Government	4,777
Comparative Politics	5,456
International Relations	4,812
Methodology	1,629
Political Philosphy and Theory	2,709
Public Administration	1,147
Public Law and Courts	1,383
Public Policy	2,883

Subfields (Members on mailing list)

Advanced Industrial Societies	336
Africa	443
African American Politics	264
Asian American Politics	64
Australia	26
Bureaucracy and Organzational Behavior	665

Caribbean	71
Central America	125
Central Asia	71
Civil Rights and Liberties	743
Conflict Processes	857
Congress	734
Constitutional Law and Theory	1,007
Criminal Justice	220
Declines to State	3
Defense	427
Developing Nations	902
East and Central Europe	437
Economic Policy	413
Education Policy	393
Electoral Behavior	905
Electoral Systems	557
Energy Policy	112
Environmental Policy	617
Ethnic and Racial Politics	847
Evaluation Research	131
Executive Politics	232
Federalism and Intergovermental Relations	721
Feminist Theory	402
Foreign Policy	1,662
Gender Politics and Policy	443
Health Care Policy	283
Historical Political Thought	1,327
History and Politics	990
Housing Policy	56
Immigration Policy	262
International Law and Organizations	969
International Political Economy	1,162
International Security	1,463
Judicial politics	595
Labor Policy	123
Latino/a Politics	159
Leadership Studies	206
Legislative Studies	694
Lesbian, Gay and Bisexual Politics	124
Life Sciences and Politics	84
Literature and Politics	263
Middle East	593
Native American Politics	48

NE Asia	560
Normative Political Theory	1,154
North America	122
Political Behavior	1,165
Political Communication	671
Political Development	585
Political Economy	1,380
Political Parties and Organizations	1,223
Political Psychology	728
Positive Political Theory	436
Post Soviet Region	415
Presidency	693
Public Finance and Budget	189
Public Opinion	910
Regulatory Policy	210
Religion and Politics	838
Research Methods	799
Science and Technology	294
SE Asia	202
Social Movements	654
Social Welfare Policy	454
South America	428
South Asia	189
State Politics	596
Trade Policy	130
Urban Politics	626
Western Europe	1,031
Women and Politics	648

Sections (Members on mailing list)

Comparative Democratization	597
Comparative Politics	1,508
Conflict Processes	396
Elections, Public Opinion, and Voting Behavior	823
European Politics and Society	500
Federalism and Intergovernmental Relations	271
Foreign Policy	621
Foundations of Political Theory	715
Human Rights	381
Information Technology and Politics	265
International History and Politics	440
International Security and Arms Control	529

Law and Courts	809
Legislative Studies	594
New Political Science	478
Political Communication	470
Political Economy	653
Political Methodology	943
Political Organizations and Parties	562
Political Psychology	405
Politics and History	654
Politics and Literature, and Film	361
Presidency Research	385
Public Administration	534
Public Policy	981
Qualitative Methods	909
Race, Ethnicity and Politics	569
Religion and Politics	603
Representation and Electoral Systems	378
Science, Technology and Environmental Politics	325
State Politics and Policy	477
Undergraduate Education	468
Urban Politics	354
Women and Politics Research	637

Source: American Political Science Association, Mailing Lists to Reach Political Scientists (2008).

Appendix D

Religious Denominations of Conscientious Objectors in U.S. WW II Civilian Public Service Camps (Number of Members in CPS)

Advent Christian	3
African Methodist Episcopal	1
Ambassadors of Christ	1
Antinsky Church	1
Apostolic	2
Apostolic Christian Church	3
Apostolic Faith Movement	2

Assemblies of God	32
Assembly of Christians	1
Assembly of Jesus Christ	1
Associated Bible Students	36
Baptist, Northern	178
Baptist, Southern	45
Berean Church	1
Bible Students School	1
Body of Christ	1
Brethren Assembly	1
Broadway Tabernacle	1
Buddhist	1
Calvary Gospel Tabernacle	1
Catholic, Roman	149
Christadelphians	127
Christian Brethren	1
Christian Catholic Apostolic	1
Christian Convention	1
Christian Jew	1
Christian & Missionary Alliance	5
Christian Missionary Society	1
Christian Scientist	14
Christ's Church	1
Christ's Church of the Golden Rule	3
Christ's Followers	1
Christ's Sanctified Holy Church	2
Church (The)	1
Church of the Brethren	1,353
Church of Christ	199
Church of Christ Holiness	1
Church of Christian Fellowship	1
Church of England	1
Church of the First Born	11
Church of the Four Leaf Clover	1
Church of the Full Gospel, Inc.	1
Church of God of Abrahamic Faith	13
Church of God of Apostolic Faith	4
Church of God Assembly	1
Church of God in Christ	12
Church of God, Guthrie, Okla.	5
Church of God, Holiness	6
Church of God, Indiana	43
Church of God & Saints of Christ	12

Church of God, Sardis	1
Church of God, Seventh Day	21
Church of God, Tennessee (2 bodies)	7
Church of God (several bodies)	33
Church of the Gospel	1
Church of Jesus Christ	1
Church of Jesus Christ, Sullivan, Indiana	15
Church of Light	1
Church of the Living God	2
Church of the Lord Jesus Christ	1
Church of the Open Door	1
Church of the People	1
Church of Radiant Life	1
Church of Truth (New Thought)	1
Circle Mission (Father Divine)	10
Community Churches	12
Congregational Christian	209
Defenders	1
Disciples Assembly of Christians	1
Disciples of Christ	78
Dunkard Brethren	30
Doukhobor (Peace Progressive Society)	3
Elim Covenant Church	1
Emissaries of Divine Light	1
Episcopal	88
Essenes	5
Ethical Culture, Society of	3
Evangelical	50
Evangelical-Congregational	2
Evangelical Mission Convent (Swedish)	11
Evangelical & Reformed	101
Evangelistic Mission	3
Faith Tabernacle	18
Federated Church	1
Filipino Full Gospel	1
Fire Baptized Holiness	3
First Apostolic	1
First Century Gospel	28
First Divine Assn. in America, Inc.	16
First Missionary Church	2
Followers of Jesus Christ	4
Four Square Gospel	2
Free Holiness	3

Free Methodist	6
Free Pentecostal Church of God	4
Free Will Baptist	2
Friends, Society of [Quakers]	951
Full Gospel Conference of the World, Inc.	4
Full Gospel Mission	3
Full Salvation Union	1
Galilean Mission	1
German Baptist Brethren	157
German Baptist Convention of N.A.	4
Glory Tabernacle	2
God's Bible School	1
Gospel Century	1
Gospel Chapel	2
Gospel Hall	1
Gospel Meeting Assembly	1
Gospel Mission	2
Gospel Tabernacle	2
Gospel Temple	1
Grace Chapel	1
Grace Truth Assembly	1
Gracelawn Assembly	1
Greek Apostolic	1
Greek Catholic	1
Greek Orthodox	1
Hepzibah Faith	6
Hindu Universal	1
Holiness Baptist	1
Holiness General Assembly	1
House of David	2
House of Prayer	1
Humanist Society of Friends	2
Immanuel Missionary Association	13
Independent Assembly of God	2
Independent Church	2
Institute of Religious Society & Philosophy	1
Interdenominational	16
International Missionary Society	2
Jehovah's Witnesses	409
Jennings Chapel	9
Jewish	60
Kingdom of God	1
Kingdom Missionaries	1

Latin American Council of Christian Churches	1
Lemurian Fellowship	9
Lord our Righteousness	1
Lutheran (nine synods)	108
Lutheran Brethren	2
Mazdaznam	1
Megiddo Mission	1
Mennonites	4,665
Methodist	673
Missionary Church Association	8
Moody Bible Institute	2
Mormons (Church of Jesus Christ of Latter Day Saints	10
Moravian	2
Moslem	1
Multnomah School of the Bible	2
National Baptist Convention, U.S.A., Inc.	5
National Church of Positive Christianity	5
Nazarene, Church of the	23
New Age Church	3
Norwegian Evangelical Free Church	2
Old German Baptist	7
Open Bible Standard	1
Orthodox Parsee Z.	2
Overcoming Faith Tabernacle	1
Oxford Movement	1
Pentecostal Assemblies of Jesus Christ	1
Pentecostal Assemblies of the World	3
Pentecostal Assembly	2
Pentecostal Church, Inc.	2
Pentecostal Evangelical	1
Pentecostal Holiness	6
People's Christian Church	1
People's Church	3
Pilgrim Holiness	3
Pillar of Fire	1
Pillar and Ground of the Truth	1
Placabel Council of Latin Am. Churches	1
Plymouth Brethren	12
Plymouth Christian	1
Presbyterian, U.S.	5
Presbyterian, U.S.A.	192
Primitive Advent	2
Progressive Brethren	1

Quakertown Church	1
Reading Road Temple	1
Reformed Church of America (Dutch)	15
Reformed Mission of the Redeemer	1
Rogerine Quakers (Pentecostal Friends)	3
Rosicrusian	1
Russian Molokan (Christian Spiritual Jumpers)	76
Russian Old Testament Church	1
Saint's Mission	1
Salvation Army	1
Sanctified Church of Christ	1
Scandinavian Evangelical	1
Schwenkfelders (Apostolic Christian Church, Inc.	1
School of the Bible	1
Serbian Orthodox	1
Seventh Day Adventist	17
Seventh Day Adventist, Reformed	1
Seventh Day Baptist	3
Shiloh Tabernacle	1
Spanish Church of Jesus Christ	1
Spiritual Mission	1
Spiritualist	1
Swedenborg	1
Taoist	1
Theosophists	14
Trinity Tabernacle	1
Triumph the Church & Kingdom of God in Christ	1
Triumph Church of the New Age	1
True Followers of Christ	1
Truelight Church of Christ	1
Twentieth Century Bible School	5
Unitarians	44
Union Church (Berea, Ky.)	4
Union Mission	1
United Baptist	1
United Brethren	27
United Christian Church	2
United Holiness Church, Inc.	1
United Holy Christian Church of Am.	2
United International Young People's Assembly	2
United Lodge of Theosophists	2
United Pentecostal Council of the Assemblies of God in America	1

United Presbyterian	12	
Unity	3	
Universal Brotherhood	1	
Universalist	2	
War Resister's League	46	
Wesleyan Methodist	8	
World Student Federation	2	
Young Men's Christian Association [YMCA]	2	
Zoroastrian	2	
Total affiliated with denominations	10,838	
Non affiliated		449
Denominations unidentified		709
Total		**11,996**

Source: Anderson 1994: 280-6. Cf. Selective Service System 1950: 318-20.

Notes

Epigraphs: Alfred North Whitehead in Alan L. Mackay, comp., ***A Dictionary of Scientific Quotations*** (Bristol, UK: Institute of Physics Publishing, 1991), 262. **Chapter 1:** Bertrand Russell, Wisdom of the West (New York: Crescent Books, 1977), 10; Jawaharlal Nehru, An Autobiography (New Delhi: Oxford University Press, 1982), 409. **Chapter 2:** Daniels and Gilula, 1970: 27. **Chapter 3**: G. Ramachandran, remarks at the Conference on Youth for Peace, University of Kerala, Trivandrum, India, February 23, 1986. **Chapter 4**: Nobel Prize Winners, 1981: 61. **Chapter 5:** Alexis de Tocqueville, quoted in Wilson, 1951: 244; Petra K. Kelly, Thinking Green! (Berkeley, Calif.: Parallax Press, 1994), 38. **Chapter 6**: General Douglas MacArthur in Cousins 1987: 69; Martin Luther King, Jr., "The Future of Integration," pamphlet of speech at a Manchester College convocation, North Manchester, Indiana, February 1, 1968, 9; Max Weber in Weber 1958: 128; Gandhi 1958-1994: Vol. XXVI, 1928, 68.

1. Lest this be regarded as too harsh a portrait of patriotic United States lethality, consider the battle cry introduced into the Congressional Record on April 16, 1917 by Senator Robert L. Owen, Democrat of Oklahoma, in support of American entry into World War I.

Mr. President, I found in a western paper a few days ago an editorial in the Muskogee Phoenix, Muskogee Okla., written by Tams Bixby, Esq., former chairman of the Dawes

Commission. It breathes a high, pure note of Christian patriotism, which I think deserves a place in our annals at this time. I wish to read it. It is very short. It is entitled:

ONWARD, CHRISTIAN SOLDIERS!

The United States of America, given to the world by the Pilgrim Fathers, through their love and devotion to the Omnipotent ruler of the destinies of men, has declared war on the anniversary of our Savior's crucifixion.

It is altogether fitting and proper that it should be as it is. Loyal Americans will go forth to war not only as the champions of liberty and freedom and humanity but as soldiers of the cross. As He died upon the cross nearly 2,000 years ago for the salvation of mankind Americans will die upon the field of battle to make this a better world.

Through America's blood the world is to be purged of a barbaric, heathenish dynasty that in its lust has forgotten the teachings of our Savior. It is a noble thing to die and to suffer that men maybe brought nearer to God.

America, unafraid, girded with the armor of righteousness, strides forth to battle. There is no hatred in our hearts; we bear no malice toward our enemies; we ask no conquest nor material reward. America, true to the traditions that gave her birth, is to wage a noble, Christian war. We are willing to die if need be to bring to all men once more the message of peace on earth, good will. And in this sacred hour America offers for her enemies the prayer of the cross, "Father, forgive them; they know not what they do."

The call to arms has been sounded. America, champion of righteousness, of civilization, and of Christianity, with a clear heart and willing hand, marches forth.

Amid the clamor and the cries of battle come the strains of the hymn of the united allies of mankind: "Onward, Christian soldier!"
Congressional Record, 65th Cong., 1st sess., 1917, Vol. 55, Pt. 1, 719.

2. The Seville Statement signers were: David Adams, psychology (U.S.A.); S.A. Barnett, ethology (Australia); N.P. Bechtereva, neurophysiology (U.S.S.R.); Bonnie Frank Carter, psychology (U.S.A.); José M. Rodríguez Delgado, neurophysiology (Spain); José Luis Días, ethology (Mexico); Andrzej Eliasz, individual differences psychology (Poland); Santiago Genovés, biological anthropology (Mexico); Benson E. Ginsburg, behavior genetics (U.S.A.); Jo Groebel, social psychology (Federal Republic of Germany); Samir-Kumar Ghosh, sociology (India); Robert Hinde, animal behaviour (U.K.); Richard E. Leakey, physical anthropology (Kenya); Taha H. Malasi, psychiatry (Kuwait); J. Martín Ramírez, psychobiology (Spain); Federico Mayor Zaragoza, biochemistry (Spain); Diana L. Mendoza, ethology (Spain); Ashis Nandy, political psychology (India); John Paul Scott, animal behavior (U.S.A.); and Riitta Wahlström (Finland).

3. The Fellowship Party, 141 Woolacombe Road, Blackheath, London, SE3 8QP, U.K.
4. Bündnis 90/Die Grünen, Bundeshaus, Bonn 53113, Germany.
5. The United States Pacifist Party, 5729 S. Dorchester Avenue, Chicago, Illinois 60617, U.S.A. Internet: http://www.uspacifistparty.org/.
6. The Sarvodaya Party, Unnithan Farm, Jagatpura, Malaviya Nagar P.O., Jaipur-302017, Rajasthan, India. Internet: http://www.sarvoday.org/frontpage.html.
7. Transnational Radical Party, 866 UN Plaza, Suite 408, New York, N.Y. 10017, U.S.A. Internet: http://www.radicalparty.org.
8. The House of Representatives vote was 373 yeas, 50 nays, and 9 not voting. Representatives voting against war: Edward B. Almon, Democrat of Alabama; Mark R. Bacon, Republican of Michigan; Frederick A. Britten, Republican of Illinois; Edward E. Browne, Republican of Wisconsin; John L. Burnett, Democrat of Alabama; William J. Cary, Republican of Wisconsin; Denver S. Church, Democrat of California; John R. Connelly, Democrat of Kansas; Henry A. Cooper, Republican of Wisconsin; James H. Davidson, Republican of Wisconsin; Perl D. Decker, Democrat of Missouri; Clarence E. Dill, Democrat of Washington; Charles H. Dillon, Republican of South Dakota; Frederick H. Dominick, Democrat of South Carolina; John J. Esch, Republican of Wisconsin; James A. Frear, Republican of Wisconsin; Charles E. Fuller, Republican of Illinois; Gilbert N. Hauge, Republican of Iowa; Everis A. Hayes, Republican of California; Walter L. Hensley, Democrat of Missouri; Benjamin C. Hilliard, Democrat of Colorado; Harry E. Hull, Republican of Iowa; William L. Igoe, Democrat of Missouri; Royal C. Johnson, Republican of South Dakota; Edward Keating, Democrat of Colorado; Edward J. King, Republican of Illinois; Moses P. Kinkaid, Republican of Nebraska; Claude Kitchin, Democrat of North Carolina; Harold Knutson, Republican of Minnesota; William L. LaFollette, Republican of Washington; Edward E. Little, Republican of Kansas; Meyer London, Socialist of New York; Ernest Lundeen, Republican of Minnesota; Atkins J. McLemore, Democrat of Texas; William E. Mason, Republican of Illinois; Adolphus P. Nelson, Republican of Wisconsin; Charles H. Randall, Prohibitionist of California; Jeannette Rankin, Republican of Montana; Charles F. Reavis, Republican of Nebraska; Edward E. Roberts, Republican of Nevada; William A. Rodenberg, Republican of Illinois; Dorsey W. Shackleford, Democrat of Missouri; Isaac R. Sherwood, Republican of Ohio; Charles H. Sloan, Republican of Nebraska; William H. Stafford, Republican of Wisconsin; Carl C. Van Dyke, Democrat of Minnesota; Edward Voigt, Republican of Wisconsin; Loren E. Wheeler, Republican of Illinois; and Frank P. Woods, Republican of Iowa.
Congressional Record, 65th Cong., 1st sess., 1917, Vol. 55, Pt. 1, 413.

9. The Senate vote was 82 yeas, 6 nays, and 8 not voting. Senators voting against war: Asle J. Gronna, Republican of North Dakota; Robert M. LaFollette, Republican of Wisconsin; Harry Lane, Democrat of Oregon; George W. Norris, Republican of Nebraska; William J. Stone, Democrat of Missouri; and James K. Vardaman, Democrat of Mississippi. Congressional Record, 65th Cong., 1st sess., 1917, Vol. 55, Pt. 1, 261.

10. Nobel prize signers of the Manifesto on the economic “holocaust” were: Vincente Aleixandre (literature, 1977); Hannes Alfven (physics, 1970); Philip Anderson (physics, 1977); Christian Afinsen (chemistry, 1972); Kenneth Arrow (economics, 1972); Julius Axelrod (medicine, 1970); Samuel Beckett (literature, 1969); Baruj Benacerraf (medicine, 1980); Heinrich Böll (literature, 1972); Norman Ernest Borlaug (peace, 1970); Owen Chamberlin (physics, 1959); Mairead Corrigan (peace, 1976); André Cournand (medicine, 1956); Jean Dausset (medicine, 1980); John Carew Eccles (medicine, 1963); Odysseus Elytis (literature, 1979); Ernst Otto Fischer (chemistry, 1973); Roger Guillemin (medicine, 1977); Odd Hassel (chemistry, 1969); Gerhard Herzberg (chemistry, 1971); Robert Hofstadter (physics, 1961); François Jacob (medicine, 1965); Brian Josephson (physics, 1973); Alfred Kastler (physics, 1966); Lawrence R. Klein (economics, 1980); Polykarp Kusch (physics, 1955); Salvador Luria (medicine, 1969); André Lwoff (medicine, 1965); Seán MacBride (peace, 1974); Cweslaw Milosz (literature, 1980); Eugenio Montale (literature, 1975); Nevill Mott (physics, 1977); Gunnar Myrdal (economics, 1974); Daniel Nathans (medicine, 1978); Philip Noel-Baker (peace, 1959); Adolfo Pérez Esquivel (peace, 1980); Rodney Robert Porter (medicine, 1972); Ilya Prigogine (chemistry, 1977); Isidor Isaac Rabi (physics, 1944); Martin Ryle (physics, 1974); Abdus Salam (physics, 1979); Frederik Sanger (chemistry, 1958 and 1980); Albert Szent-Gyorgyi (medicine, 1937); Hugo Theorell (medicine, 1955); Jan Tinbergen (economics, 1969); Nikolas Tinbergen (medicine, 1973); Charles Hard Townes (physics, 1964); Ulf von Euler (medicine, 1970); George Wald (medicine, 1967); James Dewey Watson (medicine, 1962); Patrick White (literature, 1973); Maurice Wilkins (medicine, 1962); Betty Williams (peace, 1976).

Bibliography

ABUEVA, Jose V. 2004. *Towards a Nonkilling Filipino Society: Developing an Agenda for Research, Policy and Action*. Marikina City: Kalayaan College.

ACKERKNECHT, Erwin H. 1982. *A Short History of Medicine*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

ACKERMAN, Peter and DUVALL, Jack. 2000. *A Force More Powerful: A Century of Nonviolent Conflict.* New York: St. Martin's Press.

ADAMS, David et al. 1989. Statement on violence. *Journal of Peace Research*, 26: 120-21.

_____ 1997. War is not in our biology: a decade of the Seville statement on violence. In Grisolía et al. 1997: 251-56.

ADAMS, David. 2007. *Why Do They Kill? Men who Murder Their Intimate Partners.* Nashville, TN: Vanderbilt University Press.

ALMOND, Gabriel A. 1996. *Political science: the history of the discipline*. In Goodin and Klingemann 1996: 50-96.

ALPEROVITZ, Gar. 1995. *The Decision to Use the Atomic Bomb*. New York: Alfred A. Knopf.

AMATO, Joseph A. 1979. *Danilo Dolci: a nonviolent reformer in Sicily*. In Bruyn and Rayman 1979: 135-60.

AMNESTY INTERNATIONAL. 2009. *Figures on the death penalty* (access January 2009), http://www.amnesty.org/en/death-penalty/numbers.

ANDERSON, Richard C. 1994. *Peace Was In Their Hearts: Conscientious Objectors in World War II*. Watsonville, Calif.: Correlan Publications.

AQUINO, Corazón C. 1997. *Seeds of nonviolence, harvest of peace:* The Philippine revolution of 1986. In Grisolía et al. 1997: 227-34.

ARENDT, Hannah. 1970. *On Violence*. New York: Harcourt, Brace & World.

_____ 1982. Lectures on Kant's Political Philosophy. Chicago: University of Chicago Press.

ARISTOTLE. 1962. The Politics, trans. T.A. Sinclair. Harmondsworth: Penguin.

ASHE, Geoffrey. 1969. Gandhi. New York: Stein and Day.

AUNG SAN SUU KYI. 1998. The Voice of Hope. New York: Seven Stories Press.

BAHÁ'U'LLÁH. 1983. *Gleanings from the Writings of Bahá'u'lláh*. Wilmette, Ill.: Baha'i Publishing Trust.

BANERJEE, Mukulika. 2000. *The Pathan Unarmed*. Karachi & New Delhi: Oxford University Press.

BARBEY, Christophe. 1989. *Les pays sans armée*. Cormagens, Switzerland: Éditions Pour de Vrai.

BAXTER, Archibald. 2000. *We Will Not Cease*. Baker, Ore.: The Eddie Tern Press.

BEBBER, Charles C. 1994. Increases in U.S. violent crime during the 1980s following four American military actions. *Journal of Interpersonal Violence* 9(1): 109-16.

BEER, Michael. 1994. Annotated bibliography of nonviolent action training. *International Journal of Nonviolence*, 2: 72-99.

BEISNER, Robert L. 1968. *Twelve Against Empire: The Anti-Imperialists*, 1898-1900. New York: McGraw-Hill.

BENDAÑA, Alejandro. 1998. "*From Guevara to Gandhi*." Managua, Nicaragua: Centro de Estudios Internationales.

BENNETT, Lerone Jr. 1993. *Before the Mayflower: A History of Black America*.New York: Penguin Books.

BHAVE, Vinoba. 1963. *Shanti Sena*, 2nd ed., trans Marjorie Sykes. Rajghat, Varanasi, India: Sarva Seva Sang Prakashan.

_____ 1994. *Moved by Love: The Memoirs of Vinoba Bhave*, trans. Marjorie Sykes. Hyderabad: Sat Sahitya Sahayogi Sangh.

BING, Anthony G. 1990. *Israeli Pacifist: The Life of Joseph Abileah*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press.

BISWAS, S.C. ed. 1990[1969]. *Gandhi: Theory and Practice. Social Impact and Contemporary Relevance*. Shimla: Indian Institute of Advanced Study.

BONDURANT, Joan V. 1969. *Conquest of Violence: The Gandhian Philosophy of Conflict.* Berkeley: University of California Press.

BONTA, Bruce D. 1993. *Peaceful Peoples: An Annotated Bibliography*. Metuchen, N.J. and London: Scarecrow Press.

_____ 1996. Conflict resolution among peaceful societies: the culture of peacefulness. *Journal of Peace Research*, 33: 403-420.

BOORSTIN, Daniel J. 1983. *The Discoverers*. New York: Random House.

_____ 1992. *The Creator*s. New York: Random House.

_____ 1998. *The Seekers*. New York: Random House.

BOSERUP, Anders and MACK, Andrew. 1974. *War Without Weapons: Non-Violence in National Defence*. New York: Schocken Books.

BOUBALT, Guy; GAUCHARD, Benoît; and MULLER, Jean-Marie. 1986. *Jacques de Bollardière: Compagnon de toutes les libérations*. Paris: Non-Violence Actualité.

BOULDING, Elise. 1980. *Women, the Fifth World*. New York: Foreign Policy Association.

_____ 1992. *New Agendas for Peace Research: Conflict and Security Reexamined*. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers.

BOURKE, Joanna. 2001. *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth Century Warfare*. New York: Perseus Books.

BOURNE, Randolph S. 1964[1914-1918]. *War and the Intellectuals*. New York: Harper & Row.

BROCK, Peter. 1968. *Pacifism in the United States: From the Colonial Era to the First World War*. Princeton: Princeton University Press.

_____ 1970. *Twentieth Century Pacifism*. New York: D. Van Nostrand.

_____ 1972. *Pacifism in Europe to 1914*. Princeton: Princeton University Press.

_____ 1990. *The Quaker Peace Testimony 1660 to 1914*. York, England: Sessions Book Trust.

_____ 1991a. *Studies in Peace History*. York, England: William Sessions Limited.
_____ 1991b. Conscientious objectors in Lenin's Russia: A report, 1924. Pp. 81-93 in *Studies in Peace History*.
_____ 1992. *A Brief History of Pacifism: From Jesus to Tolstoy*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press.
BROWN, Lester et al. 1997. *State of the World 1997*. New York: W.W. Norton & Co.
_____, GARDNER, Gary, and HALWEIL, Brian. 1999. *Beyond Malthus: Nineteen Dimensions of the Population Challenge.* New York: W.W. Norton.
BRUYN, Severyn T. and RAYMAN, Paula M., eds. 1979. *Nonviolent Action and Social Change*. New York: Irvington Publishers.
BUREAU OF JUSTICE. 2009. *Bureau of Justice Statistics*. Washington: U.S. Department of Justice.
_____ 1998. Prisoners in 1997. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice.
BURGESS, John W. 1934. *Reminiscences of an American Scholar.* New York: Columbia University Press.
BURNS, James MacGregor. 1978. *Leadership*. New York: Harper & Row.
BURROWES, Robert J. 1996. *The Strategy of Nonviolent Defense: A Gandhian Approach*. Albany: State University of New York Press.
BURTON, John. 1979. *Deviance, Terrorism & War: The Process of Solving Unsolved Social and Political Problems.* New York: St. Martin's Press.
_____ 1984. *Global Conflict: The Domestic Sources of International Crisis*. Brighton: Wheatsheaf Books.
_____ 1996. *Conflict Resolution: Its Language and Processes*. Lanham, Md.: Scarecrow Press.
_____ 1997. *Violence Explained: The Sources of Conflict, Violence and Crime and their Prevention.* Manchester: Manchester University Press.

CAMPBELL, Donald T. and FISKE, Donald W. 1959. Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological Bulletin* 56 (2): 81-105.
CANADA, Geoffrey. 1995. *Fist Stick Knife Gun: A Personal History of Violence in America.* Boston: Beacon Press.
CARNEGIE COMMISSION ON PREVENTING DEADLY CONFLICT. 1997. *Preventing Deadly Conflict: Final Report*. Washington, D.C.: Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict.
CARROLL, Berenice A. 1998. *Looking where the key was lost: feminist theory and nonviolence theory*. In Satha-Anand and True 1998: 19-33.
CASE, Clarence M. 1923. *Non-Violent Coercion: A Study in Methods of Social Pressure.* London: Allen and Unwin.
CHAPPLE, Christopher K. 1993. *Nonviolence to Animals, Earth, and Self in Asian Traditions*. Albany: State University of New York Press.
CHARNY, Israel W. 1982. *How Can We Commit the Unthinkable? Genocide the Human Cancer*. Boulder, Colo.: Westview Press.

CHAUDHURI, Eliana R. 1998. *Planning with the Poor: The Nonviolent Experiment of Danilo Dolci in Sicily*. New Delhi: Gandhi Peace Foundation.
CHOWDHURY, H.B., ed. 1997. *Asoka 2300*. Calcutta: Bengal Buddhist Association.
CHRISTIAN, R.F. 1978. *Tolstoy's Letters: Volume II 1880-1910*. New York: Charles Scribner's Sons.
CLAUSEWITZ, Carl von. 1976 [1832]. *On War*, ed. and trans. Michael Howard and Peter Paret. Princeton: Princeton University Press.
COMMONER, Barry. 1990. *Making Peace With the Planet*. New York: Pantheon Books.
COMMAGER, Henry S. 1991. The history of American violence: an interpretation. Pp. 3-28 in *Violence: The Crisis of American Confidence*, ed. Hugh D. Graham. Baltimore: Johns Hopkins Press.
COMSTOCK, Craig. 1971. Avoiding pathologies of defense. Pp. 290-301 in *Sanctions for Evil*, ed. Nevitt Sanford and Craig Comstock. Boston: Beacon Press.
CONSER, Walter H., Jr.; McCARTHY, Ronald M.; TOSCANO, David J.; and SHARP, GENE., eds. 1986. *Resistance, Politics and the Struggle for Independence*. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers.
COOK, Philip J. and LUDWIG, Jens. 1997. Guns in America: national survey on private ownership and use of firearms. *Research in Brief*, no. 1026. Washington: National Institute of Justice.
COONEY, Robert and MICHALOWSKI, Helen, eds. 1987. *Power of the People: Active Nonviolence in the United States.* Philadelphia, Penn.: New Society Publishers.
(Chief Seattle's message pp. 6-7 has been shown to be a screenwriter's fiction.)
COPPIETERS, Bruno and ZVEREV, Alexei. 1995. V.C. Bonch-Bruevich and the Doukhobors: on the conscientious-objection policies of the Bolsheviks. *Canadian Ethnic Studies/Etudes Ethniques au Canada* 27(3): 72-90.
COUSINS, Norman. 1987. *The Pathology of Power*. New York: W.W. Norton.
CRAIG, Leon H. 1994. *The War Lover: A Study of Plato's Republic*. Toronto: University of Toronto Press.
CROW, Ralph E.; GRANT, Philip; and IBRAHIM, Saad E., eds. 1990. *Arab Nonviolent Political Struggle in the Middle East*. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers.
CROZIER, Frank P. (Brig. Gen.). 1938. *The Men I Killed*. New York: Doubleday.
DALTON, Dennis. 1993. *Mahatma Gandhi: Nonviolent Power in Action*. New York: Columbia University Press.
DANGE, S.A.; MUKERJEE, H.; SARDESAI, S.G.; and SEN, M. 1977. *The Mahatma: Marxist Evaluation.* New Delhi: People's Publishing House.
DANIELS, David N. and GILULA, Marshall F. 1970. *Violence and the struggle for existence.* In Daniels, Gilula, and Ochberg 1970: 405-43.
_____; GILULA, Marshall F.; and OCHBERG, Frank M., eds. 1970. *Violence and the Struggle for Existence*. Boston: Little, Brown.
DAVIDSON, Osha G. 1993. *Under Fire: The NRA and the Battle for Gun Control*. New York: Henry Holt.
THE DEFENSE MONITOR. 1972-. Washington, D.C.: Center for Defense Information.

DELLINGER, Dave. 1970. *Revolutionary Nonviolence*. Indianapolis, Ind.: Bobbs-Merrill.
DENNEN, J.M.G. van der. 1990. Primitive war and the ethnological inventory project. Pp. 247-69 in *Sociobiology and Conflict*, eds. J. van der Dennen and V. Falger. London: Chapman and Hall.
_____ 1995. *The Origin of War*. 2 vols. Groningen: Origin Press.
DENSON, John V., ed. 1997. *The Costs of War: America's Pyrrhic Victories.* New Brunswick, N.J.: Transaction Books.
DHAWAN, Gopinath. 1957. *The Political Philosophy of Mahatma Gandhi.* Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
DISSERTATION ABSTRACTS INTERNATIONAL, 1963-99.
DOGAN, Mattei and PAHRE, Robert. 1990. *Creative Marginality: Innovation at the Intersection of the Social Sciences*. Boulder, Colo.: Westview.
DRAGO, Antonino. 1996. When the history of science suggests nonviolence. The *International Journal of Nonviolence* 3: 15-19.
EDGERTON, William, ed. 1993. *Memoirs of Peasant Tolstoyans in Soviet Russia*. Bloomington: Indiana University Press.
EIBL-EIBESFELDT, Irenäus. 1979. *The Biology of Peace and War: Men, Animals, and Aggression*. New York: Viking Press.
EISENDRATH, Maurice. 1994. *Thou shalt not kill* – period. In Polner and Goodman 1994: 139-45.
EISENHOWER, Dwight D. 1953. Speech to the American Society of Newspaper Editors, April 16, 1953. Full-page excerpt in *The Wall Street Journal*, May 30, 1985, p. 29.
_____ 1959. BBC TV interview, August 31, 1959. Quoted in Peter Dennis and Adrian Preston, eds., *Soldiers as Statesmen*. New York: Barnes & Noble, 1976, p. 132.
_____ 1961. Farewell broadcast, January 17, 1961. *The Spoken Word*, SW-9403.
EVANS, Gwynfor. 1973. "Nonviolent Nationalism." New Malden, Surrey: Fellowship of Reconciliation. The Alex Wood Memorial Lecture, 1973.
EVANS PIM, Joám, ed. 2009. *Toward a Nonkilling Paradigm. Honolulu*: Center for Global Nonkilling.
EVERETT, Melissa. 1989. *Breaking Ranks*. Philadelphia, Penn.: New Society Publishers.
FABBRO, David. 1978. Peaceful societies: an introduction. *Journal of Peace Research* 15: 67-84.
FEDERAL BUREAU OF INVESTIGATION, U.S. DEPARTMENT OF JUSTICE. 2009. *Crime in the United States 2008*. Washington, D.C.: Federal Bureau of Investigation.
FINER, Samuel E. 1997. *The History of Government From the Earliest Times*. New York: Oxford University Press. Vol. i, *Ancient Monarchies and Empires*. Vol. ii, *The Intermediate Ages.* Vol. iii, Empires, Monarchies, and the Modern State.
FISHER, Roger and URY, William. 1981. *Getting to Yes*. Boston, Mass.: Houghton Mifflin Company.

FOGELMAN, Eva. 1994. *Conscience & Courage: Rescuers of Jews During the Holocaust.* New York: Doubleday.
FOSTER, Catherine. 1989. *Women for All Seasons: The Story of the Women's International League for Peace and Freedom.* Athens: University of Georgia Press.
FRANK, Jerome D. 1960. Breaking the thought barrier: psychological challenges of the nuclear age. *Psychiatry* 23: 245-66.
_____ 1993. *Psychotherapy and the Human Predicament*, ed. P.E. Dietz. Northvale, N.J.: Jason Aronson.
FRIEDRICH, Carl J. 1969[1948]. *Inevitable Peace*. New York: Greenwood Press.
FROMM, Erich. 1973. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
FRY, A. Ruth. [1952]1986. *Victories Without Violence*. Santa Fe, N. Mex.: Ocean Tree Books.
FRY, Douglas P. 1994. Maintaining social tranquility: internal and external loci of aggression control. In Sponsel and Gregor 1994: 135-54.
_____ and BJÖRKVIST, Kaj, eds. 1997. *Cultural Variation in Conflict Resolution: Alternatives*
to Violence. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
FULLER, John G. 1985. *The Day We Bombed Utah*. New York: Signet Books.
FUNG, Yu-Lan. 1952. *History of Chinese Philosophy*, trans. Derke. Bodde. Vol. i. Princeton: Princeton University Press.
FUSSELL, Paul. 1997. *The culture of war*. In Denson 1997: 351-8.
GALTUNG, Johan. 1969. Violence, peace and peace research. *Journal of Peace Research*, 6: 167-91.
_____ 1984. *There are Alternatives*! Nottingham: Spokesman.
_____ 1990. *The True Worlds: A Transnational Perspective*. New York: The Free Press.
_____ 1992. *The Way is the Goal: Gandhi Today*. Ahmedabad: Gujarat Vidyapith, Peace Research Centre.
_____ 1996. *Peace by Peaceful Means*. London: SAGE Publications.
_____ 1998. *Conflict Transformation by Peaceful Means: The Transcend Method*. Geneva/Torino: Crisis Environments Training Initiative and Disaster Management Training Programme, United Nations.
GANDHI, Mohandas K. 1957[1927-1929]. *An Autobiography: The Story of My Experiments with Truth*. Boston, Mass.: Beacon Press.
_____ 1958-1994. *The Collected Works of Mahatma Gandhi*. Vols. 1-100. New Delhi: Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India.
_____ 1969[1936-1940]. *Towards Non-Violent Politics*. Thanjavur, Tamilnad, India: Sarvodaya Prachuralaya.
_____ 1970. *The Science of Satyagraha*, ed. A.T. Hingorani. Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
_____ 1971. *The Teaching of the Gita*, ed. A.T. Hingorani. Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.

GARA, Larry and GARA, Lenna Mae. 1999. A *Few Small Candles: War Resisters of World War II Tell Their Stories*. Kent, Ohio: Kent State University Press.
GARRISON, Fielding H. 1929. *An Introduction to the History of Medicine*. Philadelphia, Penn.: W.B. Saunders.
GIOGLIO, Gerald R. 1989. *Days of Decision: An Oral History of Conscientious Objectors in the Military in the Vietnam War*. Trenton, N.J.: Broken Rifle Press.
GIORGI, Piero. 1999. *The Origins of Violence By Cultural Evolution*. Brisbane: Minerva E&S.
GIOVANNITTI, Len and FREED, Fred. 1965. *The Decision to Drop the Bomb*. New York: Coward-McCann.
GOLDMAN, Ralph M. 1990. *From Warfare to Party Politics: The Critical Transition to Civilian Control.* Syracuse: Syracuse University Press.
GOODIN, Robert E. and KLINGEMANN, Hans-Dieter, eds. 1996. *A New Handbook of Political Science.* Oxford: Oxford University Press.
GREENLEAF, Robert K. 1977. *Servant Leadership: An Inquiry into the Nature of Legitimate Power and Greatness.* New York: Paulist Press.
GREGG, Richard B. 1966[1935]. *The Power of Nonviolence*. New York: Schocken.
GRISOLÍA, James S. et al., eds. 1997. *Violence: From Biology to Society*. Amsterdam: Elsevier.
GROSSMAN, Dave (Lt. Col.). 1995. *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society.* Boston, Mass.: Little Brown.
GUETZKOW, Harold. 1955. *Multiple Loyalties: Theoretical Approach to a Problem in International Organization*. Princeton, N.J.: Center for Research on World Political Institutions, Princeton University.
GUSEINOV, A.A., ed. 1993. *Nyenasiliye: Filosofiya, Etika, Politika* [Nonviolence: Philosophy, Ethics, Politics]. Moscow: Nauka.
HALBERSTAM, David. 1998. *The Children*. New York: Random House.
HALLIE, Philip. 1979. *Lest Innocent Blood Be Shed*. New York: Harper & Row.
HARRIES-JENKINS, Gwyn. 1993. *Britain: from individual conscience to social movement*. In Moskos and Chambers 1993: 67-79.
HAWKLEY, Louise and JUHNKE, James C. 1993. *Nonviolent America: History through the Eyes of Peace.* North Newton, Kans.: Bethel College.
HERMAN, A.L. 1999. *Community, Violence, and Peace*. Albany: State University of New York Press.
HESS, G.D. 1995. An introduction to Lewis Fry Richardson and his mathematical theory of war and peace. *Conflict Management and Peace Science* 14 (1): 77-113.
HOBBES. 1968 [1651]. *Leviathan,* ed. C.B. Macpherson. Harmondsworth: Penguin.
HOFSTADTER, Richard. 1971. Reflections on violence in the United States. Pp. 3-43 in *American Violence: A Documentary History*, ed. Richard Hofstadter and Michael Wallace. New York: Vintage.
HOLMES, Robert L., ed. 1990. *Nonviolence in Theory and Practice.* Belmont, Calif.: Wadsworth.

HORIGAN, Damien P. 1996. On compassion and capital punishment: a Buddhist perspective on the death penalty. *The American Journal of Jurisprudence*, 41: 271-88.
HOREMAN, Bart and STOLWIJK, Marc. 1998. *Refusing to Bear Arms: A World Survey of Conscription and Conscientious Objection to Military Service*. London: War Resisters International.
HUSAIN, Tariq. 1997. "The Leadership Challenges of Human Development." Paper presented at the United Nations University/International Leadership Academy, Amman, Jordan, June 1, 1997.
ISHIDA, Takeshi. 1974[1968]. *Heiwa no Seijigaku* [Political Science of Peace], 7th ed. Tokyo: Iwanami Shoten.
IYER, Raghavan N. 1973. *The Political and Moral Thought of Mahatma Gandhi*. New York: Oxford University Press.
JAIN, Sagarmal, ed.; VARNI, Jinendra, comp. 1993. *Saman Suttam*. Rajghat, Varanasi: Sarva Seva Sang Prakashan.
JOSEPHSON, Harold, ed. 1985. *Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
JOSEPHSON, Hannah G. 1974. *Jeannette Rankin: First Lady in Congress*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
KANO, Takayoshi. 1990. The bonobos' peaceable kingdom. *Natural History*, 11: 62-70.
KANT, Immanuel. 1939[1795]. *Perpetual Peace*. New York: Columbia University Press.
KAPUR, Sudarshan. 1992. *Raising Up a Prophet: The African-American Encounter With Gandhi*. Boston, Mass.: Beacon Press.
KEELEY, Lawrence H. 1996. *War Before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage.* Oxford: Oxford University Press.
KEEVER, Beverly Ann Deepe. 2007. De-escalating Media Language of Killing: An instructional module. *Conflict and Communication Online*, 6 (1).
KELLY, Petra K. 1984. *Fighting for Hope.* London: Chatto and Winders·The Hogarth Press.
_____ 1989. Gandhi and the Green Party. *Gandhi Marg*, 11: 192-202.
_____ 1990. "For feminization of power!" Speech to the Congress of the National Organization for Women, San Francisco, June 30, 1990.
_____ 1992. *Nonviolence Speaks to Power*. Honolulu: Center for Nonviolence Planning Project, Matsunaga Institute for Peace, University of Hawai'i.
_____ 1994. *Thinking Green! Essays on Environmentalism, Feminism, and Nonviolence.* Berkeley, Calif.: Parallax Press.
KEYES, Gene. 1982. Force without firepower. *CoEvolution Quarterly*, 34: 4-25.
KEYFITZ, Nathan. 1966. How many people have lived on earth. *Demography* 3 (2): 581-2.
KHAN, Abdul K. 1997. "The Khudai Khidmatgar (Servants of God)/Red Shirt Movement in the North-West Frontier Province of British India, 1927-47." Ph.D. diss., History, University of Hawai'i.
KING, Martin Luther, Jr. 1998. *The Autobiography of Martin Luther King, Jr.,* ed. Clayborne Carson. New York: Warner Books.

KISHTAINY, Khalid. 1990. Violent and nonviolent struggle in Arab history. In Crow, Grant, and Ibrahim 1990: 41-57.
KOHN, Stephen M. 1987. *Jailed for Peace: The History of American Draft Law Violators*, 1658-1985. New York: Praeger.
KONRAD, A. Richard. 1974. Violence and the philosopher. *Journal of Value Inquiry*, 8: 37-45.
KOOL, V.K., ed. 1990. *Perspectives on Nonviolence: Recent Research in Psychology*. New York: Springer-Verlag.
_____, ed. 1993. Nonviolence*: Social and Psychological Issues.* Lanham, Md.: University Press of America.
KROPOTKIN, Peter. 1972 [1914]. *Mutual Aid: A Factor of Evolution*. New York: New York University Press.
KUHLMANN, Jürgen and LIPPERT, Ekkehard. 1993. The Federal Republic of Germany: conscientious objection as social welfare. In Moskos and Chambers 1993: 98-105.
LAFAYETTE Jr., Bernard and JEHNSEN, David C. 1995. *The Briefing Booklet: An Introduction to The Kingian Nonviolence Reconciliation Program.* Galena, Ohio: Institute for Human Rights and Responsibilities.
_____ 1996. *The Leader's Manual, A Structured Guide and Introduction to Kingian Nonviolence: The Philosophy and Methodology.* Galena, Ohio: Institute for Human Rights and Responsibilities.
LEWER, Nick and SCHOFIELD, Steven, eds. 1997. *Non-Lethal Weapons: A Fatal Attraction*! London: Zed Books.
LEWIS, John. 1973[1940]. *The Case Against Pacifism*. Introd. Carl Marzani. New York: Garland.
LIGT, Barthélemy de. 1972[1938]. *The Conquest of Violence: an Essay on War and Revolution*, introds. George Lakey and Aldous Huxley. New York: Garland.
LOCKE, Hubert G. 1969. *The Detroit Riot of 1967*. Detroit, Mich.: Wayne State University Press.
LOCKE John. 1970 [1689]. *Two Treatises of Government*, ed. P. Laskett. Cambridge: Cambridge University Press.
LOPEZ-REYES, Ramon. 1998. The fight/flight response and nonviolence. In Satha-Anand and True 1998: 34-82.
LYND, Staughton and LYND, Alice, eds. 1995. *Nonviolence in America: A Documentary History*. Maryknoll, N.Y.: Orbis Books.
LYTTLE, Bradford. 1982. The apocalypse equation. *Harvard Magazine* (March-April): 19-20.
MCALLISTER, Pam. 1982. *Reweaving the Web of Life: Feminism and Nonviolence*. Philadelphia, Pa.: New Society Publishers.
_____ 1988. *You Can't Kill the Spirit*. Philadelphia, Pa.: New Society Publishers. Barbara Deming Memorial Series: Stories of Women and Nonviolent Action.
MCCARTHY, Colman. 1994. *All of One Peace*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.

MCCARTHY, Ronald M. 1997. Methods of nonviolent action. In Vogele and Powers 1997: 319-28. New York: Garland Publishing.
_____ and SHARP, G. 1997. *Nonviolent Action: A Research Guide*. New York and London: Garland Publishing.
MCGUINESS, Kate. 1993. Gene Sharp's theory of power: a feminist critique of consent. *Journal of Peace Research* 30: 101-15.
MCSORLEY, Richard. 1985. *New Testament Basis of Peacemaking*. Scottdale, Penn.: Herald Press.
MACGREGOR, G.H.C. 1960. *The Relevance of an Impossible Ideal*. London: Fellowship of Reconciliation.
MACNAIR, Rachel M. 2002. *Perpetration-Induced Traumatic Stress: The Psychological Consequences of Killing.* Westport, Conn.: Praeger Publishers.
_____ 2003. *The Psychology of Peace: An Introduction*. Westport, Conn.: Praeger Publishers.
MACHIAVELLI, Niccolo. 1961 [1513]. *The Prince*, trans. G. Bau. Harmondsworth: Penguin.
MAGUIRE, Mairead Corrigan. 1999. *The Vision of Peace*, ed. John Dear. Maryknoll, N.Y.: Orbis Books.
MAHAPRAJNA, Yuvacharya. 1987. *Preksha Dhyana: Theory and Practice*. Ladnun, Rajasthan: Jain Vishva Bharati.
_____ 1994. *Democracy: Social Revolution Through Individual Transformation*. Ladnun, Rajasthan: Jain Vishva Bharati.
MAHONY, Liam and EGUREN, Luis E. 1997. *Unarmed Bodyguards*. West Hartford, Conn.: Kumarian Press.
MANN, Coramae Richey. 1996. *When Women Kill.* Albany: State University of New York Press.
MARTIN, Brian. 1989. Gene Sharp's theory of power. *Journal of Peace Research*, 26: 213-22.
_____ et al. 1991. *Nonviolent Struggle and Social Defence*. Ed. S. Anderson and J. Larmore. London: War Resisters International and the Myrtle Solomon Memorial Fund.
_____ 1992. Science for non-violent struggle. *Science and Public Policy*, 19: 55-8.
MARX, Karl and ENGELS, Friedrich. 1976[1848]. *The Communist Manifesto*, introd. A.J.P. Taylor. Harmondsworth: Penguin.
MAYOR ZARAGOZA, Federico. 1995. *The New Page*. Paris: UNESCO Publishing.
MERCY, James A. and SALTZMAN, Linda E. 1989. Fatal violence among spouses in the United States 1976-85. *American Journal of Public Health* 79 (5): 595-9.
MOGIL, Christopher; and SLEPIAN, Ann; with WOODROW, Peter. 1993. *We Gave a Fortune Away*. Gabriola Island, B.C.: New Society Publishers.
MORGAN, Robin, ed. 1984. *Sisterhood is Global*. Garden City, N.Y.: Anchor Press.
MORRISEY, Will. 1996. *A Political Approach to Pacifism*. 2 vols. Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press.
MORTON, Bruce E. 2000. "The Dual Quadbrain Model of Behavioral Laterality." Dep. of Biochemistry and Biophysics, School of Medicine, University of Hawai'i.

MOSER-PUANGSUWAN, Yeshua. 1995. From the peace army to the Balkan peace team. *Seeds of Peace*, 11/3: 9-11.
_____ and WEBER, Thomas. 2000. *Nonviolent Intervention Across Borders: A Recurrent Vision*. Honolulu: Spark M. Matsunaga Institute for Peace, University of Hawai‘i.
MOSKOS, Charles and CHAMBERS, John W. II, eds. 1993. *The New Conscientious Objectors:*
From Sacred to Secular Resistance. Oxford: Oxford University Press.
NAGLER, Michael N. 1982. *America Without Violence*. Covelo, Calif.: Island Press.
NAHAL, Chaman. 1997. A sister remembered. *The Hindustan Times*, New Delhi, November 10.
NAKAMURA, Hajime. 1967. Basic features of legal, economic, and political thought in Japan. Pp. 143-63 in *The Japanese Mind*, ed. Charles A. Moore. Honolulu: East-West Center and University of Hawai‘i Press.
NARAYAN, Jayaprakash. 1975. From socialism to sarvodaya, pp. 145-77 in *Jayaprakash Narayan*, A. Bhattacharya. Delhi: Vikas.
_____ 1978. *Towards Total Revolution*. 4 vols., ed. Brahmanand. Bombay: Popular Prakashan.
NATHAN, Otto and NORDEN, Heinz, eds. 1968. *Einstein on Peace*. New York: Schocken Books.
NAUTIYAL, Annpurna. 1996. Chipko movement and the women of Garhwal Himalaya. *Gandhian Perspectives* 9 (2): 9-17.
NOBEL PRIZE RECIPIENTS. 1981. Manifesto of Nobel prize winners. *IFDA Dossier*, 25: 61-63.
NORMAN, Liane E. 1989. *Hammer of Justice: Molly Rush and the Plowshares Eight*. Pittsburgh, Pa.: Pittsburgh Peace Institute.
ORGANIZATION OF AMERICAN HISTORIANS. 1994. Peacemaking in American history. *Magazine of History*, 8(3): 1-96.
PAIGE, Glenn D. 1968. *The Korean Decision: June 24-30, 1950*. New York: Free Press.
_____ 1971. Some implications for political science of the comparative politics of Korea. Pp. 139-68 in *Frontiers of Development Administration*, ed. Fred W. Riggs. Durham, N.C.: Duke University Press.
_____ 1977. *The Scientific Study of Political Leadership*. New York: Free Press.
_____ 1977. On values and science: The Korean Decision reconsidered. *American Political Science Review* 71(4): 1603-9.
_____ 1986. Beyond the limits of violence: toward nonviolent global citizenship. Pp. 281-305 in *Textbook on World Citizenship*, ed. Young Seek Choue. Seoul: Kyung Hee University Press.
_____ and GILLIATT, Sarah, eds. 1991. *Buddhism and Nonviolent Global Problem-solving*: Ulan Bator Explorations. Honolulu: Center for Global Nonviolence Planning Project, Matsunaga Institute for Peace, University of Hawai‘i.

_____; SATHA-ANAND, Chaiwat; and GILLIATT, Sarah, eds. 1993a. *Islam and Nonviolence*. Honolulu: Center for Global Nonviolence Planning Project, Matsunaga Institute for Peace, University of Hawai‘i.
_____ 1993b. *To Nonviolent Political Science: From Seasons of Violence*. Honolulu: Center for Global Nonviolence Planning Project, Matsunaga Institute for Peace, University of Hawai‘i.
_____ and ROBINSON, James A. 1998. In memoriam: Richard Carlton Snyder. PS: *Political Science & Politics*, 31: 241-2.
_____ 1999. Gandhi as leader: a Plutarchan perspective. *Biography* 22 (1): 57-74.
_____ 1999. A question for the systems sciences: is a nonkilling society possible? pp. 409-16 in Yong Pil Rhee, ed. *Toward New Paradigm of Systems Sciences*. Seoul: Seoul National University Press.
_____; EVANS PIM, Joám, eds. 2008. *Global Nonkilling Leadership First Forum Proceedings*. Honolulu: Center for Global Nonviolence; Matsunaga Institute for Peace, University of Hawai‘i.
PALMER, Stuart H. 1960. *A Study of Murder*. New York: Thomas Y. Crowell.
PAREKH, Bhikhu. 1989a. *Colonialism, Tradition and Reform: An Analysis of Gandhi's Political Discourse*. Newbury Park: Sage.
_____ 1989b. *Gandhi's Political Philosophy: A Critical Examination*. London: Macmillan.
PARKIN, Sara. 1994. *The Life and Death of Petra Kelly*. London: Pandora, Harper-Collins Publishers.
PBS. 1993. "Fame in the 20th Century." Part V.
PEACE NEWS. 1998. Las Abejas: the Bees continue to fly. July: 12-14.
PELTON, Leroy H. 1974. *The Psychology of Nonviolence*. New York: Pergamon Press.
PERRIN, Noel. 1979. *Giving up the Gun*. Boston: David R. Godine Publisher.
PLATO. 1974. *The Republic*, trans. D. Lee. Harmondsworth: Penguin.
PLIMAK, E.G. and KARYAKIN, YU.F. 1979. "Lenin o mirnoi i nyemirnoi formakh revolyutsionnogo perekhoda v sotsializmu" [Lenin on peaceful and nonpeaceful forms of revolutionary transition to socialism]. Paper presented to the XIth IPSA World Congress, Moscow University, 12-18 August.
PLUTARCH. 1967-75. *Plutarch's Lives*. 11 vols. Trans. B. Perrin. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
POLK, Kenneth. 1994. *When Men Kill: Scenarios of Masculine Violence*. New York: Cambridge University Press.
POLNER, Murray and GOODMAN, Naomi, eds. 1994. *The Challenge of Shalom*. Philadelphia, Penn.: New Society Publishers.
_____ and O'GRADY, J. 1997. *Disarmed and Dangerous: The Radical Lives and Times of Daniel and Philip Berrigan*. New York: Basic Books.
POWERS, Roger S. and VOGELE, William B., eds. 1997. *Protest, Power and Change: An Encyclopedia of Nonviolent Action from ACT-UP to Women's Suffrage*. New York & London: Garland Publishing.

RADHAKRISHNAN, N. 1992. *Gandhi, Youth & Nonviolence: Experiments in Conflict Resolution.* Mithrapuram, Paranthal Post, Kerala, India: Centre for Development & Peace.
_____. 1997a. *Gandhian Nonviolence: A Trainer's Manual*. New Delhi: Gandhi Smriti and Darshan Samiti.
_____ 1997b. *The Message of Gandhi through Universities*. New Delhi: Gandhi Smriti and Darshan Samiti.
RAMACHANDRAN, G. 1984. *Adventuring With Life: An Autobiography*. Trivandrum, India: S.B. Press.
_____ and MAHADEVAN, T.K., eds. 1970. *Quest for Gandhi*. New Delhi: Gandhi Peace Foundation.
RAMSEY, L. Thomas. 1999. "How many people have ever lived, Keyfitz's calculation updated." http://www.math.hawaii.edu/~ramsey/People.html.
RANDLE, Michael. 1993. *Civil Resistance*. London: Fontana Press.
RESTAK, Richard M. 1979. *The Brain: The Last Frontier*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
RIVERA, Joseph de. 2008. *The Paradigm Challenge of Political Science: Delegitimizing the Recourse to Violence*. pp. 71-87 in Joseph de Rivera, ed. Handbook on Building Cultures of Peace. New York: Springer.
ROBARCHEK, Clayton and ROBARCHEK, Carole. 1998. *Waorani: The Contexts of Violence and War*. Fort Worth, Tex.: Harcourt Brace College Publishers.
ROBERTS, Adam. 1967. *The Strategy of Civilian Defense: Non-Violent Resistance to Aggression.* London: Faber & Faber.
_____. 1975. Civilian resistance to military coups. *Journal of Peace Research*, 12(1): 19-36.
ROLLAND, Romain. 1911. *Tolstoy*, trans. Bernard Miall. New York: E.P. Dutton.
ROODKOWSKY, Mary. 1979. *Feminism, peace, and power*. In Bruyn and Rayman 1979: 244-66.
ROSENBERG, Mark L. and MERCY, James A. 1986. Homicide: epidemiologic analysis at the national level. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 62: 376-99.
ROUSSEAU, Jean-Jacques. 1966[1762]. *Du contrat social*, introd. Pierre Burgelin. Paris: Garnier-Flammarion.
_____ 1994[1762]. *The Social Contract*, trans. C. Betts. Oxford: Oxford University Press.
ROUSSELL, Vincent. *Jacques de Bollardière: De l'armée à la non-violence*. Paris: Desclée de Brouwer.
ROYAL SWEDISH ACADEMY OF SCIENCES. 1983. *Ambio* 12. Special issue on environmental research and management priorities for the 1980s.
ROYCE, Joseph. 1980. Play in violent and non-violent cultures. *Anthropos*, 75: 799-822.
RUMMEL, Rudolph J. 1994. *Death by Governments*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
SAGAN, Eli. 1979. *The Lust to Annihilate: A Psychoanalytic Study of Violence in Greek Culture.* New York: Psychohistory Press.

SALLA, Michael E. 1992. "Third Party Intervention in Interstate Conflict: The International Implications of Groups Committed to Principled Nonviolence in the Thought of M.K. Gandhi, Martin Luther King, Helder Camara & Danilo Dolci." Ph.D. diss., Government, University of Queensland.
SANTIAGO, Angela S. 1995. *Chronology of a Revolution 1986*. Manila: Foundation for Worldwide People Power.
SATHA-ANAND, Chaiwat. 1981. "The Nonviolent Prince." Ph.D. diss., Political Science, University of Hawai'i.
_____ (Qader Muheideen). 1990. The nonviolent crescent: eight theses on Muslim nonviolent action. In Crow, Grant, and Ibrahim 1990: 25-40.
_____ and TRUE, Michael, eds. 1998. *The Frontiers of Nonviolence*. Bangkok and Honolulu: Peace Information Center and Center for Global Nonviolence. In cooperation with the Nonviolence Commission, International Peace Research Association (IPRA).
_____ 1999. Teaching nonviolence to the states. *In Asian Peace: Regional Security and Governance in the Asia-Pacific*, ed. Majid Tehranian. London: I.B. Taurus.
SCHLISSEL, Louise. 1968. *Conscience in America: A Documentary History of Conscientious Objection in America 1757-1967*. New York: E.P. Dutton.
SCHMID, Alex P. 1985. *Social Defence and Soviet Military Power: An Inquiry Into the Relevance of an Alternative Defence Concept*. Leiden: Center for the Study of Social Conflict, State University of Leiden.
SCHWARTZ, Stephen I., ed. 1998. *Atomic Audit: The Costs and Consequences of U.S. Nuclear Weapons Since 1940*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
SCHWARZSCHILD, Steven et al., n.d. *Roots of Jewish Nonviolence*. Nyack, N.Y.: Jewish Peace Fellowship.
SEBEK, Viktor. 1983. Bridging the gap between environmental science and policymaking: why public policy often fails to reflect current scientific knowledge. *Ambio*, 12: 118-20.
SELECTIVE SERVICE SYSTEM. 1950. *Conscientious Objection*. Special monograph. No. 11, Vol. i.
SEMELIN, Jacques. 1994. *Unarmed Against Hitler: Civilian Resistance in Europe*, 1939-1943. Westport, Conn.: Praeger.
SETHI, V.K. 1984. *Kabir: The Weaver of God's Name.* Punjab, India: Radha Soami Satsang Beas.
SHARP, Gene. 1960. *Gandhi Wields the Weapon of Moral Power*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
_____ 1973. *The Politics of Nonviolent Action.* Boston, Mass.: Porter Sargent.
_____ 1979. *Gandhi As a Political Strategist*. Boston, Mass.: Porter Sargent.
_____ 1980. *Social Power and Individual Freedom*. Boston, Mass.: Porter Sargent.
_____ 1989. "The Historical Significance of the Growth of Nonviolent Struggle in the Late Twentieth Century." Paper presented at the Institute of World History of the Academy of Sciences of the USSR, Moscow, November 21-23.
_____ 1990. *Civilian-Based Defense: A Post-Military Weapons System*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

_____ 1993. *From Dictatorship to Democracy*. Cambridge, Mass.: The Albert Einstein Institution.
_____ 1994. "Nonviolent Struggle: A Means toward Justice, Freedom and Peace." A presentation during the mass on Public Education Day, January 18, 1994, sponsored by the Justice and Peace Commission of the Union of Superiors General of the Catholic Church, Rome.
SHRIDHARANI, Krishnalal. 1962[1939]. *War without Violence*. Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
SHUB, David. 1976. *Lenin*. Harmondsworth: Penguin Books.
SIBLEY, Mulford Q., ed. 1963. T*he Quiet Battle: Writings on the Theory and Practice of Non-violent Resistance*. Boston, Mass.: Beacon Press.
SIMON, David. 1991. *Homicide: A Year on the Killing Streets*. Boston, Mass.: Houghton Mifflin.
SIVARD, Ruth Leger. 1996. *World Military and Social Expenditures 1996*. Washington, D.C.: World Priorities. 16th edition.
SNYDER, Richard C.; BRUCK, Henry W.; and SAPIN, Burton, eds. 1962. *Foreign Policy Decision-Making: An Approach to the Study of International Politics*. New York: The Free Press of Glencoe, Macmillan.
_____ and WILSON, H.H. 1949. *Roots of Political Behavior*. New York: American Book Company.
SOLOMON, George F. 1970. Psychodynamic aspects of aggression, hostility, and violence. In Daniels, Gilula, and Ochberg 1970: 53-78.
SOROKIN, Pitirim A. 1948. *The Reconstruction of Humanity*. Boston: Beacon Press.
_____ 1954. *The Ways and Power of Love*. Boston: Beacon Press.
SOROS, George. 1997. The capitalist threat. *The Atlantic Monthly*, February: 45-58.
SPONSEL, Leslie E. 1994a. The mutual relevance of anthropology and peace studies. In Sponsel and Gregor 1997: 11-19.
_____ and GREGOR, Thomas, eds. 1994b. *The Anthropology of Peace and Nonviolence*. Boulder, Colo.: Lynne Rienner.
_____ 1996. Peace and nonviolence. Pp. 908-12 in *The Encyclopedia of Cultural Anthropology*, eds. David Levinson and Melvin Ember. New York: Henry Holt.
STANFIELD, John H., II. 1993. The dilemma of conscientious objection for African Americans. In Moskos and Chambers 1993: 47-56.
STANNARD, David E. 1992. *American Holocaust: Columbus and the Conquest of the New World*. Oxford: Oxford University Press.
STEGER, Manfred B. 2000. *Gandhi's Dilemma*. New York: St. Martin's Press.
_____ and LIND, Nancy S, eds. 1999. *Violence and Its Alternatives*. New York: St. Martin's Press.
STEIN, Michael B. 1997. Recent approaches to the concept of creativity and innovation in political and social science: a summary assessment. Paper presented to the XVIIth World Congress of the International Political Science Associaation, Seoul, Korea.
STEINSON, Barbara J. 1980. "The mother half of humanity": American women in the peace and preparedness movements of World War I. Pp. 259-284 in *Women, War, and*

Revolution, eds. Carol R. Berkin and Clara M. Lovett. New York and London: Holmes & Meier.
STEPHENSON, Carolyn M. 1997. Greenpeace. In Vogele and Powers 1997: 220-2.
STEVENS, John. 1987. *Abundant Peace: The Biography of Morihei Ueshiba Founder of Aikido*. Boston: Shambala.
STONE, I.F. 1989. *The Trial of Socrates*. New York: Anchor Books.
SUMMY, Ralph. 1988. Towards a nonviolent political science. Pp. 161-172 in *Professions in the Nuclear Age*, eds. S. Sewell, A. Kelly and L. Daws. Brisbane: Boolarong.
_____ 1991. Vision of a nonviolent society: what should be society's aims. *Balance*, 3(4): 3-8.
_____ 1994. Nonviolence and the case of the extremely ruthless opponent. *Pacifica Review*, 6(1): 1-29.
_____ and SAUNDERS, Malcolm. 1995. Why peace history? *Peace & Change* 20: 7-38.
_____ 1997. Australia, a history of nonviolent action. In Powers and Vogele 1997: 25-32.
_____ 1998. Nonviolent speech. *Peace Review* 10 (4): 573-8.
TARASOFF, Koozma J. 1995. Doukhobor survival through the centuries. *Canadian Ethnic Studies/Etudes Ethniques au Canada* 27(3): 4-23. Special Issue: From Russia with Love: The Doukhobors.
TAYYABULLA, M. 1959. *Islam and Non-Violence*. Allahabad: Kitabistan.
TENDULKAR, D.G. 1967. *Abdul Ghaffar Khan: Faith is a Battle*. Bombay: Popular Prakashan.
THOMPSON, Henry O. 1988. *World Religions in War and Peace*. Jefferson, N.C. and London: McFarland & Company.
TOBIAS, Michael. 1991. *Life Force: The World of Jainism*. Berkeley, Calif.: Asian Humanities Press.
TOLSTOY, Leo. 1974[1893 and 1894-1909]. *The Kingdom of God and Peace Essays*, trans. Aylmer Maude. London: Oxford University Press.
TROCMÉ, André. 1974. *Jesus and the Nonviolent Revolution*. Scottdale, Penn.: Herald Press.
TRUE, Michael. 1995. *An Energy Field More Intense Than War: The Nonviolent Tradition and American Literature*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press.
TSAI, Loh Seng. 1963. Peace and cooperation among natural enemies: educating a ratkilling cat to cooperate with a hooded rat. *Acta Psychologia Taiwanica*, 3: 1-5.
TWAIN, Mark. 1970[1923]. *The War Prayer*. New York: Harper & Row.
UNITED NATIONS. 1978. *Final Document of Assembly Session on Disarmament* 23 May – 1 July 1978. S-10/2. New York: Office of Public Information.
_____. 1993. Agenda 21: *The United Nations Programme of Action from Rio*. New York: United Nations.
_____ 1996. *Report of the Fourth World Conference on Women*, Beijing, 4-15 September 1995. New York: United Nations.

UNNITHAN, N. Prabha; HUFF-CORZINE, Lin; CORZINE, Jay; and WHITT, Hugh P. 1994. *The Currents of Lethal Violence: An Integrated Model of Suicide and Homicide.* Albany: State University of New York Press.
UNNITHAN, T.K.N. and SINGH, Yogendra. 1969. *Sociology of Non-Violence and Peace*. New Delhi: Research Council for Cultural Studies, India International Centre.
_____ 1973. *Traditions of Nonviolence*. New Delhi: Arnold-Heinemann India.
UNREPRESENTED NATIONS AND PEOPLES ORGANIZATION (UNPO). 1998. *Nonviolence and Conflict: Conditions for Effective Peaceful Change*. The Hague: Office of the Secretary General, UNPO. http://www.unpo.org.
_____ 1998. *Yearbook 1997*, ed. J. Atticus Ryan. The Hague: Kluwer Law International.
VILLAVINCENCIO-PAUROM, Ruby. 1995. Nature/gunless society: utopia within reach. Pp. 146-51 in Emelina S. Almario and Asuncion D. Maramba, eds. *Alay sa Kalinaw: Filipino Leaders for Peace.* Makati City: Aurura Aragon Quezon Peace Foundation and UNESCO National Commission of the Philippines.
WAAL, Frans de. 1989. *Peacemaking Among Primates*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
_____ 1996. *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
_____ 1997. *Bonobo: The Forgotten Ape.* Berkeley: University of California Press.
WALKER, Charles C. 1979. Nonviolence in Africa. In Bruyn and Rayman 1979: 186-212.
WAR RESISTERS LEAGUE. 1989. *Handbook for Nonviolent Action.* New York: War Resisters League.
WASHINGTON, James M., ed. 1986. *A Testament of Hope: the Essential Writings and Speeches of Martin Luther King, Jr.* New York: HarperCollins Publishers.
WASSERMAN, Harvey. 1982. *Killing Our Own: The Disaster of America's Experience With Atomic Radiation.* New York: Delacorte Press.
WATSON, Peter. 1978. *War on the Mind: The Military Uses and Abuses of Psychology*. New York: Basic Books.
WEBER, Max. 1958[1919]. Politics as a vocation. Pp. 77-128 in *From Max Weber: Essays in Sociology*, ed. H.H. Gerth and C. Wright. Mills. New York: Oxford University Press.
WEBER, Thomas. 1989. *Hugging the Trees: The Story of the Chipko Movement.* New Delhi: Penguin.
_____ 1996. *Gandhi's Peace Army: The Shanti Sena and Unarmed Peacekeeping*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press.
_____ 1997. *On the Salt March: The Historiography of Gandhi's March to Dandi.* New Delhi: HarperCollins Publishers India.
WEEKS, John R. 1996. *Population*. 6th edition. Belmont, Calif.: Wadsworth Publishing.
WEINBERG, Arthur and WEINBERG, Lila. 1963. *Instead of Violence: Writings of the Great Advocates of Peace and Nonviolence throughout History.* Boston, Mass.: Beacon Press.

WHIPPLE, Charles K. 1839. *Evils of the Revolutionary War*. Boston, Mass.: New England Non-Resistance Society.
_____ 1860a. *Non-Resistance Applied to the Internal Defense of a Community*. Boston, Mass.: R.F. Wallcut.
_____ 1860b. *The Non-Resistance Principle: With Particular Attention to the Help of Slaves by Abolitionists.* Boston, Mass.: R.F. Wallcut.
WHITMAN, Walt. 1855. "Song of myself," *Leaves of Grass*, 42: 33-42. Norwalk, Conn.: The Easton Press.
WILCOCK, Evelyn. 1994. *Pacifism and the Jews.* Landsdown, Gloucestershire: Hawthorn Press.
WILSON, H. Hubert. 1951. *Congress: Corruption and Compromise*. New York: Rinehart.
WITTNER, Lawrence S. 1993. *One World or None: A History of the World Nuclear Disarmament Movement Through 1953*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
_____ 1997. *Resisting the Bomb: A History of the World Nuclear Disarmament Movement, 1954-1970*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
WORLD BANK. 1997. World Development Report 1997: *The State in a Changing World.* Oxford: Oxford University Press.
_____ 1999. Press briefing, "Poverty Update." Washington, D.C., June 2.
WORLD WILDLIFE FUND. 1986. *The Assisi Declarations: Messages on Man and Nature From Buddhism, Christianity, Hinduism, Jainism & Judaism.* Gland, Switzerland: WWF International.
WRANGHAM, Richard and PETERSON, Dale. 1996. *Demonic Males: Apes and Origins of Human Violence.* New York: Houghton Mifflin.
YODER, John H. 1983. *What Would You Do? A Serious Answer to a Standard Question*. Scottdale, Penn.: Herald Press.
YOUNG, Andrew. 1996. *An Easy Burden: The Civil Rights Movement and the Transformation of America.* New York: HarperCollins Publishers.
YOUNG, Art. 1975. *Shelley and Nonviolence*. The Hague: Mouton.
YOUNGER, Stephen M. 2007. *Endangered Species: Mass Violence and the Future of Humanity.* New York: Ecco.
YOUTH DIVISION OF SOKA GAKKAI. 1978. *Cries for Peace: Experiences of Japanese Victims of World War II.* Tokyo: The Japan Times.
ZAHN, Gordon. 1964. *In Solitary Witness: The Life and Death of Franz Jägerstätter*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
ZAVERI, Zetha Lal S. and KUMAR, Mahendra. 1992. *Neuroscience & Karma: The Jain Doctrine of Psycho-Physical Force.* Ladnun, Rajasthan: Jain Vishva Bharati.
ZHANG, Yi-Ping. 1981. Dui feibaoli zhuyi ying jiben kending [We should positively affirm nonviolence]. *Shijie lishi* [World History], 16(3): 78-80.
ZIMRING, Franklin E. and HAWKINS, Gordon E. 1986. *Capital Punishment and the American Agenda.* Cambridge: Cambridge University Press.
ZINN, Howard. 1980. *A People's History of the United States*. New York: Harper.
ZUNES, Stephen; KURTZ, Lester R.; and ASHER, Sarah Beth, eds. 1999. *Nonviolent Social Movements: A Geographical Perspective.* Oxford: Blackwell Publishers.